

Хайриддин Султонов

**БИР ОҚШОМ
ЭРТАГИ**

ҲИКОЯЛАР
ТАРИХИЙ ЭТЮДЛАР
ҚИССА

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти
1983

Тақризи
Озод Шарафиддинов,
филология фаълари кандидати,
профессор

4702570200 — 31
С М 352 (04) — 83 23 — 83

Ўзб

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.

Бу китобимни отам Мадриддин Султонхўжа ўғлига, онам Нисохон Аҳмадхўжа қизига фарзандлик эҳтироми билан бағишладим.

ҲИКОЯЛАР

ДУНЕНИНГ СИРИ

— Шунақа... Ер юзида тўрт миллиард одамга етган ҳаво менга етмайди...

Бу гапни у ҳазиллашиб айтди. Аммо Қундуз унинг сўз оҳангидаги пинҳоний надоматни илғади...

Зах ва бўёқ ҳиди анқиб турган каталакдек қироатхона совуқ эди. Йигит юпунгина плашга ўраниб креслога чўккан, беҳафсала журнал варақлайди. Бир ҳафтадан буён кутубхона очилган заҳоти кириб келади, кун бўйи ўқийди, кечкурун Қундуз уйга отлангандан кейин раҳмат айтиб чиқиб кетади.

Куз — «ўлик мавсум». Санаторийда одам кам. Кутубхона деярли кимсасиз. Диққинафас хонада Қундуз ёлғиз ўзи китобларга термилавериб зерикади. Иш тугасаю тезроқ кетса... Бироқ «Индамасхўжа» кечгача миқ этмайди. Қундуз курорт дафтарчасидан унинг студент эканини, исми Музаффарлигини билар, аммо йигитнинг беписанд муносабатига энсаси қотар эди. Аслида ўраниб-чирманиб юрадиган бу касалманд кимсанинг эътиборига зор эмас; у бир ой аввал турмушга чиққан — ўзи учун батамом янги, сирли ҳаёт оғушида маст. Ҳар куни эрталаб келинлик либосларига бурканганча гул-гул яшнаб ишга келади, лекин қуёш нуридан бебаҳра, рутубатли тор қужрада малоҳатидан ҳайратга тушадиган тирик жон йўқлиги туфайли андак афсус чекади. Бир оздан сўнг эшикдан «аммасининг бузоғи» — Музаффар кириб, нари-бери саломлашгач, китобларга кўмилади.

Уч кун бурун у йигитни гапга солмоқчи бўлди. Хийла вақт рўпарасида алланималарни атай ёзиб-чизиб ўтирди. Музаффар бир пайт кафтини оғзига тутиб узоқ эснади. Ўз гўзаллиги қудратига бениҳоя ишонган ҳар қандай аёл каби Қундуз ҳам қаттиқ ранжиди. «Кеккайган студент» ҳақида «Одамови!» деган ҳукм чиқариб, минбаъд сўз очмасликка аҳд қилди.

Бироқ бугун эрталаб бсихтиёр: «Нима касалсиз?» — деб юбордию тилини тишлади.

Музаффар жилмайишга уринди, озгин, қонсиз юзларига маҳзун бир паришонлик қалқиди.

— Шунақа... Ер юзида тўрт миллиард одамга етган ҳаво менга етмайди.

Қундуз унга ажабланиб қаради.

— Мен астмаман-да,— деди йигит хўрсиниб.

Унинг сохта хушҳоллигини кўриб, Қундузнинг раҳми келди.

— Тузалиб қолдингизми, ахир?— деб сўради атай тегик оҳангда.

— Врачнинг гапига кўра, тузалишим керак. Лекин.. доим докторларнинг айтгани бўлаверса, оламда аллақачон касаллик қолмасди.

У тасалли беришга шошилди:

— Э, ҳали кўрмагандек бўлиб кетасиз!

Йигит бош чайқади:

— Қайдам...

— Ҳадеб ўйлаб сиқилаверманг-да! Бу ерда қанча одам даволанган! Тоғ ҳавоси...

— Кейин «саломатлик посбонларига «Мен сиздан шифо топдим» деган музыкали салом» йўллайман, шундайми?— Музаффар кулимсиради.— Худди докторга ўхшайсиз-а... Менга қаранг, тагин врач бўлманг?

— Йўқ,— Қундуз ҳам маъюсланиб кулди.— Фармацевт бўлмоқчийдим.

— Киrolмадингизми?

— Химиядан йиқилдим.

— Э-э...— Йигит кўзгалиб қўйди-да:— Бирор сиртқи бўлимга қиринг,— деб маслаҳат берди.

— Уқиш энди...— дея келинчак хандон отиб кулди.— Отасиз ўсганмиз. Шунинг учун амакимнинг деганлари-деган.

— Ҳа-а,— деди бош ирғаб Музаффар.

Қундуз газета-журналларни тахлашга киришди.

— Бу дард ўлгур сизга қаёқдан ёпишди? Жуда ёш-сиз-ку?— деб сўради ишдан бош кўтармай.

— Биласизми...— Йигит сўз қидириб каловланди.— Ҳалиги, дадам шийпонга қоровул эди. Кўп касал бўларди, Ушанда ўрнида турардим. Дефолиация вақтида... Тоғда пахта экилмайди, дефолиацияни билармикансиз?

— Қизиқсиз-а, нега билмайман?

— Ана шу пайтда далада ҳеч ким қолмаслиги керак. Мен ётаверардим — шийпонни қаровсиз ташлаб кетолмасдим...— У гуноҳкорона илжайди.

— Сизни қарангу!— деди кутубхоначи.— Шийпонни бў-ри ермиди?!

— Ёш-бебош бўлганман-да!— деб аччиқ кулди йигит.

— Уқишингиз-чи?

— Бир йил йўқотаман, начора?— Музаффар қўлидаги журнални варақлай бошлади.— Бу йил айниқса кўп қий-налдим.

— Соғайиб кетасиз,— деди ишонч билан Қундуз.— Айтгандек, институтни битириб ким бўласиз?

— Одам,— деб кулди у.

* * *

— Тоғдан тушиб келяпман,— деди у эртаси куни Қундузни кўрган заҳоти. Эгнида қалин свитер, эшик кесаки-сига суянган кўйи ҳансираб турарди.

— Қалай?

— Тоғлар ўксик, менинг кўнглимдек...— Йигит қуёш нуридан кўзлари қамашиб гапирарди.— Сўз йўқ! Баланд-роққа чиқа олмадим-да, нафас қисиб қолди.

— Нега... ўксик?— деб сўради кутубхоначи дераза пардаларини сураркан.

— Чиқсангиз кўрасиз.

— Мен ҳали чиқмаганман.

— Кўйинг-э?!

— Ишонмайсиз-а? Бир марта, тўққизинчи синфда ҳушбағиргача борганмиз, лола тергани. Кейин қўл тегмади.

— Елирай!

— Бўзчи белбоққа ёлчимайдн.— Қундуз ҳижолатомуз кулимсиради.— Кўкламда чиқмоқчимиз насиб қилса. Чиройли жойлар...

Музаффарни йўтал тутди. Муштини оғзига тутиб йўталаркан, юзлари қизариб-бўзариб, елкалари силкинарди.

— Лаънати-ей...— деди хуруж босилгач, ёшланган кўзларини артиб. — Саҳардан бошляпти-я! Ҳа-а, чиройли жойлар, киройн жойлар...— Жавондан қора муқовали қалин китобни олаётиб, афсуслангандек:— Чиройли жойлар-р-р,— деди у яна ва ўқишга тутинди.

Ташқарида, қуёшнинг ҳароратсиз ёғдусига чулганган дов-дарахтлар тагида заъфарон кўйлаги этакларини судраганча куз дилдираб кезади. Ҳақкалар учиб-қўниб хазон титкилайди. Олисдаги қорли чўққилар дўппи гулларидек хаёлий товланади. Кўкиш туман ичра элас-элас кўзга чалинаётган ёввойи бодом, тоғолча, дўлана буталари қоплаган ўнгирлар хонага дилгир сукунат бахш этади.

Қундуз зерикди. Нарн-бери парншон юра бошлади. Гашликка ўхшаш бир туйғудан юраги сиқилиб, хўрсинди. Дафъатан ўзини кимсасиз, ғариб сездн. «Бош олиб кетсанг, би-ир ёқларга...— Зум ўтмай ҳушига келиб кулимсиради:— Жиннига ўхшаб...»

Музаффар билан суҳбатлашиш алланечук мароқли. Аммо йигит берилиб ўқир, гўё оламда унинг борлигини унутган эди. Қундуз қатъият билан қимтилган қалин лабларга, ғамгин қўйкўзларга, қиз боланики сингари узун, ингичка бармоқларга бир-бир тикилди.

— Нима ўқияпсиз?— деб сўради ниҳоят журъат қилиб.

Иигит бош кўтарди.

— Гегель.

Қундуз Гегелнинг кимлигини сўрашга нйманди, тушунган каби бош силкиб қўйди.

— Қизиқми?

— Нима десам экан? Ҳар нарса ҳам қизиқсангиз — қизиқ. Файласуф у.

— Кеча телевизорда ҳам бир файласуф чиқди.

— Ким?

— Шариповми, Шароповми, шунақа фан кандидати бор экан-ку?

— Қайдам, бўлса бордир,— деди йигит.— Биласизми, дунёда кандидатлар, бакалаврлар, докторлар, магистрлар, профессорлар кўп — олимлар кам.

Келинчак анграйиб ўтирар, ғайриоддий туюлаётган бу сўзларни идрок этишга қийналар эди.

Ўқимаганига ўкинди. Агар ўқиганда у ҳам шунақа чиройли гапирармиди...

— Овқатлангани бормайсизми?— дея у соатига кўз ташлади.

— Тушлик бўлдимми?— Музаффар ўрнидан қўзғалди.— Кечгача ишлайсиз-а? Озроқ ўқимоқчийдим.

— Ҳа.

Йигит бош ирғаб эшикни ёпди. Қундуз кўнгли ғаш, Музаффар стол устига қўйиб кетган китобни аста варақлади. Қалам билан чизилган сатрларга тикилиб қолди:

«Воқеий нарсалар — ҳақиқийдир, ҳақиқий нарсалар — воқеидир»...

* * *

Кечаси ёмғир ёғди. Эрталаб еру кўкни туман босди. Қундуз осмонни тўлдирган қора булут уюрларига, намчил асфальт йўлга ташвишланиб қаради-ю, кун бўйи дилдираб ўтиришини ўйлаб, ғаш тортди. Мактабдан ишқонасига телефон қилиб, бир кунга ижозат олди.

Уйларни йиғиштирмоқчи эди, аммо қўли юмушга бор-

май юраги орзиқди. Қалин тивит рўмолини ўраб, плашини кийди-да, санаторийга жўнади.

Кутубхонани очиши билан озода кийинган, кўзойнакли, оқ-сарик қария кириб келди. Бирпас журнал варақлагач, китоб ёздириб чиқиб кетди.

Қундуз рўмолини елкасига ташлаган кўйи қўлларини куҳ-куҳлаб ўтирарди. Бошида телпак, томоғини шарф билан ўраган, ранги бўздек Музаффар остонада пайдо бўлган заҳоти шошиб ўрнидан турди.

— Шу совуқда ҳам келдингизми?— деб сўради йигит ачиниб.— Шамоллаб қоласиз-ку! Бу ерга лоақал электр печка қўйишса бўлмайдими?

— Иситиш қозони ишдан чиқибди, тузатишяпти,— деди келинчак гуноҳкорона.

— Қозон ёрилибдими? Табиий офат-да!— дея танглайини такиллатди йигит.

Қундуз нима деярини билмай:

— Китобингизни олиб берайми?— деб сўради.

— Майли. Роса ўқийдиган ҳаво бўляпти!— У йўталиб, истар-истамас креслога чўкди.

Сукунат девори уларни бир-биридан ажратиб турар, дераза остида чак-чак ёмғир томчилаб, даралардан туман пардаси кўтарилиб бормоқда эди.

— Кеча Зоҳида билан уришдим,— деди Қундуз кутилмаганда ҳасрат қилиб.

Йигит китобдан кўз узиб унга қаради:

— Зоҳида ким?

— Бухгалтер хотин.

— Нега уришдингиз?

— Кутубхонада фаррош йўқ, ўзим супуриб-сидираман. Бошқа бировнинг номига ойлик чиқаркан, ведомостда кўриб қолдим. «Директорга айтаман», десам: «Бўшагинг келаётган бўлса айтавер», дейди. Хонани тозаласам ўзим учун қиламан, ойлик талашмоқчимасман-у, шундай дегандан кейин чидаёлмадим-да, қизишиб кетдим.

— Тавба!— дея йигит бош чайқади.— Одамлар ажойиб: ширин бўлсанг — ютиб юборишади, аччиқ бўлсанг —

чайнаб ташлашади...— Сўнг бармоқларини асабий ўйнаб:— Шунинг учун ер юзида чучмал, одам кўп-да,— деди.

Шамол турди. Йироқдаги қорли чўққилар яна ярқиради. Тоғ бағридаги ёнғоқзор оша юқорига ўрлаётган отлиқ элас-элас кўзга чалинар эди.

Музаффарни бирдан йўтал тутди. Нимжон гавдасини кресло суянчигига ташлаб, хирқираб қолди.

— Доктор чақирайми?— деди Қундуз шошиб.

— Йўқ... ўҳ-ҳў, ўҳ-ҳў... ўтиб кетади.— Йигит оғриқдан юзини буриштириб, кўкимтир томирлар ўйнаб чиққан қўлини силтади.— Дераза... деразани очинг...

Деразадан ёмғир аралаш изғирин ёпирилиб пардани тортқилади. Қундуз жунжикиб кетди.

Музаффар оғир-оғир нафас олиб, тўлғанарди.

— Ўзим ҳам... ўҳ-ҳў... нега бугун тутмади, деб турувдим...

Келинчак лабини тишлади: «Қийналиб кетди-ей!»

— Совуқ бўлмайди-да сизга,— деди куюниб.

— Ҳозир... Ҳозир-р босилади... Уҳ-ҳў...

Титроқ бармоқлари кресло ёғочини бемажол тирнар, тор кўкрак қафасидан шиғ-шиғ деган товуш эшитилар эди.

— Мана, ўтиб кетди.— Йигит манглайдаги тер томчиларини артиб, омонат илжайди.— Хаста ўпкам аччиқ газларга ўрганиб... тоза ҳавода қийналяпти.

Ёмғир қуйиб юборди. Музаффар деразадан ташқарига қараб энтикди:

— Ёмғир ҳам эзилди-ей! Нима ўқияпсиз?

Қундуз қўлидаги китобни кўрсатди.

— Нима ҳақда?

— Бизнинг ёшимизда нима ҳақда ўқишарди?

— Э-ҳа...— дея маънодор бош ирғади Музаффар деразани ёпаркан. Ёмғир товуши пасайди.

— Менда бир китоб бор,— деди жойига ўтиргач.— Француз ёзувчисиники. Ўқиб, йигит бошим билан йинглаганман.

— Ростдан-а?

— Ёлғончининг уйи куйсин. Ҳоҳласангиз, ўқиб кўринг.

— Бугун... йўқ, майли, эртага олиб келасиз-а? Шунанга таъсирлими? «Ўтган кунлар»га ўхшайдими? Мен қачон ўқисам, ўз-ўзимдан йиғлагим келаверади.

— «Ўтган кунлар»... О! — Йигитнинг кўзлари чақнаб кетди. — Фақат сиз эмас, Қодирий ўзи ёзиб, ўзи йиғлаган экан!

* * *

Эрталаб эри телпагини бостириб уйдан чиқаркан, Қундузга:

— Ишга борсанг, қалинроқ кийин. Кунга ишонма, эшак ўлдирадиган офтоб бу, — деди.

Қуёш чарақлаб турибди, аммо ҳаво совуқ. Қўчанинг икки бетигаги тунука томларда қиров йилтиллайди. Кечаги ёмғирдан сўнг ола-чалпоқ қурий бошлаган йўлга теракларнинг новвотранг япроқлари тўкилар, иккита тўқол эчки барглари ямлаб юрар эди.

Тушгача Музаффардан дарак бўлмади. Қундуз тўсатдан ўзининг бетоқатланаётганини сезди. «Китоб бермоқчийди-ку?» — деб ўйлади хаёлини чалғитишга уриниб.

Кун тушдан оққач, юрагига гулгула тушди. Эшикни қулфлаб, учинчи корпусга чиқиб борди.

Музаффар тўрт кишилик хонада ёлғиз ўзи ўраниб ётар эди.

— Сизга ёлғончи бўлдим-а? Кўрмайсизми... — дея хош кулимсиради.

Қундузнинг кўзларида қуркак бир безовталиқ пайдо бўлди:

— Тузукмисиз?

— Раҳмат, эрталаб сал... — Йигит юзини буриштириб ён-верини тимирскилади, кейин ноумид қўл силтаб қўйди.

— Ёлғиз қийналмайсизми, ҳамконангиз ҳам йўқ экан?

Музаффар қаддини ростлаб, қазин жилмайди.

— Атай шу палатага жойлашганман.

— Нега?

— Аслида одамлардан қочиб келдим. Кейин... бошқаларнинг уйқусини бузиш инсофдан эмас.

— Одамларсиз қандай яшайсиз?— деб сўради кутубхоначи кўзлари жавдираб.

Иигит қўлларини кўксига чалиштириб, кулди.

— Ғёте бўлиб кетинг-э!

— Ғёте?!

— Шундай немис шоири ўтган, билсангиз керак. Ушанинг шеъри бор: «Қанчалар бемаъни бўлмасин муҳит, бари бир одамсиз яшолмас одам!» — дея виқор билан ўқиди у.

— Ана, кўрдингизми! Сиз бўлса...

— Мен бўлса... дельфинга ачинаман.

— Кимга?

— Саволингиз ўзбек тили грамматикаси бўйича нотўғри, лекин моҳият эътибори билан жуда тўғри!

Қундуз тушунмай, елка қисди.

— Чунки дельфин — тилсиз-онгсиз ҳайвон саналади. Ҳайвонлар эса «ким?» эмас, «нима?» деган сўроққа жавоб бўлади. Мактабда ўқитишган-ку? Аммо мен айтаётган дельфин бошқача, «ким?» деб сўрашга арзийдиган... Мени жинни деб ўйламаяпсизми?— деб қолди у тўсатдан.

— Йў-ўқ, нега?

— Сал пойинтар-сойинтар гапираман-да... Индонезияда бир дельфин мактабга қатнайдиган болаларни нариги оролдан бериги оролга ўтказиб қўяр экан. Доим маълум вақтда қирғоққа келиб, ўқувчиларни кутиб тураркан. Бир куни болалар билан қандайдир маст одам ҳам унга минибди. Қўлида латтага ўралган пичоғи бор экан. Сув ўртасига келганда дельфиннинг қоқ юрагини мўлжаллаб санчибди...

— Вой-й! Нимага?

— Нимага дейсизми? Ёвузликда қачон мантиқ бўлган? Бу ёгини эшитинг: дельфин сувни қора қонга бўяб соҳилга сўзиб борибди. Болалар қирғоққа тушиши билан у шалоп этиб ағдарилибди-да, жон берибди... Кўрдингизми? Агар унинг ўрнида «ким» бўлганда эди, пичоқ

санчилган заҳоти елкасидагиларни улоқтириб юборарди.

— Вой, шўрлик! Дарров ярасини боғлашганда, балки ўлмасмиди...

— Ким боғлайди? Уша, «нима» деган сўроққа жавоб бўладиган кимсами?

Тумбочка устидаги сувсиз банкага солиб қўйилган бир даста гнёҳ қурий бошлаган, элитгувчи талх ҳиди гуркирар, қовжироқ кўкатлар ҳувиллаган бўм-бўш хонани яна ҳам бефайз кўрсатар эди.

Қундуз дераза рафида тартибсиз сочилган қоғозларга разм солиб:

— Дарс тайёрлаясизми?— деб сўради.

— Йўқ,— дея бош чайқади йигит.— Бу — кундалик.

— Кўрсам, сир эмасми?

— Сир!

— Ҳарбий сирми?— деб кулди Қундуз.

— Дунёнинг сирини,— дея жилмайди йигит.— Оламда одамзоднинг ақли етмайдиган бир сир бор. Уни ҳеч ким тушунмайди. Агар унга инсоннинг ақли етса, яшашнинг маъноси қолмайди.

Уни яна йўтал тутди. Келинчак вужудида оғриқ туйиб, лабини тишлади: «Худойим-эй!»

Музаффар даҳанини сочиқ билан артиб, адёлини тузатаркан, ҳансираб:

— Шунақа,— деб қўйди.

«Тузалиб кетсин-эй, бечора», дея хаёлан шивирлади Қундуз.

— Тўйингиз қачон бўлган?— деб сўради йигит дафъатан.

— Бир ойдан ошди...— Ногаҳоний эътироф туйғуси Қундузнинг кўнглини титратиб ўтди.

— Эрингиз нима иш қилади?

Бу савол унга малол келди, негадир ранжиди.

— Каналда... техник.

— Ҳа-а, яхши,— деди йигит қошини чимириб, дағал товуш билан.

Гап-сүз тугагандек эди. Қундуз деразадан кўриниб турган бир парча осмонга боқиб:

— Группангизда қизлар ҳам ўқиса керак?— деб қўйди.

Музаффар қўлларига таяниб, яғринини кўтарди.

— Биронтасини яхши кўрасизми, демоқчисиз-да? Йўқ, яхши кўрмайман. Мени ҳам дунёда онамдан бошқа ҳеч ким яхши кўрмаган,— деди у жилмайишга уриниб.

— Нима учун?

— Чунки...— дея у бир лаҳза тараддудланди.— Келинг, бу ҳам сир бўла қолсин!

— Ҳаммаёқ сир денг?— Келинчак ўрнидан қўзғалди.— Майли, мен борай.

— Шошяпсизми?

— Чанқадим.

— Чойнакда чой бор. Сал совуқроқ.

— Йўқ, раҳмат. Врачни айтиб юборайми?

Йигит бош чайқади.

— Нега?

— «Табиб айтур: «Эй нодон, бу дардни бедаво дерлар»,— дея у тумбочкасидан мўъжазгина китобча олиб узатди.— Мана, ўша йиғлатадиган...

Қундуз эшикни зичлаб ёпаркан, ичкаридан йўтал товуши эшитилди.

* * *

Уйга хомуш қайтди. Дарвоза очиқ, қайнатаси қўлида тоққайчи, олма дарахтлари тагида куйманиб юрар эди. Салом бериб ҳовлига кирди-да, йўл-йўлакай эрталаб ёйиб кетган кирларини йиғиштирди. Атлас дарпардалар, гулдор сўзаналар билан безатилган хона ботиб бораётган қуёшнинг қирмизи ёғдусига чўмган, бурчакдаги тошойна, сержант устидаги соатда ғуруб шуъласи яллиғланар эди. Қундуз тўрдаги суратда кулиб турган, дакана рўмолли жиккаккина кампирга бир зум тикилиб қолди.

У марҳум қайнанасини кўрмаган. Шу ваздан қўшини

котишлар уни: «Кенг уйнинг келинчаги», деб ҳазиллашадилар.

Сигирни соғиб бўлиб, овқатга уннаганида машина сигнали эшитилди. Дарс тайёрлаб ўтирган қайниси — ўн тўрт яшар Исроил чиқиб дарвозани очди. Чанга ботган сариқ «Москвич» кириб келди. Болонья куртка, кўк шим кийган Комил машинадан тушиб уст-бошини қоқди-да, офилконада терт қораётган отаси томон юрди. Қундуз обдастага илиқ сув қуйди, ишком бағазига сочиқ илаётиб, эрига узоқдан секин: «Ҳорманг», деди.

У ошхонада сабзи тўғраётиб, бехос бошмалдоғини кесиб олди. Шоша-пиша боғлаётганда эри гугурт қидириб кирди.

— Қўлингни кесдингми? Э! Кўзингга қарамайсанми?— деди у койиш оҳангида.— Ҳа, майли, қон — ёруғлик. Намакобга ботир — дарров тўхтайтиди.

Овқат маҳали пойгакда чой узатиб паришонхаёл ўтирар, қайнатасининг гаплари қулоғига узуқ-юлуқ чалинар эди:

— ... қизил новвоснинг кунжараси ... Эртага боққа чиқиб тоқларни кўмиш керак... Мулла Нурматникига...

Чойдан кейин чолни мудроқ босди. Келинчак унга ўрин тўшаб бергач, идиш-товоқ йиғиштиришга тушди.

Уйга қайтиб кирганида телевизор вағиллаб ётар, эри мук тушиб пинакка кетган эди. Шарпани сезиб, кўзлари ярқ очилди.

— Учириб қўяверайми?

— Э-э... чарча-бман...— Комил эснаб, ўрнидан турди.

Қундуз печкага кўмир солиб, деразадан ташқарига тикилди. Қоп-қоронғи. Ҳовли этагидаги қари тут зулмат қаърида қорайиб кўринади. Қаердадир дайди мушук зорланиб миёвлайди.

«Йўтали босилдимикан? Сир деб нимани айтди экан-а? Ҳеч ким тушунмаслиги керак... Нега? Сир бўлгани учунми?..»

Секин уф тортди, сумкасида у берган китобни олди. Эриниб варақлади. Дуч келган саҳифадан ўқий бошлади.

Аввалига лоқайд кўз югуртирди, сўнг мўъжизага учра-
гандек, оламини унутди...

На эшикнинг гижирлаб очилганини, на эрининг йўтал-
ганини сездди. Комил елкаси оша энгашиб муздек кафтини
унинг билагига қўйгандагина чўчиб тушди.

— Қанақа китоб? Қани? Барб-юс?! Одамнинг отими?..
Барбарис деган конфет бўларди...

— ...

Эри чопонини ечиб стул суянчиғига ташлади. Бош қа-
шиганча бирпас серрайиб турди-да, эснаб:

— Машинанинг сувини тўкиб қўйиш керак. Қор ёға-
диганга ўхшайди,— деб уйдан чиқди.

Қундуз унинг гапини эшитмади. Бу вақтда у... йиғлар,
лаблари: «Азизим Лун! Сенга бу мактубни йигирма йил-
дан сўнг ёзаяман...», дея шивирлар эди. Музаффарни эс-
лади. «Бу китобни ўқиб, йигит бошим билан йиғлаган-
ман...»

Эрининг қорасини пайқаб, юз-кўзини артди.

Комил ечиниб каравотга чўзилди. Бақувват қўллари-
ни боши остига қўйиб, чалқанча ётар, нафас олганида
кенг кўкраги кўтарилиб тушар эди.

— Қани, ётмайсанми?— дея шивирлади у хушнуд ку-
либ. Кўзлари чақнар эди!..

Қундуз бош чайқаб, ўқишда давом этди. Ҳар кеч шу
гапни эшитганида аъзойи баданини сирли ҳаяжон қамрар
эди. Ҳозир негадир вужуди жунжикди.

Эри бир зум шифтга тикилиб ётди-да, норози оҳангда:

— Қун бўйи тўймадингми, бўлди-да! Учир чироқни!—
деди.

Кейин бир сапчиб, хотинининг бахмал нимча сириб
турган белидан шартта қучоқлаб бағрига тортди.

— Оҳ, отинчам-эй! Бўлди энди!..

Қундуз бирдан бўшашиб, кўзларини юмди.

Тун. Олам жимжит.

Қундуз кўз очдию сесканиб тушди: совуқ, зимистон
хона, йўтал тутиб ёлғиз тўлғаниб ётган... Музаффар!

Комил шошиб қолди:

— Нега йиғлайсан?

Қундуз ўзини бениҳоя таққирланган қис қилар, елкалари дир-дир силкинар эди...

Эри туриб чироқни ёқди.

— Айтсанг-чи, нима бўлди? Бирор жойинг оғрияп-тими?

— ...

Комил жиғибийрони чиқиб, каравот четига ўтирди.

— Одамни хун қилиб юбординг-ку! Гапирсанг-чи!

Унинг чурқ этмаганини ўзича тушунган эри ёнига оқиста чўзилди.

— Биламан, иш кўп, зерикиб кетдинг,— деди бир оздан сўнг мулойим товуш билан.— Лоақал кинога оборол-маяпман. Кўриб турибсан-ку, қўлим тегмаяпти. Объектни топширайлик, шаҳарга тушамиз, айлангани, Хоҳласанг, театрга кирамиз...

Бу таскин-тасалли Қундузни буткул ўртаб юборди.

Комил чироқни ўчириб, ётган жойида сигарета тутатди. Сигарета чўғининг лип-лип шуъласида дала шамоли қорайтирган ҳорғин юзи ғира-шира кўзга чалинарди. У босиб-босиб ичига тортди.

Эр-хотиннинг уйқуси ўчган, бирортасидан садо чиқмас эди.

Қундуз хира ёруғ тушиб турган деразага тикиларкан, опаси Зумрадни эслади. Сўнг туғилиб ўсган ҳовлиси, эрта кўклам томида қизғалдоқлар ловиллайдиган уй хаёлига келди. Опаси ўнинчи синфни битираётган йили бир йигит билан қочиб кетган эди. Онаси уни кўп қарғар, Қундуздан жаҳли чиқса ҳам албатта қўшиб ўтар эди: «Шумоёқ эгачингга ўхшамай ўл! Қирчинингдан қийилгур, ўша шармандага тортяпсанми?!»

У опасининг исноди остида эзилиб ўсди. Мактабни тугатиши билан онаси уни «гумдон қилиш» пайига тушди. Санаторий ошхонасида ишлаб юрганида Қундузни бир ойлик ўқишга юбордилар. Қайтиб келгач, у амакисининг ошнаси Миркамол домланинг ўғлига фотиҳа қилинганини эшитди.

Ораста уй-жой. Оққўнгил қайната. Ройишли қайни...
Тўсатдан онгида алланарса чарақлаб, уни титратиб юборди: ёнида Музаффар ётгандек туюлди... Бу хаёлдан ҳатто ўзи қўрқиб кетди. Кўзларини чирт юмди: яна Музаффар!

Қундуз ваҳимага тушиб, бўғзига йиғи тикилди. Наҳотки...

Комил беозор пишиллаганча ухлаб ётарди.

Шу одам унинг эри. Бир умр!

Шуурсиз бир тарзда Комилнинг иссиқ юзига бармоқларини тегизди. Эри уйқусираб тамшанди. Ёнбошига ағдарилиб кўзини очди:

— Ҳалиям ухламадингми?

Қундуз унинг уйқули кўзларига тик боқиб:

— Менга қаранг,— деди. Товуши ўта хотиржам, истиғнодан асар ҳам йўқ эди.— Мени... яхши кўрасизми?

Комил англамади:

— А?

— Мени яхши кўрасизми?

Эри елкасидан қучди.

— Гапинг қизиқ. Яхши кўрмасам... уйланармидим?

— Мен-чи?

— Нима сен?

— Мен сизни яхши кўраманми?

Комил довдираб қолди.

— Хотиним бўлгандан кейин... яхши кўрасан-да,— дея фўлдиради уйқуси ўчиб. Бирдан сергакланиб ўрнидан қўзғалди. Тиззаларини қучоқлаб, хотинига жонсарақ тикилди.

— Сенга нима бўлди ўзи?— деб сўради у.— Ростини айтавер...

Келинчак деразадан тушаётган ойнинг хира ёруғида эрининг тумтайган лаблари, киртайган кўзларини кўриб, раҳми келди.

— Ҳеч нарса...— дея пичирлади у.

— Йўқ, «ҳеч нарса»га ўхшамайди! Ё... битта-яримтага...

Қундузнинг юраги шув этди.

- Нега индамайсан? Гапир!
- Нега унақа дейсиз?
- Ҳа? Нимага бунақа галатисан бўлмаса?

...
 Комилнинг диққати ошди. Нима қиларини билмай, яна сигарета тутатди.

Сахархез хўрозлар қичқиргунга қадар чурқ этмай бедор ётдилар.

Иккаласи ҳам ўртада нимадир йўқолиб, нимадир пайдо бўлаётганини англагандек эди.

* * *

Эри тонг қоронғисида чой ичмай ишга жўнади.
 Қундуз боши чўяндек оғирлашиб ўрнидан турди.

* * *

...Хат қисқа эди:

«Қундуз! Тўсатдан жўнаяпман. Совуқ жонимдан ўтиб кетди. Сиз бахтли бўлишингиз керак. Сиз ўзингиз билмаган ҳолда менга қанчалик далда берганингизни билсангиз эди... Фақат раҳмат айта оламан.

Музаффар».

— Манавиниям қолдирди,— деди қоровул чол қора муқовали қалин китобни узатиб.

Қундуз ҳайрон бўлиб чолга қаради.

У бамайлихотир, пиёладан аччиқ кўк чой хўплар эди.

1978

ТОМОША

Қишлоққа бормаслиқнинг иложи йўқ эди.

Сайд уф тортиб, кўзларини юмди.

Қишлоққа боргач...

...қори эрий бошлаган ола-чалпоқ, сирпанчиқ йўллардан тойғана-тойғана, четан деворлари қулаб ётган ҳовли-

га кириб боради. Қишлоқ уйи, зебсиз гўшалар. Ҳайҳотдек ҳовли этагидан — молхона ёнидаги гўнг уюмидан ҳовур кўтарилади, иркит қор устидан қалин кул сепилган тор йўлкага хас-хашак сочилган...

У остонада бирпас серрайиб туради, кейин одам шарпасини сезиб, ичкари уйларнинг биридай липпасига қис-тирилган рўдапо кўнғир кўйлагининг этагини шоша-пиша тузатган кўйи семиз, бадқовоқ хотин чиқиб келади. Шишган қовоқлари остидаги кўкимтир кўзларини қисиб, сўй-лоқ тишларини кўрсатганча сўрашган киши бўлади. Аёл ишшайиб ҳол-аҳвол сўраркан, талаффуздан Саиднинг кўнгли озади: «Жаҳши журибсизми, Сойижжон?.. Қани, журигизлар, уйга кирайик! Ҳой, кимсан, Жунусбай, жугур, отангни айтиб кел!..»

Ўғай онасининг ортидан шифти паст, ивирсиган уйга киради. «Қирраси қовун сўядиган» шимиға ҳардамхаёл разм солиб, у тўшаган кўрпачага омонатгина тиз чўқади. Саноқсиз токчаларда қалашган идиш-товоқларга, қозикларга илинган уст-бошларга аланглаб қарайди. Хотин сандал устидаги шира томган дастурхондан бурда-сурда нон, мураббо юқи пиёлаларни йиғиштириб оларкан, карахт пашшаларни сочиқ билан қувлайди. Эшик ёнида тизилишган паст-баланд бўйли уч-тўрт бола — ўғай укалари унинг елкасига тушган патила-патила сочларига, пойгакдаги пошнасига баланд туфлисига, ажнабий ёзувлар билан безалган сумкасига ошкора қизиқиш билан термилишади.

Саид сипогарчиликни қўлдан бермаган ҳолда, уларни эркалаган бўлади, аммо зум ўтмай бу сохта мулозамат жонига тегиб, жим қолади. Деворлардаги ранги ўчган дорпеч, сўзаналарга тикилади.

Отаси келади. Соқоли ўсган, нимдош кителидан тер ва нос ҳиди анқийди. Ўғлини баррига босаркан, сездирмай мижжаларини артади. Ўғай онаси кафтларини очиб, қовушмайгина фотиҳа ўқийди: «Омин, журти элимиз тинш, бала-қаза жўқ бўлсин!..»

У бармоқларининг учини ҳафсаласизлик билан юзлаганига тегизади.

Ота-бола ҳол-аҳвол сўрашгач, гап-сўз тугайди. У ота-сининг елкалари чўкиб, юзлари бир бурда бўлиб қолганини пайқайди.

Қўшнилари чиқишади. Чой устида ундан-бундан ҳанго-малашадилар. «Тошкентда картошканинг kilosи қанча?», «Уй опсанми, Саиджон, тўй қачон энди?», «Тўққизинчи қават дегин, ўҳ-ўҳ, қандай чиғасан бунга?», «Э, қўйинг-э! Шунақами, ҳожатхонасиам ичидами, Саид?», «Ҳўв, бу... фалончи артист ишпиён экан, дейишади, ростми шу гап?» қабалидаги саволларга жавоб бераркан, кўнгли алағда...

Меҳмонни мароқ билан кузатаётган қўшниларга унинг опера театрида ишлаши ҳам, турқ-таровати ҳам ақл бовар этмас мавҳумот каби туюлади...

У юраги сиқилиб ўрнидан турди. Пардаларни суриб, ташқарига тикилди. Нимқоронғи бурчакдаги тошойна хиёл ёришиб, ярим яланғоч йигитнинг қомати акс этди. Улкан шаҳар оппоқ туман ичра гўё эриб ётганга ўхшарди. Саид ҳуши оғиб тураркан, телефон жиринглади.

— Алло, Саид?— деб сўради майини аёл товуши.

— Ҳа, мен.

— Нима қиляпсан? Мени ўйлаяпсанми?— Трубкадан шўх кулги эшитилди.

— Ҳа!

— Саид, борамизми?

— Қаерга?!

— Унутдингми, а? Эҳ, қулоқсиз бола!..

— Худо ҳаққи, Лиля, нима гап?

— Унутибсан-да, а? Чимён-чи?

— Чимён?! Чимёнда нима қиламиз?

— Чимёнда нима қилинарди? Қатиқ ичамиз!.. Эҳ, сен!

— Э, бўлди!— Кўнгли сув ичгандек бирдан ёришди.— Борамиз. Албатта борамиз!

— Эртага!— деган нозли фармон янгради.

— Эртагами... эртага...— Саид «Хўп!» деб юбораёзди, бироқ пастак стол устида ётган телеграммага кўзи туш-

гач, тугилиб қолди. «Тез етиб кел!» деган уч сўз ғарибона мўлтираб тургандек туюлди.

— Алло, эшитяпсанми, Саид?

— ...

— Саид, сенга нима бўлди?!

— Ҳеч нарса, Лиля,— деди у креслога чўкаркан.— Фақат... эртага боролмайман. Ҳа, ишим бор. Бошқа сафар... Телефон қилганинг учун раҳмат.

Трубкани қўйгач, телеграммага хомуш ижирғаниш билан тикилди. «Тез етиб кел...» Бундан ортиқ мавҳумлик бўлмас!

Кўнгли ғашланиб ўрнидан турди, чор-ночор галстугини боғлади.

Вагонда йўловчилар кам эди. Саид дераза ёнига жойлашиб олган, қор босган поёнсиз далаларга, аҳён-аҳёнда липиллаб ўтиб қоладиган қишлоқчаларга нохуш тикилиб борар эди.

У бундан йигирма саккиз йил бурун Мирзачўлдаги шундай қишлоқларнинг бирида туғилган. Ун яшарлигида отаси уни Тошкентга олиб келиб, музыка мактабига ўқишга берди. Ҳали-ҳануз отасининг — маълумоти олти синф, ҳафсаласи келганда ҳижжалаб газета ўқийдиган колхозчининг — ўғлини қандай қилиб пойтахтга (яна музыка мактабига!) ўқишга берганини у асло тушунолмади. Тўрт йил аввал қишлоққа охири бор келганида отасидан шу ҳақда сўраган эди — дудмал жавоб қайтарди: гўё қўшни ҳовлида Физзатуллин деган музыка ўқитувчиси ижара ўтирган экан, шу одам: «Болангизда музыкага қобилият зўр», деб далолат қилган эмиш. Ҳар қалай, адоғи йўқ далаларда сигир боқиб, яланг оёқ чолиб юрган болакай ўша йили кузда музыка мактабининг ярқираган формасини кийди. Ўқишнинг учинчи йили онаси вафот этди. Ҳамиша касалманд, кўзлари катта-катта бу рангпар аёл узоқ дард тортиб кўз юмди. Кейин отаси Саидни яна Тошкентга элтиб қўйди. Сўнг ой сайин, гоҳ икки ойда бир хабар олиб турди. Саккизинчи синфга кўчиб таътилга борганида қора ёлмал нимча кийган, семиз, оқ-сарик хотин

оғзидаги носни туфлай-туфлай пешвоз чиқди. Саид ҳаммасини бирдан тушундию кўнгли музлади. Отаси унинг кўзига қаролмас, эрта кетиб, кеч келар эди.

Кейинги таътилда қишлоққа бормади — лагерга кетди. Отаси ҳамон тез-тез келиб турар, бироқ, таажжубки, у келган сайин орадаги масофа тобора узоқлашар эди.

Мактабдан сўнг консерваторияга кирди. Уйдан бутунлай оёғини тортди. Консерваторияни тугатгач, опера театрида ишлай бошлади. Баъзан дунёнинг бир четида туғилган уйи, отаси, ўғай бўлса-да, укалари борлигини, ўзининг «инкубатордан чиқмаганини» эслаб қолар, аммо бу туйғу кул босган чўғ каби йилт этиб, сўнгра сув сепгандек ўчар эди.

Тўсатдан келган ваҳимали телеграмма шошириб қўйди. «Отам! — деб ўйлади дарҳол. — Отам!»

Отаси бултур кўргани келганида у ишхонасидан берилган тўққиз қаватли бинодаги уйга кўчиб кетган, чол кўп сарсон бўлиб аранг топган эди...

Ҳувиллаб ётган бўм-бўш далалар сукунати кўнглига рутубат соларди. «Нақадар зерикарли!» — деди хаёлан.

Қишлоққа шом қоронғисида етиб келди. Ҳовли, дарҳақиқат, кимсасиз эди. Кўча тарафдаги тупроқ бостирмалар ёнида уч-тўртта товук гўнг титиб юрар, ҳовли ўртасида кўмир кукуни қорайиб кўринар эди. Юраги увушиб, рўпарадаги кичкина деразадан сарғиш нур тўкилиб турган айвонга чиқди.

Эшик ғийқиллаб очилиб, яланг бош, сочи тап-тақир олинган, қисик кўз ўспирин пайдо бўлди.

— Ассалом... — деди у бир оз довдираб.

— Салом. — Саид кўришаркан, укасининг исмини эслолмай, каловланди. Бола шошиб изига қайтди, вағиллаб ётган телевизор овозини пасайтириб, кўрпача тўшади.

— Ҳеч ким йўқми? Отанг... отам қани? — деб сўради Саид остонага қадам қўяётиб.

— Ишда.

— Тинчликми? Нега чақиринди?

Ўспирин елка қисди:

— Билмадим.

— Укаларинг қаерда?

— Жунус мактабда. Сапурани онам районга опкетган. Район марказида ўғай онасининг қариндошлари бор. Саид баттар безовталаниб:

— Отам қачон келади?— деб сўради.— Кеч бўлди-ку? Айтиб келасанми?

— Ҳозир,— деди укаси чой узатиб.— Чой ичинг.

Дастурхонга учта нон қўйиб ташқарига чиқди.

Саид чой ҳўплаб, ён-верига аланглади. Уй ўша-ўша: охирги бор келганида қандай бўлса — ҳозир ҳам шундай. Фақат бурчакдаги токчаларга оқ сурп парда тutilган. Телевизор тагидаги оёғи синиқ стол хонаки жавон билан алмашибди. Сон-саноқсиз тилла балиқчалар тасвири туширилган палоснусха мато бундан йиғирма йил аввал тўрдаги деворга қоқилган бўйи турар, фақат ранги ўчиб хиралашган эди. Эсида: болалигида шу хонада ухлар, саноғи йўқ балиқчаларга термилиб ётаркан, мудроқ босиб, ўзини худди денгизда сузиб бораётгандек ҳис қилар эди. Қўнгли бир хил бўлиб, тилла балиқчаларни сийпаламоқчидек деворга беихтиёр қўл чўзди-ю, даҳлизда қадам шарпасини сезиб, шоша-пиша ўрнидан қўзғалди. Отаси, ёнида кетмон, зинага тескари ўтирганча этигини ечмоқда эди, ялт этиб қаради:

— Саид?! Қачон келдинг?..

Бир пой этигини ечишга сабри чидамай ўрнидан турди, кучоқ очиб яқинлашди, бироқ ўғли кулимсираб қўл узатганини кўриб, чап қўлини дарҳол ёнига туширди. Саид отасининг шалвираган кўк пахталигига тезгина қараб олди-да:

— А?.. Йўқ, ўзи яқинда келдим,— деди.

Уйга киришди. Отаси пойгакка омонат тиз чўкиб, юзига фотиҳа тортди.

— Ҳеч ким йўқ эканми?— деб сўради атрофга олазрак қараб.

— Бор эди. Нима... ким... сизни айтиб келгани кетувди. Кўрмадингизми?

— Юсуппи?

— Ҳа, ҳа, Юсуф!— деди у жонланиб.

— Кўрмадим-ку. Чойхонани қарагани кетгандир.

— Чойхонадаמידингиз?

— Э, йўқ, қўл тегадими ҳозир. Избир¹ тозалаётувдик. Биззи бригадда озгинаси қолган эди, шуни бўп қўяқолайлик, деб... Алламаҳал бўп кетибди-ку. Чой ичиб тур. Юзқўлимни ювиб олай...

Юсуф онаси қайнатиб кетган шўрвани сузиб келтирди. Саид ҳарчанд гапга солмасин, укалари одоб сақлагандек қимтиниб индамай овқатланишар, отаси суҳбат ипини улаётмай алағда эди.

Сўқатдан кейин болалар нариги хонага чиқиб кетишди. Чол униққан дўпписини хонтахтага ташлаб, ёстиққа ёнбошлади.

— Тинчликми, ота?— деб сўради Саид дўппига тикилиб.— Тўсатдан чақирибсиз?

— Тинчлик, тинчлик бўлмай...— деди отаси ярғоқ бошини сийпаб бамайлихотир.— Юсупга: «Тилгиром бергин», деган эдим, чатоқроқ ёзибдими? Ҳа, шу... ҳеч гап йўқ. Бир кичкина маърака қилмоқчи эдик, сен ҳам келсанг, деб...

— Қанақа маърака?

Чол чойни симириб, пиёла устига кафтини қўйди.

— Шу... онанг раҳматликка жиндек оби-худойи қилсак, деган эдим. Ун беш-ўн олти йил бўп қолди, ахир.

Саид индамай сигарета тутатди.

— Келганинг яхши бўлди. Ҳамма нарса тахт. Эртага кундузи ўтказамиз-да, а? Беш-ўнга одам келар... Қўни-қўшини... Нима дейсан?

— Узингиз биласиз,— деди Саид, сўнгра тарадудланиб сўради:— Бу, Сапуралар нега кетишди?

Чол томоқ қирди:

— Билмадим, шу тоға-поғасини айтиб келадими...

— Онам биладими?

¹ Избир — зовур (шева).

Отаси — сезгир одам.

— Ҳа, бўлмаса-чи! Нима?.. Э, йўқ, у ҳам ўлади-да ахир бир кун.

Укалари киришди. Юсуф телевизор қўйди.

— Балет экан-ку,— деди ҳафсаласи пир бўлиб.

Отаси чўзиб хомуза тортди-да:

— Учирақолинглар,— деди.— Ётинглар, эрталаб барвақт турасизлар. Акангга ўрни солиб беринглар. Ё кўрмоқчимидинг, Саид?

Саид бош чайқади:

— Йўқ, бунақа томошани ҳар кунни ўзимиз кўрсатамиз.

— Учирақол. Анавиларни қара-я! Шунча одам, ҳаммаси битта марш чаладими, а?

— Ҳа.

— Сен-чи, нима чалардинг, ҳеч эсимда турмайди?

— Виолончель.

— У қанақа асбоб эди?

— Нима десам экан? Гижжакка ўхшаган.

— Э, шунақами? Саид, шу... ўзимизнинг танбургами, найгами ўқимаган экансан-да, а? Гижжак ёмонми ё?

— Йўқ.— Саид кулимсиради.— Энди, ўзингиз-ку шу ўқишга берган.

— Мен қайдан билай, Физзатуллин раҳматли шундоқ деса... Ҳа, майли, виланчилнинг ҳам ёмонмасдир?

— Ёмон эмас.

— Бўпти-да. Фақат бизни тишимиз ўтмайди-да, бўлмаса... Хўп, ётайлик, соат ҳам ўн икки.

Саид айвонга чиқиб яна сигарета тутатди. Ҳаво совуқ. Изғирин. Осмон тўла юлдуз пахтаси бодраб очилган пайкалга ўхшайди.

Даҳлизда тимирскиланиб юрган отасининг товуши эшитилди:

— Юсуп, эшакни оғилга боғладингми?

Саид деразага қаради: Юсуф тахмондан кўрпача олмоқда эди.

— Йўқ!— деди у зарда билан.

— Ия! Совуқ билан ўйнашяпсанларми? Тош қотиб ўлади-ку ҳовлида.

— Улса-ўлар,— деди Юсуф.— Қутуламиз қайтага. То-за жонга тегди ўзи.

— Аҳмоқ, одам бундай тошбағир бўлмайди,— деди чол ювинди тўла челақни кўтариб.— Тилсиз жонивор-а; раҳминг келмайдимми?

— Раҳмим келганда нима? Бир тийинлик фойдаси йўқ, бекор емга бало бўлиб...

Отаси зинага қадам қўяркан:

— Булар лоақал молга ачинмаса...— дея гудранди.

Саид уйга кириб Юсуф тўшаган тўрдаги ўришга ён-бошлади. Укаси яна қатор учта ўрин ёзгач, чироқни ўчирди.

Саид девор томонга ўгирилиб кўзларини юмди. Юм-шбқ ёстиқ хуш ёқиб, вужудида ёқимли қорғишлик туйди. Мудроқ босиб оғирлашаётган қовоқларини базўр очиб, тилла баллиқчаларни сийпалади. Негадир мўъжиза рўй беришини, ўзини болалик чоғларидаги каби денгизда су-зиб бораётгандек ҳис қилишни истади. Аммо айвондан тушиб турган ғира-шира ёруғда поаниқ доғ-дуғларни кў-риб, таъби айниди. Бирдан уйқуси қочди. Шифтдаги ола-чалпоқ кўланкага тикилганча хаёлга толди.

Отаси калта-калта йўталиб зинадан чиқди, чироқни ўчирди-да, қоронғида ниманидир тақирлатиб, хонага кир-ди. Болаларнинг бош томонидан шарпасиз ўтаркан, Юнус-нинг кўрпасини тузатди. Саид нафас чиқармай ётарди. Бир оздан кейин отасининг хуррак товуши эшитила бош-лади.

Уйқуси бутунлай ўчган эди. Ачишаётган кўзларини чирт юмиб чап ёнбошига ағдарилди, бир неча марта юз-гача санади. Мияси гувиллаб, боши шишиб кетгандек дўюлар, бирор нарсани ўйлашга уринса, кўз ўнгига қоп-қора бўшлиқ келар эди. Туйқусдан бояги — эшак ҳақидаги гап эсига тушди.

«Бу қанақа эшак?.. Уша, мен болалигимда миниб, да-

ладан ўт ташиган кўк эшакмикан ё бошқами? У эшак бормикан ўзи?»

Шу фикр хира пашшадек ёпишиб олди. Ҳеч эътибор бермаган экан-да?.. Ҳўш, буни билишнинг нима қизиғи бор? Тавба!

Алламаҳалгача илон чаққандек тўлғаниб ётди:

«Ушамикан ё бошқа?..»

Ниҳоят, чидолмади. Қарахт боши ёрилгудек гангиб, ўрнидан турди. Миясини жазиллатиб куйдираётган саволга жавоб топмаса ухлашгина эмас, балки нафас олиш маҳолдек туюлди. Костюминини елкасига ташлаб, оёқ учида ҳовлига тушди. Узун, тор йўлак бўйлаб ҳовли этагида хўмрайган қатор бостирмаларга яқинлашди. Томига личан босилган оғил эшиғи ўрнига тутилган қанор пардани кўтариб ичкарига кирди. Чирик сомон ва гўнг ҳиди димоғига урилди. Остонада пишиллаб кавш қайтараётган сизир безовталаниб пишқирди. Саид чўнтагидан гугурт олиб чақди. Липиллаган хира ёғду пастак оғилхонани, кўзлари ялтираган ола сизирни, девор тагида шумшайиб турган кулранг эшакни бир лаҳза ёритди.

У пайпасланиб ичкарироқ кирди-да, яна гугурт чақди. Эшак оқиш тумшугини чўзиб, секин ҳиқиллади. Саид кафтида илиқ нафас сездн, сўнгра чап қўлини эшакнинг белига аста қўйди. Эшак қунишиб, белини букчайтирди. Сўнаётган шуъла ёруғида туллаган яғринидаги дўмбайган, қонталаш яғир кўзга чалинди.

«Уша экан!— У негадир енгил тин олди.— Шу қадар қариган!..»

«Ҳўш, кўнглинг тўлдими?!» — деди ўзига-ўзи оғилдан чиқаркан.

Ўрнига кириб чўзилгач эса:

«Бўзанжарга ўтга борганларимда мени қанча йиқитган!.. Зўр эди», деб ўйлади.

Яна хаёл олиб қочди.

Тонг ёришиб келар, у эса кўзлари ачишиб ҳануз бедор ётар эди.

Саҳарга томон «мушук уйқу» элитди-да:

...Автобус бекати. Жазирама. Тирбанд одам. Оёқлари майишган кулранг хўтик етаклаган ўн икки яшар бола; жамалак соч, қўлида хивчин, етти-саккиз ёшли яланг оёқ қизалоқ; қирс-қирс писта чақиб паттачи хотинга гап сотаётган мўйловдор, бақалоқ ҳайдовчи... тушига кирди.

...Бола, кўзлари олазарак, ҳадиксираб ҳайдовчига яқинлашади.

— Амаки,— дейди илтижо билан.

Бақалоқ гапдан тўхтаб унга қарайди:

— Нима дейсан?

— Ҳалиги... Хўтигимни автобусга чиқарсак майлими? Унгаям билет олганман, мана... Хўп, дея қолинг?

— Э, не дейди бу ўзи?! Эсинг борми? Ҳеч замонда хўтикниям автобусга ортадимми?

— Амаки, майли, дея қолинг? У ҳали кичкина-да, юролмайди. Касал-да, бўлмаса-ку... Билетимни кўринг, мана...

— Қўй-э, бола, бошимни қотирма. Қаёққа борасан ўзи?

— Учтомга. Бўламнинг хўтиги бу, онасидан адашиб қолибди.

— Йўқ, бўлмайди. Мумкин эмас.

Бола автобус орқасидан кўтарилган чангга маъюс тикилади. Қизалоқ ариқ лабидан ўт юлиб терак соясида шумшайиб турган хўтикнинг тумшуғига ниқтайди: «Маҳ, маҳ, егин...»

Саид хийла вақт ҳушини йиғолмай ўтирди. Нима бу? Хаёлми, тушми?

Бирдан чеҳраси ёришиб кулимсиради.

«Жин урсин, болалик-ку бу!..»

* * *

— Дарров-а?— деб сўради отаси сийрак қошларини чимириб.

— Борай, ота. Маърака бўлса — ўтди. Эртага премьер.

— Нима-а?

— Янги томоша қўйилади, ишга боришим керак.

— Шунақами? Унда, майли, ишқилиб...

Бу сафар ҳам вагон деярли кимсасиз, Саиднинг ҳамроҳи озода кийинган, зиёлишамо ўктам қария эди. Саид бир оз толиққан, суҳбатга тоби йўқ, ташқарига термилган кўйи жимгина ўтирар эди. Чол, аксинча, хийла қангаматалаб кўрнарди.

— Соат неча бўлдийкин-а?— деб сўради у.

— Ўн бир.

— Э? Буни қаранг-а! Бошланиб кетибди-да!

— Нима?— Саид унга таажжубланиб қаради.

— «Ҳайвонот оламида» бор-ку, телевизордаги кўрсатув? Кўриб борасизми?— Чол йигитга синовчан тикилди. Саид бош чайқади.— Аттанг!— Чол надомат билан танглайини такиллади.— Зўр нарса-ку! Мунтазам кўриш керак. Эсиз, бугунгисини кўролмаман-да энди. Одамлар ҳам қизиқ, шу маҳалда мени бемаза бир мажлисга чақиришибди. Начора, кетяпман.

Бир муддат жим қолдилар. Деразадан яккам-дуккам дарахтлар лип-лип кўзга чалинар, қор босган ялангликлар шитоб билан ортга чекинар эди.

— Самарқанд иссиқроқ эди,— деди чол.

— Самарқандда яшайсизми?— деб сўради Саид.

— Ҳа.

— Кечирасиз, биологмисиз?

— Йўқ.

— Негадир сизни биолог, деб ўйлабман.

— Географман,— деди чол стол устидаги термосдан қулоқниёлага чой қўяркан.— Институтда дарс бераман.

— Ҳа-а...— Саид бош ирғади.

Поезд бир маромда елиб борарди.

— Анави шўрликларни қаранг,— деди чол бир пайт деразага ишора қилиб.

Саид ойнага тикилиб, кун ботар томонда — дала этагида уч-тўртта қора шарпани илғади.

— Нима бу?

— Кўрмаяпсизми? Эшак-ку! Ноинсоф одамлар, ишла-

тиб-ишлатиб қишда ҳайдаворишганини қаранг! Эҳ!..— Қария ўридан туриб дераза олдиға келди, сўнг ўзича гапиргандек:— Дунёда бу шўринг қургурдек беқадр махлуқ йўқ.— деди хаёлчан.— Энг оғир ишни қилади-ю, емиши — нишхўрт. Тагин буни ювошу вафодорлиги... Тавба! Менга қолса, эшакка ҳайкал қўярдим.

Санд ялт этиб чолга қаради...

У қаттиқ чарчаган эди — вокзалдан тўғри уйига жўнади. Премьера олдидан бир оз дам олмоқчи эди, негадир мишжа қоқолмади...

Премьера, одатдагидек, зўр муваффақият билан ўтди. Саҳна гул ва олқишларга кўмилди. Зал қарсақлар зарбидан ларзага келди. Ҳамма хурсанд бўлди. Аммо иккинчи қатор ўртасидаги созанданинг бу оқшом виолончелини ҳар қачонгидан кўра ёмонроқ чалганини ҳеч ким сезмади.

1979

БИР ОҚШОМ ЭРТАГИ

Уни қишлоқда ҳамма танийди-ю, исмини ҳеч ким билмайди. Ҳамма уни «Қори», «Қори ака», деб чақиради, орқаваротдан эса «Кўр Қори», деб атайдилар. Кўча-кўйда дупроққа қоришиб юрадиган иштончан гўдаклар унинг ортидан: «Қорака, Қорака, бугун кино қанақа?» дея чувиллашиб қочадилар-да, сал нари боргач: «Елпесе»ни айтиб беринг!» деб бақаришади.

У бундан хафа бўлмайди. Қачонлардир ота-онаси бешик устида умид билан қўйган асл номини ўзи ҳам унутиб юборгандек, кулиб қўя қолади. Хуллас, паст бўйли, елкалари туртиб чиққан, юзи иргай ҳассасидек чўтир бу киши барчага баробар беозор эрмак — «Қори ака», вассаюм.

Кўз ўрнида — туксиз қошлар тагида йилтирайдиган шккита кўкимтир соққа; эгнида — қишин-ёзин қора тринкадан камзул-шим, оёғида — укаси бир замонда қарбий-

дан кийинб қайтган құпол ботийка; лабида —...қўшиқ!

Қори ашула айтишни яхши кўради. Яхши кўради-ю, яхши айтмайди. Яхши айтса, яхши кўрмасди-да. У пана-панада ўзича хиргойи қилиб юрадиганлардан эмас — тўйларда расмана ўртага чиқиб, гоҳ тақсимча, гоҳ чилдир-ма чертиб ашула тортади.

Унинг ҳовлиси қишлоқнинг дала йўли бошланадиган нариги четида. Яқин-атрофда бу икки хона, олди пешай-вонли уйдан бошқа бирорта иморат йўқ. Уйи «тупканин» тагида»лиги сабабли Қорини ҳеч ким тўй-маъракага айтмайди. Лекин кечқурун неча жойда тўй бўлса, барчасида унинг ҳозир у нозирлигини ҳамма биледи.

Бугун ҳам шундай бўлди.

Ноғора тараклайди. Сурнай нола қилади. Йигит-яланг ўртадаги гажакдор жувоннинг муқомига маҳлиё. Кўзлар сархуш, қулоқлар батанг.

Бу шовқин-суронни фақат Қоригина эшитмайди. Тахта курсининг бир четида, пиёладаги совиб қолган чойга тикилган қўйи жимгина ўтирибди. Вужуди ўзига хўп таниш бўлиб кетган ўша бир оғиз гапга маҳтал:

— «Энди навбат — маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан Қори акага!»

Аммо ҳали унгача узоқ — еру кўкни бузиб сурон солаётган карнай-сурнай тинақоладиганга ўхшамайди.

Қори нурсиз кўзлари билан тўрдаги чорпояларга синчиклаб разм солди. Ишқилиб, қари-қартанглар кетиб қолмасин-да!

У бунн кўп синанган: чоллардан бирортаси даврани бошқараётган жингалаксоч, маҳмадона йигитни чеккага имлаб, қулоғига нимадир деб шивирлайди. Йигит ўнг кафтини кўксига босиб илжайди, бориб микрофонни оларкан, яна оғзининг таноби қочади:

— «Энди навбат — маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан...»

Сўнг Қори пайпасланиб ўртага чиқади. Авваллари бу гапни эшитганида уялар, гаши келар эди, ахйир кўникиб кетди.

Совиб қолган чилдирмани дарҳол қўлига тутқа-
задилар. Бир томоқ қириб, кулимсирашга уринади-да,
кейин...

Кейин нима қилишни Қори яхши билади: қий-чувлар-
га, чор атрофдан ёғилаётган қочириву луқмаларга қар бў-
лиши керак, тамом-вассалом! Даврада қари-қартанглар
кўпроқ бўлса — айни муддао: ортиқча гап-сўз кўтарил-
майди. Тўрттала ашуласини бирданига айтади, пешана-
сининг терини артиб, секин жойига ўтиради — оллоҳу ак-
бар!

Лекин ҳали унгача узоқ, кутиш керак. Тўй ҳам қиёмат
бўляпти-да: Мажид бугалтир ўғлини уйлантиряпти-я!

Қори осмонга қараб хомуза тортди. «Емғир ёғмасми-
кан?» — деб ўйлади.

Унинг тайин бир касби йўқ. Ешлигида, кўзи дардга ча-
линмасдан илгари колхоз боғида ишлаб юрарди. Кўзи
хиралашиб қолгач, пенсияга чиқаришди. Ушанда қишлоқ
шўросининг раиси, раҳматли Умар меш бир кунни уни идо-
расига чақириб: «Қори, пенсадаман, деб узун кекириб
ётаверманг, милтиқнинг ўқидек овозингиз бор экан, юр-
нинг хизматини қилиб туринг, кам бўлмайсиз», деб тайин-
лади. Ҳатто бир-икки тўйга ўзи етаклаб олиб борди. Шу-
шу, Қори «Маҳаллий хушовоз хонанда» бўлиб қолди...

Сурнай узун нолиш қилиб тинди. Олағовур кучайди.
Қори сергакланиб тиззалари орасидаги ирғай ҳассасини
ўнг қўлига олди. Жингалаксоч йигит илжайиб ўртага
чиқди.

— Раҳма-ат, саломат бўлинглар! — дея хитоб қилди у
машшоқларга. — Азиз меҳмонлар! Бугун Сотимбой билан
Дилафрўзхоннинг бахт тўйига шаҳардан севикли хонан-
дамиз Умархон акам ўз дўстлари билан ташриф буюрган-
лар. Ҳозир Умархон акам бу икки ёшга бахт тилаб, дил
сўзларини қўшиқ орқали ифодаламақчилар. Марҳамат,
Умархон ака!

Қори билинар-билинмас хўрсиниб, ҳассасини ёнига
суяб қўйди. Навбат энди шаҳарлик меҳмонларга келган

бўлса... Ҳали Обиджон бор, ундан кейин Мирсобир, кейин Тошқин, ундан кейин...

— Тингланг, дўстлар: Умархон акам қўшиқ айтади, қалб қўрини қўшиб айтади!

Қори бош чайқади. Бу бола бунча сўзамолликни қаердан ўрганган экан-а? Ҳаммани оғзига қаратиб ўтирадиган бунақа чиройли гапларни қаердан оларкин? Тўйда отарчилар-ку бўлгувчи эди, энди даврани бошқарадиган «очарчилар» ҳам чиққан. Илгарилари бунақа эмас эди.

Илгарилари... Унинг кўнгли сув ичгандек бирдан ёришди. Илгари бутун бошли қишлоқда Қорининг ўзи ягона хонанда эди. Бирорта тўй, бирорта базм усиз ўтмасди. Кейин эса... Кейин оёқ тагидан мана шу зумрашалар чиқиб...

Лекин бугун Қори уларни бошлайди. У ўзинча сирли илжайиб қўйди. Ҳа-ҳа, барчасини бошлайди! Ишқилиб, чоллар кетиб қолмаса бўлгани.

У пиёладаги совиб қолган чойдан ҳўплаб, ашулага қулоқ солди.

— Ой юзингга тўймайма-а-ан...

«Қизиқ,— деб ўйлаб кетди Қори,— бу, ашулани ёзидиган одамлар ашулага хотинини ёзармикан? Мана, ўзим ҳам доим «Жамолинг васфини эй, ой...», деб айтаман. Ахир, бу осмондаги ой эмас-ку! Хотиним... хотиним эмасдир, ҳар ҳолда?»

У кўзларини юмди. Кўз ўнгига кимлиги номаълум «ой жамол» эмас, қоп-қора бўшлиқ келди.

«Пулни ҳам қириб оляпти. Эҳ!..»

Қори ўйлаб кетди: навбати келганда индамай ўртага чиқади-да, «Яратибди»дан бошлайди. Кейин, йўқ, яхши-си... «Яратибди»дан бошласа, ғала-ғовурда биров билармикан? Еки...

Қори безовта эди. Бироқ қуюқ-сууюқ овқат тортилиб, «миллий ноғора базм» ва «хушовоз хонандалар» бир неча қур давра айлангунча сабр-тоқат билан кутиб ўтирди.

Сўриларда одам сийраклашиб қолган. Боягина игна ташласа ерга тушмайдиган қаторлар энди тишсиз оғиздек

кўзга хунук кўринади. Ниҳоят, «очарчи» ўртага чиқиб илжайди:

— Энди навбат — маҳаллий хушовоз хонандаларимиздан Қори акага!

Уч-тўртта чол ўтирган тўрдаги чорпоя томондан: «Э, Қори, қаердасиз?», «Ҳа, бўлақолинг, чаққонгина!» деган хитоблар янгради.

Қори каловланиб ўрнидан тураркан, негадир тиззаси қалтирагандек бўлди. «Оёғим увушиб қолибди-да», деб ўйлади.

У нимадан бошлаш ҳақида ҳали муқим бир қарорга келмаган эди — жингалаксоч йигит қўлига чилдирмани тутқазиб ишшайди:

— Мана, Қори ака, ишқилиб ўзингизга инсоф берсин, жудаям музлатворманг! Бир жуфтгина бўлса бас!

Қори белисанд илжайди. Сўнг чилдирмани одатдагидек так-так чертиб, хирқироқ овоз билан бошлади:

Ишқингда мани волаю ҳайрон яратибдур...

Бир дам тинчиган тўйхона яна олағовурга кўмилди. Қори ҳарчанд эътибор бермасликка тиришса-да, тўрт томондан ташланаётган луқмалар қулоғига чалинар эди:

— Яшанг, Қори ака, сиздан бошқа ҳеч ким ўлмасин!

— Оғзини қара, оғзини! Худди колхознинг боғига ўхшайди, ваҳ-ҳа-ҳа!

Пойгак томондаги бурчакда ўтирган қўқон дўппили озғин ўспирин афти буришганча кимгадир жаҳл қилиб, баланд овоз билан қичқирди:

— Э, жўнатвор, тўртта қатламасини бериб!

Кенжа деган қоп-қора, бақалоқ йигит Қорининг чаккасига пул қистираркан, оғзидан ароқ ҳидини гупиллатиб:

— Ҳали ҳам даққиюнусдан қолган ўша пластинками, Қори ака!— деб кулди.

Қори ашулани шартта тўхтатиб: «Ука, мана, ҳозир кўрасиз!» — деб юбораёзди.

У «Яратибди»ни тезроқ тугатиш учун ҳеч қаёққа қа-

рамай шоша-пиша айтаётган эди, тўсатдан дароз бўйли, эгнидаги кўк нейлон кўйлагининг этаги шимидан чиқиб кетган йигит гандираклар ўртага тушди. Мингинчи лампочка тагида тўхтаб, чўнтагини кавлаштира бошлади, кўзини қисганча бир даста пулни ёруққа солиб кўрди. Иккита беш сўмликни ажратди-да, куракдек кафтида гижимлаб, Қорига яқинлашди.

Тарсобачани форати имон яратибдур...

Йигит Қорининг энгидан тортди:

— Ҳўв, манга қаранг! Бу, ҳаде-еб нима бало деб чулдираяпсиз? А? Чулчутмисиз ё?

Қори энгини унинг чангалидан чиқаришга уриниб, илжайди:

— Ука, бу Машрабнинг ашуласи...

— Бошши қотирманг! Ашрап-Машрапингиз билан ишим йўқ. Давай, бир «Лаълихон»ни тортинг, ҳа, қани шу ойимча бир йўргаласин!.. Дў-ўст-т, қаддингдан!..

Қори уни, ҳазиллашяпти, деб гумон қилиб, кулди.

— Нимага иршаясиз? А? Ҳўв, сиздан сўраяпман, нега иршайдингиз? Ё очиб қўйибдимми?

Атрофда кулги, қийқирриқ:

— Ҳа, Соли паранг, чўтал ундирмагунча қўймайсан!

— Шуни «Елпесе»га ўйнатсангиз-чи, Қори ака!

Қори атрофга жавдираб қаради. Жингалаксоч йигит сўрининг олдида гажакдор жувон билан гап сотиб турар, чоллар ўтирган чорпоя бўшаб қолган эди.

— Қани, айтмайсизми? Мана пул, мана, кўряпсизми? «Лаълихон»ни битта айтасиз — ҳаммаси сизники. Қ-келишдикми?.. Ҳўв, кўзидан, қани, бу ёққа бир қаранг!.. Э, Қори, ҳалиям қаққайиб турибсизми?

— Уни билмайман, ука. Мен бошқа нарса айтиб берақолай? Яқинда ўрганувдим.

— Бошқа нарса? Нима у? А? «Елпесе»ми?

— Мана, ҳозир...

— Шош-шошманг, олдин отини айтинг. Оти қандақа?

— «Кўча боғи» биринчи».

— Нима-а? Вей, сиз мани маст, деб, а? Биз сизга мас-хара бўл қолдикми? Ман мастми?!— У кўксига муштлади.— Айтинг, мастми?

— Йўқ, ука, сизни маст дедимми?

— Бўлмаса, нега... ҳиқ, уйингизнинг номерини айтиб бошимни қотирасиз? А? Ҳўв, манга қаранг...

Оломон сийраклашиб қолган, гур-гур кулги... Қорининг томоғига нўхатдек бир нарса тиқилди. Атрофга жавдиради. Жингалаксоч йигит уларнинг ёнига яқинлашди:

— Э, нима жанжал? Ҳа, Қори ака, бўлдим?

— Йўқ, Қори ҳозир «Лаълихон»ни айтади, нарироқ тур! Чақир анави опангни!

— Ҳа, Қори ака, айтсангиз айтақолинг, шу Соли паранг ҳам бир хурсанд бўлсин!— деди йигит кулимсираб.

— Билмайман-да, ука.

Соли паранг гандираклаб, унинг енгидан ушлади:

— Нега билмайсиз? А? Бизга келганда билмас бўл қолдингизми? Йўқ! Е бизнинг пулимиз ҳаромми? Йў-ўқ, айтасиз! Айттираман!

— Ўлма, Сөли паранг!

— Э, бўлди-да, ўртани ҳам совутиб юбординглар!

— Ноғора базм бўлсин!

Жингалаксоч йигит ўртага тушиб келаётган иккита норгул йигитчага кўз қисиб қўйди-да, микрофонни қўлига олди:

— Яна навбат — ноғора базмга! Марҳамат, Усмон ака!

Йигитлар кула-кула Соли парангни судраб олиб чиқиб кетишди. У эса яккаш оғзидан тупук сочиб бақирар эди.

Сурнай янгради. Гажакдор жувон муқом билан даврага тушди. Келишган, атлас кўйлак чиппа ёпишган қомат ширакайф кўзлар ўнгида тағин жилва қила бошлади.

Жингалаксоч йигит Қорини етаклаб жойиңга ўтқазди. «Чўталдан олинг энди», деб кулди-да, нари кетди.

Қори муздек клеёнкага тирсағини қўйиб ўтирар, бада-ни мисдек қизиб борар эди. Тўсатдан умрида қилмаган ишини қилди — стол устидаги ароқ шишасини очди. Шиё-ладаги совиб қолган чойни сепиб ташлади-да, тўкиб-сочиб

ароқ қуйди, ёнида ўтирган йигитчаларни лол қолдириб, симириб юборди. Аччиқ суюқлик ичини ўт каби сидириб кетди.

Бир вақт кўзларини қисганча осмонга қаради. Етти қароқчи шундоқ милт-милт қиладди. Осмон унга беланган-дек оппоқ...

У ҳассасини олди-да, шартта ўртага чиқди. Давра гувиллар эди. Довдираб қолган хушмўйлов доирачи индамай чилдирмасини узатди.

— Чақир... боягини...— деб илжайди Қори ва ичкари уйда беҳузур ётган Соли парангнинг чиқишини кутмасдан ашулани бошлаб юборди:

— Дарянинг бетинде-е
Бир кавун еде-ем-м...

Хирқироқ товуши фавқулудда шангиллар, бироқ ўзи эшитмас эди. Давра ҳамон гувилларди. Бирдан чилдирмани ерга урди-да, титроқ лабларини маҳкам тишлаганча гандирақлаб тўйхонадан чиқиб кетди.

Остона ҳатлаб кўчага қадам қўяркан, кўксига муздек сой шамоли урилди. Зум ўтмай шамол миясида гувиллай бошлади: «Биров — худонинг бандаси, биров — банданинг бандиси...»

Дала йўлига тушиб олгач, пастак бир дўннга ўтириб нафас ростлади. Фира-шира қоронғиликда қишлоқ гунгурсдек қорайиб кўзга чалинарди. Осмон бала-а-нд эди. Бирдан кайфи чоғ бўлиб кетди. Ирғай ҳассасини чертиб, аста хиргойи қилди:

Эй, сарвиноз, гулшани боғи малоҳатингни...

Кейин хилват боғкўчалар оралаб уйига жўнади.

ЧОЛЛАР ПАЛАТАСИ

Енбошбулоққа куз эрта тушди.

Кечаги яшиллигидан айрилган заъфарон барглар мунгли шивирлаб, сўнгисиз ҳасратини изҳор қилмоқчидай қўнимсиз тентирайди...

Аччиқ изғирин аллақердан қор шарпасини ҳайдаб келди, гофил кимсаларни қиличини кўтариб қиш келаётганидан огоҳ этган каби бирдан қора совуқ тушди. Одамлар ўтин-кўмир, иссиқ кийим илинжида югуриб қолишди, алланечук ювош тортган нозик-ниҳол кишиларнинг ташвиши кучайди: серёғин, намчил ҳаво кўп дардларни янгилаб юборди.

Қишлоқ касалхонасининг октябрўя палата деразасидан бир парча кулранг осмонга хомуш тикилиб ётган озғин, қорача йнгит — Муҳаммаднинг кўнгли ғаш эди. Шу вақтгача парво қилмай юрган эски касали — бронхит совуқ тушиши билан қўзидию охири тўшакка йнқитди. Одамга дард бир илашмасин экан, илашгандан кейин айланаб-ўрғилиб ёпишаверади. Ўзи-ку пахтадан қайтиб ўқий бошлаганига икки ҳафтагина бўлган эди, энди мана бу нағма чиқиб қолди. Эртама-индин қишки сессия...

Кутубхонадан лоақал бирорта дарслик олмаганини эслаб Муҳаммаднинг юраги увишди. Касофат касал жуда қалтис пайтда панд берди-да. Упкасининг мойланмаган аравага ўхшаб ғижиллашига қараганда беш-ўн кунсиз туролмаса керак. Мунча энди қизлардан баттар нозик бўлмаса!..

Сира иши юришмади-юришмади-да. Ҳатто, касалхонада ҳам тузукроқ жойга тушмади. «Ўрин йўқ», деб икки кун сарсон қилганлари ҳам бир бўлди-ю, жой теккандан кейингиси ҳам бир бўлди. Паст бўйли, серзарда ҳамшира қиз унга: «Энди сен ҳам бормидинг?!» дегансимон норози тикилиб, ўспириннинг сабза мўйловидек қора тук қоплаган лабини буриб қўйди-да, кийимхонага бошлаб кирди.

— Маърифат хола! — деб чақирди у чимирилиб. Кейин дока парда орқасига ўтиб тимирскиланаркан, ўзича гув-

ранди: — Қаёққа гум бўлди? Бир зум қўним топмайд-ди-я!..

Остонада қора шол рўмол ўраган, ранги синиқ, кекса санитар хотин пайдо бўлди.

— Тиғчиликми?— деб сўради у совуқдан қизариб кетган ҳўл қўлларини ғижимланган докага артатуриб.

Муҳаммад гап оҳангидан аёлнинг ҳамшира қиздан хийла юрак олдириб қўйганини пайқади.

— Қаёқда юрибсиз, қарасангиз бўлмайдими мундоқ!— дея шанғиллай кетди қиз.— Олиб бориб тўртинчига ётқизинг.— Гарс-турс юриб чиқиб кетатуриб пиқ этиб кулди:— Чолларнинг палатасига...

— Хўп, Сафохон.

Қизни хунок кўрсатаётган мўйлови ҳам, силтаб гапирishi ҳам боядан бери Муҳаммаднинг рашига тегмоқда эди. Масхараомуз кулиб қўйишидан эса жиғибийрони чиқди.

«Мунча ўзини осмон фаҳмамаса,— деб ўйлади у кулранг камзулнинг тугмаларини қадаркан.— Ишқилиб, бундайларга амал тегмасин-да...»

Муҳаммад нимқоронғи йўлак охиридаги тўртинчи палатага жойлашгач, ҳамшира қизнинг нега кулганини дарров тушунди: олти кишилиқ палатага нуқул чоллар йиғилган экан. Аввалига ўзининг ҳам кулгиси қистади, сўнгра кўкка бўялган шифтга бир оз термилиб ётгач, диққати ошди. Мана, шериклардан ҳам роса ёлчиди!

Эшик олдидаги каравотда олтмиш беш ёшлардаги дўнгпешона, жуссаси кичкина, оқ-сарик қария кўзлари маъносиз жавдираганча ўтирарди. Бир бурдагина юзида сўррайиб бесўнақай бурни қолган. Тепасида пойлоқчилик қиладиган хотини — чап қошининг устида нўхатдек холи бор, қизилмариз, сергап аёл биринчи куниеқ Муҳаммадни йўлакда тўхтатиб, Исломбой бувасининг неча замонлардан бери «қон босди» касалига йўлиққани, уч ойдан бери бир қўл, бир оёғи ишламаслиги, ўзининг сиғинмаган мазорию бош урмаган остонаси қолмагани, касал касал эмас, касал боққан касал эканини айтиб нолиди, жипдак

обидийда ҳам қилиб олди. Муҳаммад ачиниб тасалли берган бўлди-ю, кўнглини баттар ғашлик чулғади.

Дераза тагидаги батареяга беғини тоблаётган кўркам соқолли миқти чол қув кўзларини юмиб пинакка кетган эди. Муҳаммад унинг қирра бурун, келишган чеҳрасига, ўктам қоматига зимдан қараб қўйди. «Ёшлигида роса қизларни сурган бўлса керак», деган фикр ўтди хаёлидан.

Бурчакда суяги бузуқ, барваста киши бақувват, йўғон қўлларини бош остидан ўтказган кўйи каравот билан битта бўлиб чалқанча ётар, унча-мунча оқ оралаган мўйлови ваҳимали бир тарзда қулоғига томон буралиб кетган, ўсиқ қошлари остидаги қўнғирга мойил кўзлари ола-кула жанглар турар эди.

Муҳаммад уни таниди: сой маҳаллалик Эргаш мўйлов деган чапанитабиат қари шофёр.

— Усар бува, шу, кампирингиз йўқ, зерикиб қолдингизми дейман, нуқул мудраганингиз мудраган. Ҳали дўхтир келса ўзим жавоб сўрай сизга, бир уйга бориб, а?.. Ваҳа-ҳа...

Мудраб ўтирган чол Эргаш мўйловнинг гапига кўзини очмасдан секин кулиб қўйди. У эса бутун гавдасини силкитганча қотиб-қотиб хахолар, каравот симлари залворидан зорланаётгандек ғижирлар эди.

Муҳаммад ғижинди: одам ҳам шунақа коски бўлади-ми, аёл киши ўтирибди ҳам демайди-я!..

У энсаси қотиб ёнбошига ағдарилди, тумбочка олдида тик туриб ҳафсала билан олма арчаётган тўртинчи ҳамхонасига кўзи тушди. Унинг бошида анча уриниб қолган чўст дўппи, қўлида гулдор сопли пичоқ, кенг, яшил халат да худди шюлипоядаги қўриқчига ўхшаб турар эди. Агар бу кишини ўрта яшар деса — Муҳаммаднинг, чол деса унинг ҳаққи кетарди. У боядан бери йигитнинг қараб ётганини пайқади шекилли, пичоқ учида ярим палла олма узатди:

— Ма, ука, олма е!

Муҳаммад раҳмат айтиб, бош чайқади.

Эшик орқасида аллаким қув-қув йўталди, сўнгра бўйнига оқ чит рўмол ташлаган новча, кўзойнакли чол ҳарсиллаб-гурсиллаб кириб келди. У каравотга ўтиргач, рўмоли билан юзини, пешанасини артди, қизил термосдан бир пиёла чой қуйиб ичди. Чол ҳар нафас олганида забардаст кўкрагидан гўё қайнаб турган самовар товушига ўхшаш шиг-шиг деган овоз чиқар эди.

— Хаҳ, эсиз-а, ўпкани бериб қўйиб, юраверган эканмиз-да, гафлат босиб, ҳай аттанг...— деди чол бошини тебратиб ва гапига жавоб кутгандек Муҳаммадга қараб қўйди.— Ўзи, бир тошкентлик дўхтир манга айтувди, кўкрак огриғингиз ўзингиз билан кетади, деб, рост экан шекилли. Ешликда, шу, кучга ишониб, одамлар: «Ҳа, Дўстмат полвон, Дўстмат полвон», деса, ўйламасдан майдонга тушаверибман, ўшанда кўкрак ишдан чиқиб қолган экан-да...

«Ия, Дўстмат полвон деганлари шу киши экан-да», деб ўйлади Муҳаммад унинг чўяндан қуйилгандек бақувват жуссасига тикилиб.

— Эй, сизгаям қойил бўлмадим, Дўстмат бува.— Эргаш мўйлов сержун кўкрагини қашиб, гулдираган йўғон овоз билан гапга аралашди.— Шу маҳалгача бировдан йиқилмаган одам, арзимаган касалга оҳ-воҳ қилиб ўтирибсиз. Ахир, милтиқнинг ўқидек юрувдингиз-ку. Курашни ташлаб, сиз ҳам бўлмадингиз — айнадингиз. Бурунги Дўстмат полвоннинг қуруқ сурати бўлиб қолибсиз.

— Ҳа, энди, Эргашвой, нимамиз қолди, курашгаям мундоқ билагиде кучи бор ёшлар тушса ярашади.— Дўстмат бува ёшланган кўзларини артиб тамшанди.— Э, вақтида беармон тушдик-да, лекин.

Эргаш мўйлов ижирғаниб, афтини бужмайтирди:

— Бе, кураш тушишга йўл бўлсин буларга. Сал шамот турса, йиқиламан, дейди-ю! Кун кўрмаган баргдан баттар нозик бу ёшлар...

«Мўйлов»нинг гапи йигитга пичингдек туюлиб, ҳамиятга тегиб кетди.

«Ана, бошланди гийбат, мириқиб эшитавер. Тавба, чи-

ма бало, ёшлар буларнинг арпасини хом ўрганми? Жони оғримаса, шу ерда ётишга ким орзуманд экан?»

Сепкилли сариқ қиз эшикдан бош сўқди:

— Абитга чиқинглар...

Бир оздан сўнг у иккита тарелкада ёрма бўтқа кўтариб кирди. Чиқиб кетатуриб:

— Сизга ҳам шу ерга олиб келайми?— деб сўради Муҳаммадга қараб. Назарида қиз уни калака қилаётгандек эди. Муҳаммад бирдан тутақиб:

— Оёғим синмаган!— деди зарда билан.

Ҳамма бир зум жим бўлиб қолди.

Муҳаммад юпқа адёлга бошини буркаб, алламаҳалга-ча гижиниб ётди. Кўзи илинганини ўзи ҳам сезмади. Уй-ғонгапида боя олма узатган ҳамхонаси елкасига халаф ташлаб олган бир киши билан секин гаплашиб ўтирар, фалаж чол эса қисқа-қисқа, аммо келиштириб хуррак отар эди. Муҳаммад бир кўнгли ўрнидан турмоқчи бўлди-ю, лекин яна эринчоқлиги тутиб, кўзларини юмганча қулогига чала-ярим кираётган гапларни эшитиб жим ётаверди.

— Э, укагинам-э, сира сўрама. Мени худо уриб қолди-ку!

— Ҳа, тинчликми?

— Ўтдай тушдим-да, ука, ўтдай тушдим. Эсласам, ҳали-ҳали юрагим эзилиб кетади. Шеригинг нобоп бўлгандан кейин...

— Ака, сал очикроқ гапиринг, нима гап ўзи?

— Нима гап бўларди, биров бу ердан маълумот берган экан, Новосибирга етиб боришимиз билан обихнес таппа босди. Салкам бир тонна ерёнғоқни кўзимнинг олдиди ларёкка ўтказворди, чапагимни чалиб қолавердим. Ўзим зўрға қутулдим.

— Пулини бердим, ахир?

— Э, берди, кепак нархида. Бергани нима бўларди, иккита тешик тоғораям келмайди. Қилосини шўтнинг ўзида икки сўмдан ялиниб олувдим, қўлимга икки юз ҳам тегмади. Ҳай, аттанг, аттанг-а!.. Вой, падарига лаънат!

Шунча қатнаб бунақа чув тушмовдим. Кейинги бир дунё сур-сурни айт, қиёмат бўлиб кетди. Энди ўлдим, девдиму, йўқ, худо бандам деган экан...

— Чатоқ бўпти-ку жуда.

— Чатоқ деб секин айтасанми, ука! Билмадим, қайси бир худобехабар чаққан. Майли, илоё, кун кўрмасин, унгаям тикилган бало бордир. Ерёнғоқ-ку бир нима бўлудди, бу ёғиниям пачоғи чиқди.

— Ҳа, нега?

— Шу... худо берса, қўш қўллаб беради, ургандаям қўш қўллаб уради, деган гап рост экан, ука. Бу сафар ўшанақасига йўлиқиб ўтирибман. Эҳтиётдан ёнимга минг сўмча пул солиб кетувдим. Ерёнғоқдан айрилгандан кейин, жуда қуруқдан кўра бир-иккита тозароқ нарса олиб Тошканга посилка қилдим. Маҳамат акангга тайинлаб кетувдим.... Бешта ўн килолик яшик жўнатдим. Тошканга келиб, тўғри Маҳаматнинг ҳовлисига тушдим. Уйда экан. Яшикни очиб, шундоқ қопқоқни кўтарсам... Вой ука, ўтакам ёрилиб кетаёзди! Дод девордим! Ичида эски латта-путта, бир жуфт дабдала патинка, энг тагида яримта ғишт ётибди. Жонҳолатда бошқалариниям очдим. Ҳаммаси шунақа. Килоси килосига тўғри, печати жойидаю ичи тўла ахлат! Пешонамга битта уриб, бўшашиб остонага ўтирибману кўнглим кетиб қопти. Кўзимни очсам, Маҳамат аканг тепамда йиғламсираб турибди.

— Ия, нега ундоқ бўлди экан? Битта-яримта сезиб қолганмиди?

— Ана шунисини билолмай доғдаман-да. Ё Маҳаматнинг ўзи... Йўқ, у ўзимизнинг одам-ку, лекин билиб бўладими, ахир ўртада шайтон бор. Кўз билан кўрмаганингдан кейин нияям дердинг? Индамадим. Шунақа қилиб, уч ярим мингга ўтдай куйиб ўтирибман, ука. Уч ярим минг-а — ҳазил пулми?! Бу бировга айтадиган гап эмас — дамим ичимда. Майли, энди кетгани кетди, садқан сар, жоним омон қолди, шунисига минг қатла шукур. Аммо ўшандан бери юрагим ўйнагани-ўйнаган, кўзим тинадиган

бўлиб қолди. Дўхтир: «Қон босимингиз ошиб кетибди», деб ётқизиб қўйди. Мана, ётибман, шифтга боқиб...

— Қалай, тузалиб қолдингизми, ахир?

— Гўрними, тузаладиган балога ўхшамайман. Айтгандай, анови Обидхўжанинг ўғли қамалганмиш, ростми?

— Анигини билмадим, аммо шунақа гап бор.

— Оббо... Биздан айрилиб, Свердловскка кетувди, бояқиш. Ука, васвас бўлиб қолибман шу кунларда, нуқул ваҳима босади, дегин... Менга қара, бориб янганга айт, катта уйнинг тахмонидаги иккита гиламни вақтинча сеникига олиб бориб қўйсин. Майлими? Эҳтиёт яхши-да, жон ука!

— Э, қўйнинг, ҳеч нарса қилмайди, тузалиб кетасиз. Мана буларни олиб қолинг, мен турай энди.

— Бекор овора бўпсан-да... Юр, мен ҳам ташқарига чиқмоқчи эдим.

«Тоза ғалати бўлди-ку», деб ўйлади Муҳаммад бировларининг гапини ўғринча эшитгандан ҳижолат тортиб.

Оқшом туша бошлаган эди. Рўпарадаги жарроҳлик бўлими жойлашган икки қаватли бинонинг яхлит ойнабанд деразаларида чироқ ёнди. Йўлакда тапир-тупир оёқ товушлари кучайди.

Қизил тугунча солинган тўрхалта кўтариб димоғи чоғ Усар бува кирди. «Олмача анорингга балле...» деб мингиллаб хиргойи қилганча тугунчани ечди, косадаги шавлани тумбочка устига қўйди-да, Муҳаммаднинг тепасига келди:

— Ҳўв, тойчам, туринг, овқат еймиз.

Муҳаммаднинг кулгиси қистади: «Тойчам...»

— Раҳмат, ўзингиз бемалол...

— Э, унақамас-да, тойчам, қани дарров туринг-чи... Мунга қаранг, жонон шавла бўпти-да, бай-бай-бай, ўлик еса тирилади, аммо-лекин.

Йигит кўрдикки, турмаса чол хафа бўладиган. Дарров бориб, юз-қўлини ювиб келди.

— Қани, олинг, тойчам, катта-катта олинг. Хўп, бисмилло, қани... Бу, сиз кимнинг ўғли бўласиз? Қайси Қо-

дир? Э, ҳалиги Тарновбошида турадиган уста Қодирми? У эмасми? Ҳа, майли, тойчам, совимасин, олинг. Ҳа, қани...

Усар бува уни қистаб анча овқат едирди. Кейин «тойча» айланиб келмоқчи эканини айтиб, ташқари чиқди.

Эшик олдидаги телевизор қўйилган хонага ҳамма касаллар кўчиб чиқибди. Муҳаммад бўш стул йўқлигидан, тик турган кўйи ўргатилган йўлбарс ҳақидаги фильмни томоша қилаётган эди, ҳамшира хотин фамилиясини айтиб чақириб қолди.

— Қани, юринг-чи, сизга укол қиламиз,— деди у сўзларни чертиб-чертиб. Ҳаддан ташқари тўла гавдали бу аёл лапанглаб аранг қадам босар, залворидан йўлакдаги эски пол тахталари эгилиб-эгилиб кетар эди. Муҳаммад ҳамширанинг олдига тушиб палата эшигини очди. Исломбой буванинг хотини ўрнидан туриб йўл берди.

— Ассалому алайкум! Қалай, тузукмисизлар? Чолингиз яхшими?

Хомуш мудраб ётган чолларга бирдан жон кирди.

— Э, Майрампа, келинг, келинг... Яхши дам опкелдингизми?— дея ўзини сал йиғиштириб сўради Эргаш мўйлов.— Жужурмисиз бугун?

Усар бува бўлса, худди ёш боладек чапак чалиб, хушчақчақ қийқирди:

— Яшасин Майрампам! Майрам дўхтур — зарари йўқтур!

— Опангиз айлансин, нима дейсиз, Усар ука? Тузалиб қолдингизми? — деди ҳамшира ҳам жилмайиб. Шу пайт кўзларини жавдиратиб ўтирган фалаж чол тилга кирди.

— Уса... б... у... а... оттак... эт-э... та ў...ф-о-қ... чоп... а... ба-де... ду...— деб ғудранди-да, гапи ўзига нашъа қилиб кулиб юборди. Хотини бош силкиб унинг гапини маъқуллаган бўлди ва хижолат ичида буларга юзланиб, эрининг сўзларини «таржима» қилиб берди:

— Усар бувам отдакмиш, эртага улоқ чопгани боради деяптилар.

— Ҳа, ҳа, бораман, бораман,— дея шошиб тасдиқлади Усар бува.— Фақат, Майрампа, мани шу белим тагин оғриб турибди-да.

Марям опа шприцнинг учидан тизиллатиб дори отди.

— Худо сақласин. Қани, Усар ука, очинг...— деди у халатининг чўнтагидан пахта оларкан.

Бу кундалик ҳазил-мутойиба одат тусига кириб қолган бўлса керак, дарҳол Усар бувани аския қилиб кетишди.

— Э, бунингиз бўлмайди,— дея Эргаш мўйлов ҳамширанинг нинасига ишора қилди,— сал каттароғи йўқми, бирон метрлиги...

— Ҳаҳ, нинна ҳам қурсин,— деди чол ўрнига ётар экан,— соғ жойим қолмади-ку. Ув-в!..

— Зап етти туғиб бир қўйган эгачи топиб олгансиз-да, Усар!— Дўстмат полвон тишсиз оғзини очиб, қиҳ-қиҳлаб кулди.

— Э-ҳа, бу ўзимнинг салкам қирқ йиллик опам-ку. Ўттиз олти йил бўлдими, Майрампа, келганингизга?

— Бу ўттиз еттинчи йил,— деди Марям опа.— Ёш қиз эдим келганимда, мана энди кампир бўлдим. Шунақа, Усар ука, қариб қолдик.

— Ҳа, энди, қаримаганда олма билан ўрик бўлармидик,— деди Усар бува салмоқлаб ва бирдан жиддийлашди.— Аммо-лекин, Майрампа манга хўп яхшилик қилгансиз, эсингиздами?

Ҳамширанинг кенг, думалоқ юзи ўтмиш хотирасининг олис шуъласи билан бир зум ёришиб кетгандек бўлди.

— Нега эсимда бўлмасин, эсимда,— деди у хиёл кулимсираб.— Одам ёшлигида ботир бўлади-да. Ҳозир ўйласам, қўрқиб кетаман. Майли... Ҳали қанча уколлим бор. Яхши ётинглар.

Кейин гурс-гурс қадам ташлаб, полнинг ночор тахталарини ғичирлатганча чиқиб кетди.

Анча вақтгача индамай ётишди.

— Хўп яхши аёл-да Майрам!— деди Усар бува ўзига ўзи гапиргандек.

«Уч ярим мингга чув тушган» чол тирсагига таяниб бошини кўтарди.

— Усар бува, бояги ўрис хотин... сизни ука, дедими? Ё ёши каттароқмикан? Унақа десам, ўзи биз қатори кўри-нади.

— Э, мулла Файзикул, у нима десаям ман кўнавераман, хафа бўлмайман сира. Узим ҳам опа дейман, шунга ҳазиллашади-да. Бўлмаса, мана, салкам етмишга бордиқ.

— Буям олтмишларга чиққандир? Қачонги Майрам ахир!

— Қайдам, ҳа, бориб қолгандир-ов. Келганида йигирма яшар барно қиз эди. Ўзи украинка, билмадим, шу, ишқилиб ўттиз тўққизинчи йили келиб қолган. Бозорбошида Шаҳри кампир деганникида каватир ўтирди, ўшандаям дўхтирхонада ишларди. Кейин даламаҳаллалик Сирожидин деган тракторчи йигитга тегди. Э, бу жуда зўр хотин, урушларгаям бориб келган. Бечора, одамнинг устида ўлиб бўлади, баҳоси йўқ аёлу худо фарзанддан қисди-да. Дунёга шундоқ келиб, шундоқ кетяпти.

— Эри яхши одам,— дея Эргаш мўйлов ёнбошига айдирилди.— Манга қаранг, Усар бува, боя нимани сўровдингиз «Эсингиздами?» деб?

— Э, бу Майрам мани бир ўлимдан олиб қолган. Элик учинчи йилмикан, эсимда йўқ, бетда ҳали балниса йўқ эди, бонканинг орқасидаги кичкина бир уйда мана шу Майрам касал кўрарди.

— Медпункт бўларди-да.

— Ҳа, ўшанақа бўлса керак. Бир куни колхоз боғида ток чопаетган эдим, бирдан ўнг биқиним санчиб, букчайиб қолдим. Кўтар-кўтар қилиб Майрамнинг олдига олиб келишди. Кўрдию ранги қув ўчиби «Кўричак, ўтиб кетибди», деди. Ёнида битта ёш сестра бор экай, бир нима деб таъинлади-да: «Апарайса қилмаса бўлмайди», деди. Э, кўричакни ҳам олиб ташлади. Аммо-лекин ўшанда қойил қолганман. Ана, ўғил бола, шунақа ўткир бу Майрам! Кейин бир кун сўрадим: «Кўрқмадингми, ўлиб қолсам нима бўларди?» дедим. «Кўрқдим,— дейди,— лекин апарайса

қилмаганимда ўлардингиз — балнисага етиб боролмасдингиз», дейди. Фронлда юрганида бир прापессирнинг ёнида ишлаган экан, шунда кўзи пишиб қолган бўлса керак-да чамаси.

Чоллар шу тариқа яна алламаҳалгача илгариги одамларнинг пишиқ-пишиқ, бақувват бўлганлиги, «дўхтир кўпайган сари касал ҳам кўпаяётганини» айтиб, шикоят қилганча гангур-гунгур гаплашиб ўтиришди.

Муҳаммад кеч уйғонди. Кун ёйилиб кетган, деразадан тушиб турган куз қуёшининг ожизгина шуъласи деворда, каравот панжараларида лип-лип ўйнар, палатаннинг ҳавоси оғирлашиб кетган, чучмал бир ҳид анқир эди. Йигит деразаларни очиб қўймоқчи бўлди-ю, аммо кечаги вазиятда ўтирган Исломбой буванинг кўнглига бирор гап келмасин, деган хаёл билан ташқари чиқди.

У ҳали нонушта қилиб улгурмаган ҳам эди, югур-югур бошланди. Ҳамшира қизлару санитарлар эрталабки кўрик олдидан у ён-бу ён чопқиллаб қолишди. Ошхонада қаёқдандир кечаги пакана «заҳар қиз» — Сафоҳон пайдо бўлди.

— Сиз дарров палатангизга боринг-чи! — деди у амирона чимирилиб.

— Хўп-п... — Муҳаммад бош ирғади-ю, пинагини бузмай нон кавшайверди. Сафоҳон зарда билан эшикни қарс ёпиб чиқиб кетди.

Норғул, қисиқ кўз, камгап врач Исроил ака Муҳаммадни бир неча марта чуқур-калта нафас олишга мажбур қилиб, текшириб бўлгач, индамай ўрнидан тураётган эди:

— Исроил ака, — деди Муҳаммад, — сиздан бир нарсани сўрамоқчи эдим.

Врач бош силкиди.

— Шу... иложи бўлса мени бошқа жойга ўтказсангиз, — деди Муҳаммад унинг ўзи эшитадиган қилиб, Исроил ака ҳайрон бўлиб елка қисди:

— Ҳозир жой масаласи чатоқ-ку. Ҳа, майли, ўйлаб кўрармиз.

Муҳаммад бир оз енгил тортди. Энди энг мушкул муаммо — бир амаллаб кунни кеч қилиш эди. Уқишга би-

роп нарса қидириб барча палаталарга кириб чиқди. «Муштум»нинг доғ босиб,ғижимланиб кетган иккита эски сонини топиб, қайтиб келганида бурчакдаги тумбочка устида электр чойгум вишиллаб қайнамоқда эди.

— Хўш, деганингиздан билсак, сарт экансиз,— деди Эргаш мўйлов одатдагидай вағиллаб.— Ука, манга қара, сан биз билан яхши улфат бўлмайсан-да... Мана, чойгум ҳам қайнади, битта чой дамламайсанми, а?

Чойдан кейин Муҳаммад мук тушиб ўқишга тутинди. Чоллар эса, ҳангамага бўлак гап қолмаган шекилли, анча вақтгача хомуза тортиб жим ўтиришди. Ниҳоят, Файзиқул чидаб туролмади.

— Ҳа, оғзингларга сўк солволдингларми бугун? Дўстмат бува, ҳо Усар бува! Бундоқ у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиринглар-да, одамнинг юраги қон бўлиб кетди-ку! Уйқу бўлаверар...

— Энди ниманиям гапирардик, мулла Файзиқул? Яхшиси сиз ўзингиз бошланг-чи, зора эсимизга бирон нарса тушса. Одам қаригандан кейин шунақа эси кирди-чиқди бўлиб қолар экан. Уҳ-ҳў... ўҳ-ҳў...— Дўстмат полвонни йўтал тутиб қолди.

— Мана, Исломбой бувам ҳам қовоғини солволди...

Фалаж чолнинг нурсиз, сап-сарик юзида қилт этган ўзгариш рўй бермади. Кўзлари қизарган хотини эса ўнгайсизланиб:

— Бувангиз ростдан ҳам хафа,— деди.— Кеча Сурхондарёдаги ўғлимиз келиши керак эди, келмади, шунга сал олиниб ўтирибдилар... Кейин чолнинг аёлини тузатаркан, тасалли берди.— Кеп қолади ҳали, мана кўрасиз.

Чол жаҳлнинг зўридан кўкариб гудранди.

— Ҳа, фарзанд, фарзанд... ота-онанинг фикри-зикри ўшаларда,— дея бош тебратиб қўйди Дўстмат полвон.— Бир парча этни одам қилгунингча ўлиб бўласан. Билса-ку яхши-я.

Эргаш мўйлов ўрнидан туриб, Исломбой буванинг тепасига келди.

— Ҳў, манга қара,— деди унинг елкасига туртиб.—

Намунча бўғиласан? Нима, қўшинг қопкетяптими? Келади ўғлинг, шошма, кўкараверма ҳадеб. Ўғлинг тилла йигит-ку, Ўзинг қанақа эдинг? Эсингдан чиқдимми, ошнам?

Исломбой бува сал илжайган бўлди, хотини эса кўз ёши қилди:

— Нуқул ўламан деб қўрқитиб ётибдилар-ку.

— Э, ўлмайди, балоям урмайди бунга. Вақтида бешта ўқ эса ҳам ўлмаган, эсингдами, ҳўв чўтир? Йиғламанг-э, бундан ўлимнинг ўзи қўрқади. Ҳа, муттаҳам, дарров шунақага ўтдингми? Нима, ўлганигда ер тўярмиди?! Шошма ҳали, ўғлинг келса, битта «экстра» опкелтирасан, иккаламиз майдалаймиз, хўпми, ичасан-а, ҳўв чўтир?

Чол кулгидан оғзининг танобини йиғолмай қолди.

— И-х-э... Ич... ч-а... м-и-и-из...

— Ароқ деса тилинг ҳам чиқиб қолади, а? Ҳе, тиржаймай кет.— Эргаш мўйлов яна унинг елкасига қоқиб қўйди.— Лекин маладес, йигитнинг хўрозисан, ошнам!

— Тағин қанақа ошна чиқиб қолдинглар?— дея кулиб сўради Файзиқул, пахта гулли пиёладан чой хўпларкан.

— Э, фронтовой ошнам-ку бу. Урушда бирга бўлиб, бу қуриб кетмагур чўтирни Польшада йўқотиб қўйганман. Ҳар елкасида биттадан одам ўтирадиган девдай йигит эди. Ўзини ўтга уриб, сувга уриб ўшаларнинг азобини тортиб ётибди-да энди.

Файзиқул оёғини узатиб ясланди.

— Бултур менам Россияга бориб келдим, жуда яхши жойлар экан,— деди.

— Дам олгани борувдингизми?

— Йўқ, бултур ёзда Свердловскка совхознинг юкини олиб борган эдик. Йўлда еб кетармиз, деб Тошкандан донаси икки сўмдан ўнта мирзачўл қовун олган эдим. Қовун ейиш бировнинг эсигаям келмапти. Истансада шундоқ бир четга тушириб, ўзим юкларга қараб турувдим, ёнимдан бир хотин бола етаклаб ўтиб қолди, нарироқ бориб қайтиб келди. Боласи хархаша қилиб қўймаган шекилли, қовуннинг нархини сўради. Шошиб, ўн сўм, деворибман. Шартта пул чиқариб бердию қовунни кўтарганча жўнаб

қолди. Кейин бозорни суриштириб, у ёқ-бу ёққа қарасам, боягини сув текин берворган эканман. Йўқ, бошқаларини йнгирмадан, иккита кичикроғини ўн бешдан пулладим. Жуда ўша ёқларда ҳўл мева тансиқ-да, кўзга ургандай талашиб олишади.

Эргаш мўйлов индамади. Негадир қовоғи осилиб, мўйловининг учини асабий ўйнади. Яшириб қўйган «Беломор» инни олиб тутатди, деразани очиб қўйиб чека бошлади.

— Ленинград яқинидалигимизда батальонда шофёр эдим,— деди ташқарига хомуш тикилиб.— Қирқ иккинчи йили. Кўлдаги муз йўлдан шаҳарга озиқ-овқат таширдик. Йўлга жон ҳовучлаб чиқамиз, қайтиб келишимиз гумон эди-да. Немис битта бомба ташласа — тамом, ўзингни муз тагида кўраверасан!..

Муҳаммад журналдан кўз узиб, унга қизиқиб қараб қолди.

— Бир куни колонна охирида қор босган кўчадан машинани секин ҳайдаб кетаётган эдим. Кеч тушиб қолган, осмон қоп-қора. Изғирин нақ узиб оламан, дейди. Йўл четида кичкина бир қизни кўриб қолдим. Ё олти, ё етти ёшларда. Бошида тўзиб кетган рўмол, эгнида отасиникими, ким билсин, бесўнақай пахталик, тахта девор тагидан битта-битта юриб кетяпти. Икки қадам юради, тўхтайтиди, челагини қўйиб дам олади. Кўкариб кетган қўллари кўх-кўхлаб оғзига тутади. Оёғида эски резинка этик, депсиниб-депсиниб қўяди. Кейин уч-тўрт қадам босади, катта пақирин оёғига урилиб сув тўкилади, яна тўхтайтиди. Юзини кўрдиму ҳайрон қолдим: ранги шу қордан ҳам оппоғ-а! Одамга кўзи жавдираб мўлтиллади. Кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетди. «Э, худо! Э, айланай худо! Шу зиғирдай гўдакда нима қасдинг бор эди, э, яратган эгам!» дейман нуқул. Рулни ушлолмайман — қўлим дир-дир титрайди. Машинани шартта тўхтатдим у эшикни очиб: «Ке, қизим, чиқ бу ёққа!» дедим. Қиз чўчидими, ҳадеб бошини сарак-сарак қилади. «Кўрқма, чиқавер, ўтир, обориб қўяман», дедим. Кошки ўрисчани қотириб гапирсам. Бирпас бегонасираб турди, қистаб қўймаганимдан кейин кабина-

га чиқди. «Ой, қизимка, сапсем мороз қотган, а, уҳ-уҳ», дедим ачиниб. Халтамдан бир бурда қора нон олиб: «Ма, хлеб, куши», деб узатсам, йўқ дегандек бош чайқайди-ю, ammo икки кўзи нонда. Нонни кўлига тутқазиб, машинани юргаздим. «Уйинг, ота-онанг борми?» десам: «Бор», деди шошиб-пишиб. Отаси фронтда экан, онаси, бувиси билан турар экан. «Сувга онанг келса бўлмайдимми?» деб сўрадим. Бечора анча вақт индамади, кейин худди гуноҳкорга ўхшаб: «Онам касал, бувимнинг кўзи кўрмайди», деди. Бирпасда етиб келдик. Машинадан тушгач: «Қани, юр,— дедим,— уйингни кўрмоқчиман». Иккинчи қаватга чиқиб, бир хонага кирдик. Ҳаммаёқ ўғри ургандай шип-шийдам. Иккита каравот, бир ёш хотин, бир кексароқ аёл ётибди. Қиз, онаси бўлса керак, ёш аёлниг ёнига чопиб бориб, бир нималар деб бидиллай кетди. Йўталиб, салом бердим. Уттиз-ўттиз беш яшар жувон инқиллаб бошини кўтарди, ранги сап-сариқ. «Нима қилди? Қасалмисиз?» деб сўрадим. У пичирлаб бир нарса деди, кошки мен эшитақолсам. Ҳол-аҳволини кўрибоқ дардини тушундим: аёл очликдан шиша бошлаган эди. Пастга югурдим. Халтамдан икки кунлик паёгим — тўрт юз грамм қора нон, бир банка консервани олиб, қайтиб чиқдим. Ҳалигиларни бериб: «Буларни енг,— дедим,— ҳарна қувват бўлади...» Бояқиш хотиннинг юраги чиқиб кетаёзди. «Йўқ, қўйинг, керакмас, қўйинг», дейди. Гапига қулоқ солиб ўтирармидим!.. Энди моторни ўт олдирган ҳам эдимки, бояги қиз югуриб чиқди. Алланима деб қичқирди, эшитмадим. Ёмон эзилиб кетган эдим. Кабинага чиқдим у бутун аламимни машинадан олиб, жон-жаҳдим билан газни босдим!— Эргаш мўйлов папирос қолдиғини форточкадан ирғитди.— Ош — авлиё, нон — пайғамбар бўлгани билан, бари бир, ажали етмаса, одам ўлмас экан,— деди ва палатадан чиқиб кетди.

Ҳеч ким чурқ этмади. Файзиқул девор тарафга ўгирилиб ётиб олган эди.

«Бало экан бу мўйлов,— деб ўйлади Муҳаммад,— болади!»

Иўлақда Сафохоннинг кимгадир шанғиллагани эшитилди, сўнгра эшик очилиб ўзи кириб келди.

— Вой-бў, димиқиб кетибди-ку палатанглар!— деганча бурнини жийириб остонада тўхтаб қолди у.— Уф!.. Дераза-перазани очсанглар бўлмайдими? Бу палатага сон кирмади-кирмади-да, Бу нима ётиш тағин?! Мундоқ халатни ечиб ётинглар-да одамга ўхшаб!— У лаби-лабига тегмасдан бидирлар эди.— Бу кимни жойи?— деди у Эргаш мўйловнинг кўрпа-тўшаги тўдаланиб ётганини кўриб.— Нонларнинг уюлиб кетганини қаранглар, коса-коса овқат... Маърифат хола, олинг мана буларни, челақка ташланг!

— Ҳой қизим, сал секинроқ гапирсанг ҳам эшитамиз, тузукми,— деди Ўсар бува ранжиб.— Нонни ахлатга ташламоқчимсан? Қўй жойига!

— Вой, мумкин эмас, деяпман-ку, мумкин эмас, нега тушунмайсиз?!— Қиз деразани очаркан, яна бобиллаб берди. Тумбочка устидаги ўроғлиқ қоғозни жаҳл билан тортган эди, полга бурда-сурда нон, майда ушоқлар сочилиб кетди.

Дўстмат полвон бай-байлаб ўрнидан турди.

— Ҳей, сен кимнинг қизисан ўзи?— деди қизишиб.— Ота-онанг ҳеч айтмаган экан-да, ноннинг уволини? Ҳе, баракалла сенга!..— У чўққайиб ўтирди-да, тимирскилаб кафтига нон ушоқларини териб ола бошлади.— Хўп замонингда юрибсанлар-да, ишқилиб, бахтларингга донм шундоқ бўлсинку-я! Э, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши!— Чол жавраб-жавраб, ушоқларни битта қўймай териб олди.

Шу жанжал сабаб бўлдию чолларга гап топилди. «Ҳозирги ёшларнинг қуруқ, бетгачопар бўлиб кетаётгани»ни кечгача роса чўзишди.

Қасалхонада бемор кишининг ягона эрмаги — телеви-зор.

Кечқурун Муҳаммад ҳам томоша кўргани чиқди. Эргаш мўйлов ҳозиргина кардиамин укол олган экан, оғригига чидаёлмай, билагини ишқалаганча бай-байлаб ўтирарди.

— Вой қизталоқ-эй, ёндираман дейди-я!— дели у Муҳаммадга.

— Эргаш бува дейман, юрагингизнинг бўлган-тургани шуми?

— Э, ўғлим-а, бизда юрак қолдими? Не азоблардан кейин! Тагин ҳам юрибмиз-да... Суратимиз одам. Ман уч марта контужин бўлганман. Шундан вағиллаб гапирман, бўлмаса гапимни ўзим эшитмайман. Уқ, энди сал тарқади-я.

Экранда бомбалар портлаб, ўқлар учаётган, дарахтлар гуриллаб ёнаётган ва одамлар бирин-кетин ўлаётган тўс-тўполон манзаралар ўта бошлади. Муҳаммад бир маҳал ёнига қараса, Эргаш мўйлов «қолати разм» бўлиб ўтирибди. У телевизордан кўз узмас, қалин соқол қоплаган юзи пирпирар, тиззаси устидаги папирос тутган ўнг қўли билинар-билимас титрар эди.

Тарақ этган овоздан ҳамма чўчиб, орқасига ўтирилди.

— Эй қуриб кетсин-эй, қуриб кетсин!— деди бирданига Эргаш мўйлов ғайритабий титроқ товуш билан ва ўрнидан туриб кетди.

Муҳаммад тонг қоронғисиди аллақандай шарпадач чўчиб уйғонди. Хона ғира-шира, ёнгинасида уч-тўрт киши уймалашар, ивир-шивир товуш қулоққа чалинар эди. Тўсатдан биров пиқиллаб йиғлаб юборди:

— Уйим куйди-и, энди қандоқ қиламан-ан!

У сапчиб ўрнидан турди ва устига чойшаб ёпилган замбил кўтариб эшикдан чиқаётган одамларни кўрди. Бошланг, пакана бир хотин замбил ортидан уввос солиб борарди.

Муҳаммаднинг юраги бўғзига тикилди, оёқ-қўли музлаб, бўшашиб кетди...

Эргаш мўйловни пешинга чиқарадиган бўлишди. Усар бува, Дўстмат полвон, Файзиқул «Тез ёрдам» машинасида жанозага жўнашди.

Муҳаммад кийимларини уйига бериб юборган эди, тушгача олдига ҳеч ким келмади, ноилож, фалаж чол билан бирга палатада қолишга мажбур бўлди. Исломбой

бува яқинда уйқудан турган, беҳабар эди, одатдагидек кўзларини жавдиратиб ўтирарди.

Чоллар жанозадан дилгир, хомуш қайтдилар. Улик чиққан палатада мазористон сукунати ҳукм сурди. Аҳён-аҳён Усар бува ёнбошига ағдарилиб: «Э, олло», деб қўяди, холос.

Муҳаммад ҳануз ишонмас, кунни кеча, оқшом чоғи юз-ма-юз гурунглашиб ўтирган, кечаси ёнма-ён ётган одамни тонг отгач, абадиян қайта кўрмайдиган бўлганига сира-сира ақли бовар қилмас эди. У мўъжаз ҳаётида илк бор ўлим шарпасини туйди, хаста вужудини ажалнинг совуқ, бемаҳал изғиринлари илк бор жунжиктирди.

Ва у жуда кўп нарсаларни ўйлади.

Эртаси кунни врач кирганида, Муҳаммад хаёл суриб ётарди.

— Хўш, сиз қалайсиз?— деб сўради врач каравот четига омонатгина ўтириб.— Йўтал камайдими? Қани, ағдарилиб ётинг-чи...— У йигитни фонендоскоп билан текшириб кўрди-да, бош силкиди, ўрнидан тураркан:— Ҳа, айтгандек,— деди,— сиз бошқа жой деган эдингиз, ана, еттинчи палатада битта ўрин бўшади, хоқласангиз, кўчиб ўта қолинг. Ҳаммаси ўзингиз тенги ёшлар.

Чоллар Муҳаммадга ялт этиб қарашди. У бир зум ўйланиб қолди, сўнг бош чайқади:

— Йўқ, майли, Исроил ака. Менга мана шу ер тузук.

— Ўзингиз биласиз,— деди врач.

1977

ҚОҒОЗ ГУЛЛАР

Бугун менинг сизгинадиган куним...

Чингиз Айтматов. «Сомон йўли».

Энг осони — кўзни чирт юмиш эди.

Бир-бирига чирмашган бинафшаранг ҳалқалар: бир, икки, уч...

Саноқ асабиния баттар толиқтирарди.

«Одам хушхабардан ҳам ўлиб кетиши ҳеч гап эмас

экан-да. Қаерда ўқиган эдим — «Хушхабарнинг қаноти бор?» Газетада шекилли. Хушхабарнинг қаноти бор... Хўш, хушхабарнинг қанотида-чи? Хушхабарнинг қанотида ҳам хушхабар бўладими? Хушхабар ўзи нима? Йўқ, мана хушхабарнинг хабари бор...»

У бирдан сесканиб тушди, ҳадиксираб атрофига аланглади: «Улай агар, телба бўлиб қоламан...»

Кўнглининг қоронғи кўчаларидан мўралаб турган аллаким кафтлари билан юзини тўсиб, сирли кулимсиради: «Телба бўлмайсиз, домла!»

Кўнглининг қоронғи кўчалари бирдан ёришди — биқиниб турган одамнинг юзи аниқ-таниқ кўринди. Хушхабарни ҳам шу — Кенжа Неъматов олиб келган эди...

— Домла-а,— деди у лабларини қимтиб,— суюнчини чиқараверинг!

Хушомад — сохта нарса, буни ҳар икки томон сезиб турганда, ўртадаги мулозамат риштаси пўлатдан бўлса ҳамки, чирт узилади.

— Хўш?

— Эшитмадингизми? Э, домла, ростдан ҳам... Лекин худо деган одам экансиз...

У ижирғаниб сўради:

— Нима гап, ахир?

— Табриклайман, домла, чин дилдан қутлайман! Зиёфатга ҳозирлик кўраверсак бўлар дейман, а?

У ҳамон гарангсиб турарди, қошларини чимирди:

— Очқроқ гапирсангиз-чи!

— Э, домла,— Неъматовнинг овози ғамгинлашди,— газетани кўрмадингизми?

— Йўқ.

— Наҳотки?— Неъматов синовчан тикилди.— Мана буни-я?— У чўнтагидан букланган газета олиб столга ташлади, тўртинчи бетни очиб имо қилди:— Ана!

Қора ҳошия. Ҳиссиз сўзлар:

«...институту маъмурияти амалий математика ва механика кафедрасининг мудири, физика-математика фан-

лари доктори, профессор Зариф Усмоновнинг вафот этганлиги...»

— У кўзларига ишонмай Неъматовга қаради. Неъматов унга мўлтиллаб қараб турарди.

— Ҳа, домла, минг афсус, лекин... ўлим ҳақ. Аммо Зариф Усмонович ҳам ҳўб беармон давр сурди-да!

Бирдан мия томирлари жимирлашиб кетди:

— Неъматов! Сиз... сиз нима, мастмисиз? Эсингизни едингизми ё мени мазах қиляпсизми?

Неъматовнинг киприклари бир пирпиради-ю, мулойим кўйкўзларидаги хокисор ифода ўзгармади.

— Мени шунчалик пасткаш деб ўйладингизми?

— Омон Ғаниевич, мен... ўлай агар, чин дилдан...

— Шу гапни кўтариб борсам, суюнади, деб ўйладингизми? Э, одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши!

Неъматов ерга қаради. Индамади. Аммо музтар, мўмин-муте қиёфасида: «Ул-а, бу кунингдан...» деган бир маъно аён сезилиб турарди.

У столдаги календарга тикилганча бўғиқ овоз билан сўради:

— Қачон чиқаришар экан?

— Билмадим,— деди Неъматов бошини кўтармай.

— Бориб билинг,— деб буюрди у соатига кўз ташлаб.— Кейин менга хабар қилинг.

...Икки ҳафтадан сўнг ёр-биродарлари, таниш-билишларининг табрикларини табассум билан қабул қиларкан, кўксига бир ҳовуч игна санчилгандек юрагида оғриқ сезарди.

Телефонда навбатдаги қутловга жавоб қайтараётиб: «Қошки дардингни билмасам! Лекин диссертацияннга оппонент бўламанми-йўқми, худо билади», деб ўйлади-да:

— Раҳмат, раҳмат, ғоят миннатдорман. Албатта. Хўп, дўстим, келинг мундай бир, отамлашамиз,— дея трубкани қўйди.

Столдаги даста-даста телеграммалардан бирини олиб, ҳафсаласизгина кўз югуртирди:

«Чин дилдан қутлайман сиҳат-саломатлик бахт тилайман ҳурмат билан Акбар».

«Ҳм!— дея истеҳзо билан кулди.— Акбари ким эди? Э, анови аспирант йигитнинг отаси-ку!»

Кечки пайт институт йўлагиди баланд бўйли, тепакал одамнинг қизгин табрикларини тоқат билан эшитаркан: «Тумшуғингга бир туширсам!» деб кўнглидан ўтказди, кейин эса илжайганча:

— Раҳмат. Хўп, омон бўлинг, келинг бир, суҳбатингизни соғинганман,— деди.

Ишдан қайтаётганида, эшик олдида ўтирган заҳил юзли, чуваккина қоровул чол ўрнидан туриб салом берди, чой узатиб: «Мартабангиз яна ҳам улур бўлсин, иним», деди. Бу чолни ҳар куни бир жойда — остонадаги стол ёнида кўрар, ҳар кўрганида, негадир: «Ошқозони касал бўлса керак», деб ўйлар эди. Пиёлани кўлига оларкан, чолга истеҳзо аралаш шубҳа билан тикилди: унинг киприксиз, чағир кўзларида самимиятдан ўзга ифода йўқ эди — бирдан уялди.

Эртаси кечқурун шаҳарнинг ҳашаматли ресторанларидан бирида дабдабали зиёфат бўлди. Шодёнанинг сабабчиси атай шу ресторани танлаган эди. Чунки бундан йигирма саккиз йил муқаддам шаҳарга илк бор келганида мана шу ресторан остонасида ўзи ҳали-ҳануз ҳазин кулги билан эслайдиган ғаройиб воқеа юз берган эди. У — мактабни эндигина тугатган бўзбола, бошида дўппи, эгинда итёқа кўйлак, онаси ҳужжату кийимларига қўшиб жийда, туршак, қурут тугиб берган шойи қийиқни бағрига босганча олис тоғлар орасидаги кичкина қишлоғидан улкан шаҳарга тушиб келди. Денгиздек бепоян, ғала-ғовур манзаралардан кўзи қамашиб, ҳуши бошидан учган йигитча кун бўйи шаҳарни кеза-кеза тинка-мадори қурди, қош қорайганда ҳашаматли бир иморат қаршисидан чиқиб қолди. Пештоқлари баланд, кунгирадор деразалардан еб-ичиб ўтирган одамлар кўзга чалинар, хушчақчақ қаҳқаҳа эшитилар эди. У тамшаниб, ичкарига қараб йўналди. Оппоқ ёқа устидан капалакнусха бўйинбоғ таққан

«Эшик оғаси» уни бұсағада тұхтатди, ammo ўспирин парво қилмай олға нитилди. «Эшик оғаси» аччиқланиб унинг тугунига чанг солди. Шойи қийиқ сандиқда ётавериб қилвираб қолган экан, «эшик оғаси» ёпишиши биланоқ тилка-пора бўлди. Олис тоғлар орасидаги қишлоқдан эсон-омон келаётган жийда, туршак, қурут катта шаҳарнинг катта ресторанида, ялтираган мрамар полга сочилиб, ер билан битта бўлиб кетди... Қачон бу воқеани эсласа, юзи худди ўшандагидек ловиллаб, иссиғи чиқиб кетарди. Кейинчалик, институтда ўқиб юрганида кўнглига бир ниятни қаттиқ тугиб қўйди: «Ўлмасам бир кун мен бу мағрур шаҳарни забт этаман! Бу такаббур одамларни бўйсундираман! Ана ўшанда ҳаётимдаги энг бахтли воқеани шу ерда нишонлайман! Ўлмасам!..»

У ўлмади — ниятига етди. Не-не улкан тантанаю базми жамшидлар гувоҳи бўлган бу кўҳна ресторанда юксақ унвонга эришгани муносабати билан дабдабали зиёфат берди; узоқ-яқиндан келган дўст-ёрлари, ҳамкасабаларининг табрикларини жилмайиб ўтирганча эшитди; сархуш жўралари билан бирма-бир қадаҳ чўқиштирди; ўзининг «буюк олим», «ажойиб инсон», «зўр ташкилотчи», «ғамхўр устоз», «меҳрибон ота» эканидан воқиф бўлди. Биллур қандиллар ёғдусига чўмган муҳташам зал бўйлаб номи мағрур парвоз қилди, нақшинкор шифт остида салобат билан қайта-қайта акс садо бериб янгради: «Омон Ғаниевич... Омон Ғаниевич... Омон...»

Зиёфат тарқаб, ярим кечаси уйга қайтдилар. Ниҳоят, ўз хонасида ёлғиз қолди. Дафъатан юрагига ғашлик тушди. Назарида гўё шилимшиқ бир нарсани босиб олгану шу кўйи ўринга кириб ётгандек... Гўё кўксига қадалган ўша бир ҳовуч игнани кимдир бетўхтов суғуриб-санчиб олаётгандек... Зиёфат тафсилотларини эслаб, таъби баттар хира бўлди: ўзи беҳад ҳурмат қиладиган, алоҳида лутф билан таклиф этилган кекса бир олим тантанага келмади — ким билсин, муносиб кўрмадимми? Тўрдаги столда иккита тепакал профессор бутун зиёфат давомида нега бу қадар сирли илжайиб ўтиришди? Бурчакда, ёш олимлар

даврасида кетма-кет янграб турган қаҳқаҳа, нега унинг кўзи шу томонга тушди дегунча тўхтаб қолаверди? Нега? Сайдаз... Сайдазни бир оғиз...

Дераза рафларида, жавон, столдаги биллур гулдонларда зиёфат чоғи тақдим этилган гулдасталар ҳали яшнаб турар, анвойи гуллар ҳидидан хонада нафас олиш ҳатто бирмунча оғирлашган эди. У ўрнидан туриб, целлофанга ўралган гулдасталардан бирини қўлига олди. Ҳидлади. Димоғи битиб қолгандек, қип-қизил чиншигулларда ҳеч қандай ҳид туймади — гўё қоғоздан ясалган... Гулбарглардан бирини оҳиста юлиб, кафтида эзғилади, бармоқларида нам сезса-да, гулларнинг қоғоздан эмаслигига ўзини ишонтиролмади!

Тонг яқин эди. У ортиқ чидаб бўлмаслигини аңлади.

Машинани ўт олдиранкан, беихтиёр: «Мана, мен балки шу бугун ўлиб қоларман. Тўсатдан. Ёки узоқ йўлга чиқяпман, хаёлим паришон — аварияга учрашим мумкин. Хўш, шунда... шунда Кенжа Нейматов эрталаб кимни табрикларкан? — деб ўйлади. — Ҳойнаҳой, Тонготардан суюнчи олса керак».

Бу номни эслаши билан баттар диққати ошди — Тонготар Раҳимов деган ёш олимни рақиб деб биларди.

Аmmo шу заҳоти хаёлига бошқа бир фикр келди: «Ўзинг-чи? Ўзинг ҳам ундан шу гапни эшитганда лоақал бир зум бўлса-да, қониқиш ҳис этмадингми? «Қачон?» дейсанми? Қачон бўларди, Кенжага диёнатдан ваъз ўқимасингдан аввал!»

Икки томонида қалин, адл тераклар саф тортган йўл кимсасиз эди. Кўнглидаги гўлгула қўрқувга айланди: қаёққа кетяпти? Нима учун? Икки йилдан бери юз кўришмаган одамнинг олдига тентакка ўхшаб, тўппа-тўсиндан... Хўп, ана, борди. Кейин-чи? «Иқрорман, виждонсизлик қилдим азобда қолдим. Дардимни сенга айтгани келдим», дейдими? Сайдазга-я? Кошки Сайдаз дилини хуфтон қилмаса! «Ҳм,— дейди лабларида ўша истеҳзоли кулги ўйнаб,— кептилар-да! Уқидик. Муборак бўлсин!»

Отнинг ўлими — итнинг байрами экан-да, а?» Шунда у нима дейди? Қандай жавоб қайтаради? Ягона, синалган усулни қўллайди — ночор, зўраки ишшаяди, холос. Сўнг Сайдаз бирдан тутақиб: «Ҳой, менга қара! — дея ўшқир-ришга тушади. — Нима, амал, мартаба, деб шунчалик имонингни ютдингми? Ахир, ўзинг индаллосини айт: За-риф Усмонов қаёқдаю сен қаёқда?! Шундай одам турган-да номзодингни қўйгани уялмадингми?» Бунга нима дей-ди? «Уялишга уялдим, лекин мен номзодимни қўймасам, Латипов ўз номзодини қўярди-да!» деёлмайди-ку! «Инда-майсан-а? Индаёлмайсан. Менинг олдимга нима деб келдинг? Э, туришингни қара, елкангни қисиб... Сеники қизиқ: қилғиликни қилиб, кейин азоб тортгандек бўласан. Пў-ўқ, тақсир, бунақаси кетмайди, ё деворнинг у ёғига ўтинг, ё бу ёғига! Ё имонсиз бўлинг, ё...»

Албатта, шу тариқа дакки-дашномдан сўнг у банорас тўнни елкасига ташлаб шартта ўрнидан туради, кафтини тўлдириб нос отади-да, гўлдираб: «Кўчанинг ўртасида кўкрагини кериб юрмаган йигит йигитми? Бўйнида илла-ти бор одамгина бўғотнинг тагида елкасини қисиб юради. Бўғотнинг тагида юришдан худонинг ўзи асрасин», дейди.

Наҳотки, азда-базда шу маломатларни эшитиш учун кетаётган бўлса?

Аммо энди изига қайтса ҳам бўлмайди. Қайтса, яна ўша хонасига киради, яна ўша гулларга кўзи тушади, уларнинг қоғоздан эмаслиги яна шубҳалантиради, қизгин қутловлар қулоқларига яна қўрғошин бўлиб қуюлади... Таваккал — боради. Зора, юрагидаги санчиқ босилса!

Ҳалигача ўйлаб ўйига етолмайди: Сайдаздаги бу қай-сарлик (у буни асло мағрурлик деб билмас эди) қаёқдан пайдо бўлган экан? Ахир, Сайдаз ниҳояти акасининг қў-лида, келинойисидан даккию дашном эшитиб ўсган бир етимча эди-ку! Лекин ҳалигача икки гапнинг бирида: «Кў-чанинг ўртасида кўкрагини кериб юрмаган йигит йигит-ми?» деб кулади.

Қайсарлиги бошига бало бўлди. Бўлмаса, шу калласи билан Сайдаз, эҳ-ҳэ, аллақачон...

Улар ёшлиқдан қалин дўст эдилар. Бундан икки йил аввал ҳам шундай эди. Энди эса... У Сайдаздан бари бир воз кечолмас экан — кейинги икки йилда буни айниқса яққол сизди. Негадир, Сайдаз ҳам изтироб чекиб юрганига унинг ишонгиси келарди.

Улар биринчи синфдаёқ ўз-ўзидан дўст бўлдилар. Дўст тутинганлари йўқ — дўст бўлдилар. Сайдаз — Сайдазим елкасида латта жилд, эгнида увада чопон билан дарсга қатнарди. Қуюқ қошлари чимирилган, қомати самбитдек, оқ юзли, йирик, ғамгин кўзли бу бола юпун либосда ҳам чақмоқдек чақнаб, шу қадар мағрур юрардики, ёлғиз Омон эмас, синфдаги ўттиз ўқувчининг ҳаммаси устидаги кийимини Сайдазнинг энгил-бошига жон-жон деб алмаштиришга тайёр эди.

Сайдаз уччига чиққан тўполончи эди. Фақат дарслар тугаб, ҳамма уйига отланганда шўхликлари сўниб, маънос тортиб қолар, мактабдан қайтаркан, бояги бурро, абжир Сайдазнинг жонли суратига айланар эди. Дарсдан кейин Омон уни кўпинча елкасида обкаш — сувга кетаётганида, қўлида замбилғалтак — тепага кул тўкиб келаётганида учратарди. «Юр мактабга, ўйнаймиз», дерди у. Сайдазнинг кўзларида бир лаҳза учқун чақнаб, шу заҳоти сўнарди: «Йўқ».

Кўклам қуёши қиш заҳридан увишган елкаларни қиздириб, зада вужудларни илиқ, беозор ҳарорат билан лоҳас этган узун кунларда дарс тинглаш ихтиёрий уқубатдек туюларди. Лолақизғалдоқдан ёнган томлар, шох ташлаган варрактлар... Юрак энтикарди. Бундай кезлар диққинафас хонада «Синфдан ташқари ўқиш» эълон қилинарди. Бирданига хушчақчақ сурон бошланар, ҳамма ялт этиб Омонга — тинимсиз китоб ўқийдиган, «эртакнинг кони»га қарар эди.

— Омонтой ҳозир «Бўзбола»ни айтиб беради,— дерди муаллима.

«Бўзбола»!

У орқа партада ёлғиз ўтирадиган Сайдазнинг кўзлари дафъатан чақнаб кетганини сезарди! Қалбини ёниқ бир

мунг қамраб, томоғини аллақандай хўрлик туйғуси куйдира бошларди. Онаси ўлгач, отаси ёш хотинга уйланган Бўзболанинг аянчли қисмати ҳақидаги қадимий эртақни ҳасрат ва ғуссага чўмиб нечанчи бор ҳикоя қиларкан, у гўё ўз юрагини тирнаётган аччиқ аламларни сўзлаб бераётгандек бўларди. Бўзбола ўгай она ситамларига чидай олмай ота уйидан бош олиб кетадиган лавҳани айтаётганида лаблари қуруқшаб, ҳаяжони ортар, ранги бўздек оқариб, ҳушсиз каби ўтирган Сайдазни кўрмаслик учун кўзларини чирт юмиб олар эди.

Бу қайғули қисса Сайдаз ҳақида эканини шу икки мурғак гўдакдан бўлак ҳеч ким билмасди.

У эртақда бир қўшиқлар бўларди!..

Бўзболажон, Бўзбола!
Қирларда битган лола!
Сандиқдаги тўнлардан
Ола кетгин, Бўзбола!

Бўзболажон, Бўзбола!
Қирларда битган лола!
Қўтондаги қўйлардан
Ола кетгин, Бўзбола!

Бўзболанинг отасига гинаси зўр эди — қайрилиб қарамади...

Қўтондаги қўйларнинг
Бўзболага керакмас.
Сандиқдаги тўнларнинг
Бўзболага буюрмас.

Қўтондаги қўйларнинг —
Маъраканга сўйилсин!
Сандиқдаги тўнларнинг —
Қафанликка буюрсин!..

Бўзбола шундай деганча кўзида ёш билан орқасига қарамай кетаверди...»

Шунда унинг ҳам кўзларидан тирқираб ёш оқар, бепоён дашт йўлида бошини қуйи солган кўйи танҳо кетиб бораётган маъюс Бўзболанинг ортидан жимгина эргашиб кетгиси келар эди...

«Уша мен эдимми?— деб ўйлади у бирдан.— Мен эдимми? Мен бўлсам... унда мана бу ким? Ё худо!»

Йўл тепаликка ўрлай бошлади. У чўнтагини кавлаб, сигарета олди. Кўм-кўк тутунда яна хаёли чуваланди.

Сайдаз... бари бир мағрур экан-да! «Бўзбола» ҳақида бирор марта — на яхши, на ёмон деб оғиз очмади. Фақат шу нарса эсида: бир кун икковлон далага ўт ўргани бориб, якка туп жийда тагида дам олиб ётганларида Сайдаз дафъатан: «Анув... чўпчагингни айтиб бергин», деб секин илтимос қилган, бироқ эртак ниҳоясига етмай, хомуш тортиб, ўрнидан туриб кетган эди...

Ушандан буён не-не тоғлар кунпаякун бўлди, дарёлар тескари оқди, аммо Сайдаз мағрурлигича қолаверди. Ёдида, бир кун синф раҳбари Холмат ака дарсга этик, пахталик кўтариб кирди, яқинда отаси қазо қилган Абдували деган бола билан Сайдазни ўрнидан турғазди: «Мана бу мактабнинг сизларга ёрдами, олиб бориб кийинглар. Фақат буни яхши ўқиш билан оқлаш керак. Тагин, этикни худо берди, деб роса яхмалак учмаларинг, авайлаб кийларинг. Ма, Абдували...» Абдували секин бориб кийимларни олди. «Ма, Сайдаз...» Сайдаз жойидан жилмади, туташ қора қошлари остидан ўқитувчига ёвқараш қилиб тикилди: «Керакмас», «Ия, вой, тентаг-эй! «Керакмас»нинг нимаси?! Ол, олавер, буни мактаб сенларга махсус ажратган. Қишда жонинг кириб кийиб юрасан, совуқда дийдирамасдан». «Керакмас!— дея баттар ўшайди Сайдаз.— Керак бўлса, ўғлингизга олиб бориб беринг». Кейин эшикни тарақлатганча ёпиб чиқиб кетди. Синф раҳбари хона ўртасида қаққайиб қолаверди. «Оббо!..— деди бир оздан сўнг қўлларини қовуштириб.— Оббо...»

Сайдаз «мактаб махсус ажратган» этикни олмади,

қўнжи тўрт энли қайриб қўйилган эски этиги билан қиш-ни ўтказди. Этикнинг қўнжи билан тор тринка шимининг почаси болдирларини сириб турар, уни аллақандай ши-жоатли, ўктам кўрсатар эди. Шунда Омонга оёғидаги қўнжли ботинкаси гоят бесўнақай кўринар, шартта ечиб улоқтиргиси келар эди. Кейин Сайдазга таассуб қилиб у ҳам этик кийиб юра бошлади. Этиги яп-янги, қўнжи салкам бир қарич қайриб қўйилган бўлса-да, Сайдазнинг олдида у ҳамон ўзини алланечук ожиз, ношуду нотавон сезарди.

Тақлид-таассуб этикнинг қўнжидан нарига ўтмади, чунки дўсти қайсарлик бобида шундай ҳунарлар кўрсатдики, оқибатда тўққизинчи синфда мактабдан қувилаёзди. Бу пайтда у нос чекишни одат қилган, дарс вақтида ҳам ўғринча отиб ўтирар эди. Унинг ҳайратомуз қобилияти, айниқса, математикадаги фавқулудда истеъдоди ўзидан бошқа ҳаммани тонг қолдирарди. Омон ҳам математикадан аъло ўзлаштирарди. Аммо бу аъло баҳога қандай машаққатлар эвазига эришаётгани бир худою ёлғиз ўзига аён эди. У азбаройи Сайдаздан орқада қолмаслик, ўзиб кетиш учун тунни тонгга улаб китоб титар, математика муаллимининг уйига қатнайвериб безорй жон қилиб юборган эди. Ёдида, математика муаллими яқинда уйланган ёшгина йигит бўлиб, қишлоқнинг нариги четидаги қутичадек бир ҳовлида яшарди. Оқшомлари у эшик қоқиб борганида елкасига тўн ташлаган муаллим бир оз ҳаяллаб чиқиб келарди-да: «Э, сенмидинг?» дея ичкарига бошларди. Тўрдаги хонада ўтирган ёшгина келинчак уни кўргач, нохушгина чимирилиб: «Келинг», дерди. Алламаҳалгача дафтар-китоб ёйиб масала талашиб ўтиришаркан, у ўқитувчининг ўғринча эснаб олганини, девордаги соатга дам-бадам қараб қўяётганини, рўпарадаги хонадан келинчакнинг норози қиёфада эрига яширинча имо қилаётганини — ҳеч нарсани сезмасди. Ярим кечаси туртина-суртина уйига қайтаётиб: «Муаллимнинг хотини... қўрсроқми-ей?» деб ўйларди-ю, шу заҳоти фикрини чалғитишга уринарди. Чунки у математикани, бинобарин,

математика муаллимни, шу важдан муаллимнинг хотинини ҳам яхши кўришга маҳкум эди. Аммо бир нарса — математика муаллими ҳам хотинини яхши кўриши мумкинлиги негадир хаёлига келмасди. Ниҳоят, муаллим чиқолмади. Бир кечаси остонадан кузатаётиб, силлиққина уқтирди: «Ука, энди дарсдан кейин, кундузи келгин, хўпми?» У овсарларча анграйди: «Нега?» Муаллим гижинди: «Нега бўларди!» «Хўп, хўп», деди у ўқитувчисининг авзойини кўриб.

Содда экан-да, бўлмаса... Ҳозир-чи? Ҳозир албатта содда эмас — мураккаб. Лекин қачон мураккаб бўлиб қолишга улгурди экан? Мураккаб тенгламаларни ечишга киришганидан сўнгми? Ўшанда тун-кечалар тентираб унга нима зарур эди? Ҳаммаси шуҳратпарастликдан! Ҳа, азбаройн Сайдазга етиб олиш, биринчи бўлиш учун! Аммо ич-ичидан бари бир Сайдазга минг, миллион марта ҳаваси, ҳатто ҳасади келарди. У мактабга турли қўлланмаю дарсликлар билан лиқ тўла зилдек портфель кўтариб борарди, Сайдаз эса чапаниларча олди очиқ нимдош костюмининг кўкрак чўнтагида нос ўраш учун беш-олти варақ қоғоз олиб юрарди — бор-йўқ «ўқув қуроли» ана шундан иборат эди. Сайдаз кечқурунлари гузардаги чойхонада қарта ўйнаб, эртаси дарсда кўз очиб юмгунча ҳал этадиган масалаларни ечиш учун у ширин уйқудан воз кечиб уззу-кун китоб титиши, математика муаллимининг хотини — ёш келинчакнинг кўзига бало-қазодек кўриниши керак эди.

Мактабни битирадиган йили директор уларни тўсатдан кабинетига чақриб қолди: «Ўқишни бўшаштирманглар — икковингизни медалга мўлжаллаяпмиз».

Аммо Сайдазга медалъ насиб этмади — математика муаллими унинг дарс пайтида нос чекканини кечиролмади.

«Худди бугунгидек, — деб ўйлади у ялтираб ётган асфальт йўлга хомуш тикилиб бораркан. — Лекин ўшанда ҳам чурқ этмай кетгансан-ку! Кейин эса — умр бўйи... Лоақал бирор марта юрак ютиб: «Ҳой, шошманглар, бу шон-шарафларга мен эмас, фалончи муносиб», дея олма-

динг! Мана, лоақал кечаги сафар айтиш мумкин эди-ку! «Уртоқлар, бу унвон аслида марҳум устозимиз, ҳақиқий олим Зариф Усмоновники эди», деб бир оғиз айтолмадинг-ку! Ахир, шу одамнинг китобларини ўқиб савод чиқарган эдинг! Нега айтмадинг? Айтсанг, биров уриб ўлдирармиди? Сен эса... сурбетларча илжайиб, алмисоқдан қолган сийқа гапларни такрорладинг: «Бу юксак унвонни мен барча ҳамкасб дўстларимга, ўзим ишлаётган илмий даргоҳга берилган олий баҳо деб қабул қиламан!» Аҳмоқликнинг чеки борми? «Барча ҳамкасбларимга берилган» эмиш!.. Қани, мард бўлсанг, бирор ҳамкасбинг, масалан, Тонготар учун шу унвондан воз кечиб кўр-чи? Воз кечиб бўлсан! Сен... сен Сайдаз эмассан!»

У ич-ичидан шу ҳақиқатни илк бор эътироф этди: Сайдазга етиб олиш учун бутун умри етмади.

Ваҳоланки, ўқишга бирга келдилар, бир факультетга жойлашдилар. Лекин институтда ҳам аҳвол эски зайлда давом этди: унинг умри кутубхонада ўтар, Сайдаз эса қиш кунлари йилт этган қуёшдек бу ерда аҳён-аҳён пайдо бўлар, у ўқир — Сайдаз мутолаа қилар эди.

Иккинчи курсни тугатганларида у энди ҳарчанд тиришмасин, Сайдазга етолмаслигини, дўстининг ортидан бу тахлит қувишда маъно йўқлигини англади. Энди у Сайдазга муносиб шогирд бўлиши мумкин эди, ботинан шунга ҳам рози эди — Сайдазни порлоқ келажак, улкан илмий кашфиётлар кутаётгани кўпчиликка аён бўлиб қолган эди...

Сайдаз учинчи курснинг ярмида институтни ташлаб кетди.

Ректор билан чиқишолмаганмиш. Омон довриаб қолди: бунинг эси жойидами? Ректор билан нега чиқишолмайди? Хўп, декан билан, курс раҳбари билан, бирор доцент, борингки, профессор билан чиқишолмаслик мумкиндир, аммо студентларнинг кўзига йилда бир кўриниб қоладиган ректор билан отасининг молини талашадими?

— Ректорга маслаҳат бергани кирувдим,— деди Сайдаз пинагини бузмай.

- Қанақа маслаҳат?
- Матанализ домласи Мирҳосилова саводсиз-а?
- Ҳа, энди...
- Йўқ, «энди» эмас, ростини айти шу одам олий мактабда дарс беришга лойиқми?
- ...
- Тарихдан кирадиган Ражабов хотинбоз-а, биласанми?
- Йўғ-э!
- Лаборант қиз билан... Ке, лабингни ялама, буни ҳамма билади.
- Ҳеч ким индамайди-ку?
- Мен сенга «ҳеч ким» эмасман! Ректорга: «Шуларни ҳайданг», деб маслаҳат бергани кирдим.
- Ҳўш?
- Кирсам, қовоғини солиб утирган экан. «Нима дейсиз?» деди. «Шундай-шундай, ишонмасангиз текшириб кўринг», дедим. Бирдан менга ўшқира кетди: «Кимсан ўзинг? Қаерда ўқийсан? Фалон-фисмадон...» Охири айтган гапи шу бўлдики: «Иккинчи бунақа фисқи фасод билан бошимни қотирма! Уқигани келган бўлсанг — ўқишингни бил!» Кейин мен... биласан-ку, қишлоқчасига олиб...
- Сўқдингми? — Омоннинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.
- Раҳмат айтишим керакмиди?
- Э, хумкалла! Энди нима бўлади?
- Нима бўларди? Армия, кейин... кейин яна бир тиркчилик.
- Аҳмоқ бўлма! — Омоннинг жаҳли чиқди. — Қани, тур ўрнингдан. Борамиз. Эгилган бошни қилич кесмайди.
- Минг афсуски, кесмайди-да, — деди Сайдаз. — Овора бўлма — икки дунёда бормайман.
- Келажакнингни ўйла, ҳой! Бир кун пушаймон қиласан.
- Майли, ошна, — деди Сайдаз. — Нима бўлса — пешонамдан. Ке, юраманми шуларга бўйин эгиб? Кўчанинг ўртасида кўкрагингни кериб юрмаганингдан кейин...

Орадан икки ой ўтгач, армияга жўнаб кетди. Омон унга уч йил хат ёзиб, уч йил ачиниб юрди. Сўнг ўз ташвишлари, илмий иши, янги дўстлари билан алаҳсиб, унутгандек бўлди.

Сайдаз хизматдан қайтгач, ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, Мирзачўлга — қовун эккани чиқиб кетди.

Омон ўша йили аспирантурага кирди:

Кузда Сайдаз экин-тикинни саранжомлаб, қишлоққа қайтиб келди.

Омон Москвага, малака оширишга жўнади.

Улар келаси йилнинг кузагида кўришдилар.

Омон Сайдазни излаб чўлдаги совхозлардан бирига чиқиб борди.

Бийдек дала. Қум, шамол, мезон. Қамиш чайла. Бир тилим ой.

Улар хазон бўла бошлаган қовун полиз тепасида тўрлаб кетган бодринг билан ароқ ичдилар. Омон илмий иши битмаётганидан ҳасрат қилди, ёши ўттизга сораётганини, у тенгилар иккита боланинг отаси бўлганини айтиб бош чангаллади, костюмининг кўкрак чўнтагидан бир сурат олиб: «Агар икки ойдан кейин уйланмасам, бошқага тегиб кетади», дея бўғилди.

Эрталаб уйғонгач, кечаги гаплари эсига тушиб, йиғламоқдан бери бўлди, ухлаб ётган Сайдазга билдирмай шаҳарга жўнади.

Кечқурун ишдан қайтиб келса, уй бекаси — уйғур кампирнинг олдида Сайдаз гап сотиб ўтирибди. Хона ўртасида кучоққа сиғмайдиган қовунлар... «Ҳа, қочоқ! — деди у кулиб. — Хайр-маъзурни нася қилиб қочибсан-а! Мана, атай бош уриб келдик». Сўнг қоғозга ўроғлиқ нима нидир узатиб: «Ма, тўйни бошлайвер, — деди. — Икки машина қовуним бор, совхозга топшириб, индин қайтаман. Бугун чоршанбами? Шанба кунни тўй. Омин оллоҳу акбар! Қишлоқдагиларни ўзим айтиб келаман». Омон ҳанг-манг бўлиб, ҳой-ҳойлаганча қолаверди. Сайдаз ташқарида кутиб турган таксида жўнаб кетди. Гарангсиб уйга киргач, қўлидаги қоғозни очиб қаради: уч минг сўм. Пулга тики-

либ ўтираверди, кўзларида ёш ғилтиллади...

«Сайдаз саяга ота-онанг қилмаган яхшиликларни қилган эди!— деб ўйлади у ҳозир кўнгли тўлиб,— Сен эса...»

Кўнглининг қоронғи кўчаларидан овоз келди: «Сен ҳам қараб турганинг йўқ! Сайдаз уйланганда ҳаммасини қайтардинг!»

«Уҳ, яна ҳисоб-китоб! Ахир, бу қарз эмас — яхшилик эди! Сен фақат қарзингни узгансан!»

Сайдаз олти йилдан кейин қишлоққа бутунлай қайтиб, колхозда ишлай бошлади.

Омон диссертациясини ёқлади, бўлим мудирлигига таъинланиб, «Омон Ғаниевич»га айланди.

Ҳар сафар кўришганларида у Сайдазни бир амаллаб ўқишни давом эттиришга даъват қиларди. Сайдаз эса авваллари кулиб, кейинчалик маънос жавоб қайтарарди: «Йўқ, энди ўқиб шаҳар олиб берармидик?»

Шу тариқа... бир кун бундай орқаларига ўгирилиб қарасалар: «Ўтди умрим, во дариг!»

«Бунча тез! Ёв қувгандек!— дея илк дафъа чинакам ҳайрат билан ўйлади у.— Ахир, буларнинг ҳаммаси — далага ўт ўргани борганлариму математика муаллимининг уйига қатнаганларим, ресторанда қурут-жийдаларим сочилиб кетгани, чайлада кайфим ошиб қолганларию докторликни ёқлашдаги ташвишлар, Сайдазнинг касали... кечагина эмасмиди? Умр ўтдими, а? Наҳот, батамом? Бу ёқда неча йил қолди? Бешми, ўнми? Ким билади? Балки бугунги кун энг сўнггисидир?»

Юрагини шундай бир мунг сиқиб кела бошладикни, машинани ташлаб, шартта қайгадир қочиб кетгиси келди...

Сайдаз тимсолида фан улуғ бир олимдан жудо бўлганини у биларди. Бир кун унга фикрини айтди ҳам. «Ҳеч қисми йўқ,— деди Сайдаз парвойи фалак ва шу заҳоти яна «шайзаси»ни санчди:— Аксинча, жуда яхши, сен ҳам, мен ҳам профессор бўлсак, орамизда фарқ қолармиди?»

Бундай ўйлаб қараса, Сайдаздан умр бўйи фақат яхшилик кўрибди. Лекин бирор марта дўстининг мушкулени осон қилолмади — у мурувват кўрсатишга изн бермади.

Беш-олти йил аввал Сайдаз оғир дардга — суяк силига чалиниб ётиб қолди. У дўстини шаҳарга олиб кетажагини, энг зўр докторларга кўрсатиб, энг зўр касалхонага ётқи-зажагини айтди, машинасини эшикка кўндаланг қилди, «Йўғ-э,— деб кулди Сайдаз,— нима, мен қора тоғни қайи-риб қўйибманмики... Бизга Умнат фельдшернинг дориси ҳам бўлаверади». Шу-шу, унга дард устига дард ёпиша-верди. Кейинги йилларда анча чўкиб қолди — саккиз бо-ла, рўзғор ташвиши, ўзи кулиб айтганидек, «ит билан ҳам чиқишмайдиган феъли» Сайдазни бемаҳал қаритиб қўй-ган эди.

Икки йил аввал қишлоқдаги бир тўйда ёнма-ён ўти-риб қолдилар. Омон унинг совхозда яна аллақандай жан-жал қўзғаб юрганини эшитган эди, кайф аралаш насихат қилди:

— Менга қара, доим нима балони талашасан? А? Э, ошна, сенга айтсам, ҳаёт дегани ҳам бамисоли бир денгиз-дек гап: ким қанча қўшдию ким қанча олди — бари бир билиб бўлмайди. Шунақа экан, нима керак бошингни қо-тириб? Бировни ака, бировни ука қилиб ишингни битир-санг-чи!

Сайдазнинг кўзлари тўсатдан чақнаб кетди:

— Шу гапларни ўз каллангдан, мана шу профессор каллангдан чиқариб айтяпсанми? Ке, қўй, энсамни қотир-ма-да, ошингни е! Лекин билиб қўй: менинг онам битта эрга теккан, отам раҳматли ҳам битта хотин олган экан. Ота-онадан шу иккита шум етим — акам билан мен қол-ганмиз!

— Бунақада икки дунё косанг оқармайди.

— Косам оқарсин деганнинг юзи қора бўлади!

У индамади — ош ширин эди, «заҳар» бўлишидан чўчиди.

Тўй тарқагач, Сайдазнинг уйига бориб ётдилар. Эрта-лаб худди қадим бир пайтларидаги сингари майиз, жий-да, туршак, ширчай билан нонушта қилдилар. У хуштаъм вонжийдани оғзига соларкан, Сайдазга қараб беихтиёр кулимсиради:

— Фақат қурут етишмаяпти...

Улар бараварига кулиб юборишди.

Сайдазнинг хомсемиз, касалманд хотини шоша-пиша ўрнидан қўзғалди:

— Вой, қурут ҳам бор, ҳозир олиб чиқаман...

— Йўқ, йўқ, бошқа гал...— У кўзларини сийпалаб, яна кулди.

Кейин ўйлаб кетди. Жийда емаганига, аниқроғи, уни дастурхонида кўрмаганига неча замонлар бўлганини, маҳсус жадвал асосида овқат тайёрлайдиган, «Беш юз фойдали маслаҳат» ва «Пазандалик китоби» тавсияларини ошхона учун бузилмас қонун деб биладиган юксак дидли санъатшунос хотинининг таомномасида олис тоғлар орасидаги қишлоқ боғларида пишиб етиладиган нонжийдалар ҳеч қачон ўрин олмаганини таассуф билан ўйлади.

Чойдан сўнг икки-уч дилтортар улфат билан тоққа чиқиб келишга қарор қилдилар.

Кўклам эди. Еру кўкда кўклам эди.

Сайдаз суяк-суяклари зирқираганча ҳансираб қадам ташларди. Омон эса дўстлар даврасида қулфи дили очилиб, тинимсиз сўзлар, ишидан, ҳаётидан, дўсту душманларидан, эски рақиб Латиповнинг кирдикорларидан, ўзи мансуб муҳитдаги муносабатларнинг «ўта нозик жиҳатлари»дан гапириб борар эди:

— ...Улар мени кўролмайдди. Мен шунча курашдим, лекин энди толиқдим, улар фанга мутлақо алоқаси йўқ, сохта олимлар. Таниш-билиш, юксак мартаба қули, улар фан ривожига...

— Ҳей, менга қара!— деди тўсатдан Сайдаз унинг гапини чўрт кесиб.— Қўй шу дийдиёнгни! Сен ҳам одам бўлиб, ҳаётингда беш минут дийдиёсиз яшай оласанми? Ҳой, инсон, бундоқ кўзингни очиб атрофингга қарасанг-чи!

Атрофда эса — ўткинчи умрнинг ўткинчи баҳори... ўтиб борарди!

У бирдан хижолат тортиб жим бўлиб қолди. Улфатлар тоғ этагидаги кафтдек ялангликда қийшайиб ўсган танҳо дўлана соясида ёнбошлашиб, кабоб пишгунча бир пиёла

дан коньяк симирдилар. Хиёл-фурсат ўтгач, у яна гап бошлади. Ҳамма диққат билан бош ирғаб ўтирар, ёлғиз Сайдазгина равоч баргини тишлаганча кўм-кўк осмонга, тикилиб ётар эди.

— ...Ҳа, нимасини айтасиз, биз ўқишга кирган пайтлар ҳам ҳолва экан. Ҳозир, эҳ-ҳе! Мана, ўзимдан қиёс: биласизлар, мен принцип масаласида отамни ҳам аямайман. Очиғи-да. Аммо баъван жуда мушкул вазиятларда бизга ҳам чекинишга тўғри келади. Лекин бу масалада менинг принципим қатъий, агар бола ҳақиқатан қобилиятли бўлса, қўлимдан келган ёрдамни аямайман. Ҳар томонлама қўллаб-қувватлайман. Чунки бизнинг соҳада чинакам истеъдодлар ҳар куни туғилавермайди. Математика — шафтолиқоқи эмас, биласизлар...

— Э, албатта,— деди даврадагилардан бири эҳтиром билан чой узатиб.— Агар худо таоло ўзи назар қилмасачи... Мана, сиз қишлоғимизнинг обрўйини шунчалик кўтариб юрибсиз, биз шунга хурсандмиз-да. Сизга ўхшаган одамлар ўзимиздан қанча кўпайса, шунча яхши-да. Ҳар ҳолда, фалончи фалон ердан чиққан, деса, одамнинг кўнгли бир газ ўсиб кетар экан. Қолаверса...

— Бўлмасачи!— деди у бош ирғаб.— Биз ҳам шунинг тарафдоримиз-да.

— Омон бўлсин, ҳозирги болалар ҳам чакки эмас,— деди Қобил чўтир деган муаллим.— Қишлоғимиздан сизга ўхшаган яна бир зўр математик чиқади-ёв. Хабарингиз бордир, Сайдазнинг ўғли Нуриддин бултур Новосибирскдаги олимпиадада чемпион бўлиб келди.

— Албатта, хабарим бор,— дея қаддини ростлаб ўтирди Омон.— Биладан, биладан. Мен бошдан айтганман, боланинг қобилияти зўр, деб. Тўғрими, Сайдаз?

Сайдаз ёнбошига ағдарилиб, унга лоқайдгина қаради. Омон косагул узатган пиёлани қўлига олиб, гапида давом этди:

— Мана шу Нуриддин, ўта истеъдодли йигит, лекин ноҳақлик қурбони бўлиб кетишига сал қолди: ўқишга кираётганида охирги имтиҳондан паст баҳо қўйишибди. Кеч-

қурун уйга бориб қолди. Йўқ, дарров суриштириб аниқладик. Кейин мен тегишли дўстларга секин айтиб қўйдим. Чунки ҳозир қийин-да! Минг зўр бўлгани билан «страховка» қилиб турмасангиз... Уша олимпиада масаласида... Бу ишнинг ташкилий жиҳатига менинг ҳам жиндак алоқам бор эди. Улар бир муҳтарам профессоримизнинг қизини юборишмоқчи экан, мен ҳам бўш келмадим: «Нуриддин боради!» деб туриб олдим...

... Даврадагиларга бу гап ғоят маъқул тушди:

— Э, албатта, ўзимиздан бўлгани яхши-да!

— Ҳамюртлар шундай бир-бирига қайинмаса... Мусофир шаҳар...

— Йўқ, гап ҳамюртликда эмас — адолат озор топмаслиги керак-да! — дея у масалага ойдинлик киритишга шошилди.

Сайдаз бирдан ярқ этиб кўзларини очди, ранги бир хил бўлиб:

— Нима? Нима дединг? Ҳали менинг ўғлим сенинг олдинга бош эгиб борганмиди? — деб сўради аллақандай кескин, қаҳрли товуш билан. — Ростингни айт! Менинг ўғлим... шундай паст кетиб, ялтоқилик қилиб юрибдими?

У бепарво кулимсиради:

— Хўш, нима бўпти? Бормаган тақдирда ҳам, сенинг ўғлингга ёрдам бериш менинг бурчим эди.

— Гапни айлаңтирма! Жавоб бер: ўғлим эшигингга ялиниб бордими? Агар шу гап рост бўлса... мен бўйинини узиб ташлайман итваччанинг!

Сайдазнинг важоҳатини кўриб барчанинг кайфи учди.

— Оббо, мунча пишқирасан? — деди у. — Сенга қолса, ҳамма ўзингга ўхшаб ходадек ғўдайиб ўсаверса! Хўп, ёрдам берган бўлсам, нима бўпти? Фараз қилки, Нуриддин сенинг ўғлинг эмас-у, олис бир райондан келган қобилиятли, лекин ноҳақликка йўлиққан абитуриент. Мен шу абитуриентга виждонан ёрдам бердим, холос. Дўстимнинг ўғли бўлгани учун эмас, азбаройи истеъдодига ачинганимдан, таланти увол бўлмасин, деганимдан. Ахир, сен мени биласан-ку!

— Биламан! Жуда яхши биламан!— деб ўшқирди Сайдаз.— Лекин сен бу гапларингни экиб қўй, эшитдингми? Ростини айт: ўғлим сендан ёрдам сўрадимми? Еки мени алдаяпсанми? Е бу бир беъмани ҳазилми? Айт, мен ҳаммасини билишим керак! Шу гап рост бўлса, мен унинг галстук таққан бўйинчасидан судраб келиб, ёнимда кетмончи қиламан! Менинг ўғлим бундай қилиши мумкин эмас!

— Намунча «Менинг ўғлим», «Менинг ўғлим», деб жириллайверасан?!— Омон ҳам тутақиб кетди.— Нима, сендан бошқада ўғил йўқми? Э, яхшилик ёқмаган! Хўп, ана, кўнглинг тинчий қолсин, ўғлинг боргани ҳам, мени кўргани ҳам йўқ — мен ҳар эҳтимолга қарши танишларимга бир оғиз айтиб қўйган эдим. Агар гуноҳим шу бўлса... хўп, майли, биздан ўтибди, кечирсинлар! Э, тавба!

Орага улфатлар тушди, «шайтонга ҳай бериб», «бир гапдан қолишни» иккисидан ҳам тавалло қилдилар, «Сайдазнинг феъли маълум»лигини айтиб, узр-маъзур сўраган бўлдилар.

Уша оқшом Омон ҳеч ким билан хайрлашмасдан қаҳарга жўнаган, йўл бўйи Сайдазни: «Кўрнамак», «Ит-феъл!» дея сўкиб кетган эди...

Шундан буён на у бўйни ёр бериб Сайдазнинг остонасини босди, на Сайдаз унинг эшигини қоқиб келди.

«Ушанда ҳам аблаҳлик қилган эдинг!— деб ўйлади у надомат билан.— «Ходага ўхшаб яшайвер!» деган эдинг-а? Хўш, ўзинг-чи? Ўзинг... мансабу амал устунига девпечакдек чирмашиб, охири эришган мартабанг шу — «Фанлар академиясининг мухбир аъзоси!» Лекин бу Сайдазнинг жойими, Зариф Усмоновнинг жойими? Бўғотнинг тагьдан тинчгина, секингина ўрмалаб бораверсанг — албатта, ҳали ҳақиқий аъзо ҳам, ундан каттаси ҳам бўласан, энг юксак чўққига эришасан! У чўққида сени ҳеч ким ҳеч қачон безовта қилмайди — «Бўзбола» ҳам, Сайдаз ҳам! У чўққида сени целлофан қоғозга ўралган гуллару целлофан қоғозга ўралган туйғуларгина кутади!»

Армон ва ҳасратдан лаблари беихтиёр пичирлайвер-

ди: «Сайдаз, Сайдаз... Биламан, мени ёмон кўрасан. Балки жирканарсан? Начора, ҳаққинг бор. Умр бўйи сенга ҳавас қилдим. Эҳтимол, мен потўғри яшагандирман. Аммо сен-чи? Сенинг йўригинг бошқа. Лекин Латипов, шу мансабпараст, сурбет Латиповлар даври даврон сурганда, мен сенга ўхшаб четда туrolмадим. Айбиммиди бу, хатоммиди?»

У радиоприёмник қулоғини буради. Дунёнинг ғам-ғусадан, ташвишу изтироблардан холи аллақайси бурчагида шодумон оҳанглар янграрди.

Машина қишлоққа яқинлашди. Ана, пичан босилган томлар, саф тортган мирзатераклар... Мана шу муюлишдан кейин Сайдазнинг уйи. Ана, шифер ёпилган пастак том. Ана, узун пешайвон... Эҳтимол, Сайдаз ичкари уйларнинг бирида ёнбошлаб ётгандир. Қуюқ, туташ қошлари остидаги ўткир кўзларини юмиб, буткул оқарган сочларини сийпалаганча хаёлга чўмиб ўтиргандир... Балки яна дарди қўзиб, шифтга термилиб ётгандир...

Бирдан юраги орзиқиб кетди. Ҳозир Сайдазнинг эшигини қоқиб борса... гўё Сайдаз хижолатомуз жилмайиб пешвоз чиқадигандек, гапи гапига қовушмай узоқ жимиб қоладигандек, кейин ерга тикилган кўйи иймана-иймана ундан ниманидир илтимос қиладигандек туюлди!

«Энди нима бўлади?» деб ўйлади у изтироб билан.
Энди нима бўлади?

1980

ЧАЙЛАДАГИ ТУРТ ЭРКАК

Улар икки ҳафтадан буён яйдоқ Яйилма далаларида картошка кавлашарди.

Оқшом ҳаво очиқ эди, ётиб қолишга қарор қилдилар. Ер чўкиб, тарс-тарс ёрилиб кетган тақир дўнгликда пастак қамиш чайла омонат қўнқайтирилган. Тепасига брезент тортилган чайла ёнида ўчоқ; тезак уюми, дастаси

синиқ кетмон, эгар-тўқим, жағи йиртиқ бир исай этик, солярка тўлдирилган вино шишалари, нўшпиез, тарвуз пўчоқлари сочилиб ётибди. Қозон устидаги қоғоз қопнинг бир учи куйган, қорни пачоқ оқ бидон оғзига қурум босган қоп-қора чойгум тўнкариб қўйилган.

Чайладан сариқ қалами шим кийган калласи катта, пакана, ғўлабир йигит коса кўгариб ташқарига чиқди. Ивирсиб ўчоққа ўт қалади-да, челақ олиб пастга — Хон-ариққа тушиб кетди.

Хўл тезак тутай-тутай қизигач, гуриллаб ёнди.

Қош қорайди. Қунботарда бир муддат чўғдай яллиғланган шафақ аста-секин сўнди. Оловнинг югурик қизғиш тиллари атрофга сапчиб, лип-лип соя ташлай бошлади. Бирпасда қоронғилик чўккан дўнглик этагидаги картошказордан кимдир хириллаб бақирди:

— Хў, Тўлавоё! Бугун пишадими?!

Ўчоқ тепасига энгашиганча «жаз-биз» қилаётган йигит капгирни қозон устига кўндаланг қўйиб қичқирди:

— Келинлар-ов! «Картопелний пуйре» гато!

Картошкеси кавланиб, шудгор очилиб қолган пайкалдан олдинма-кейин судралиб учта кўланка ўчоқ бошига чиқиб келди. Гавдаси тикмачоқдек, чўяндай қоп-қора Наби салмоқланиб қадам ташлар, ўртада қоп орқалаган Студент, энг орқада қўллари белига қўйган кўйи ерга энгашиганча дароз қаддини букиб Асом бува келар эди.

— Хорманглар энди! — деди Тўлавоё тутундан ачишган кўзларини ишқалаб.

— Саломат... Уҳ... — Асом бува бора солиб эгарга ўтирди-да, қамиш деворга суянди. — Қизталоқ иш чарчатди-ёв одамни.

Студент қопни чайлага қўйиб чиққач, шоша-пиша кўк пахталигини ечди, атрофдагиларнинг ҳай-ҳайлаганига қарамай, бидондан бир чўмич сув олиб ичди.

— Қағғ! Қағғ! Қағғ!..

Ўттиз одним чамаси нари тепаликдаги бесўнақай қаққайган темир симёғочда қатор тизилган уч-тўрт қарға бир-бирига гал бермай қағилларди.

— Ҳў, миянг қайнамай ўл!— дея ўшқирди Наби ўша тарафга хўмрайиб.

Асом бува ташвишланиб осмонга тикилди:

— Ҳавога булут чиқяпти, Яна бир балони бошламаса гўрга эди...

— Ва-а, онасини эмсин, бу йил карчикани кавлолмай қор тагида қолиб кетарканмиз-да,— деди Тўлавой бурнини тортиб.— Парво қилманг, Асом бува, шўтда қишлаймиз-қўямиз. Кўкламда қазиб олармиз.

— Бу йил қийғиракдан аввал куз тушди, а, Асом бува?— Наби бидон устига оғир чўкди.

Асом бува оғзидаги носни туфлаб, мужмал жавоб қилди:

— Худойимдан ҳам айланай... Жа қаҳрига олвордику. Кунора ёмғир-а, э, тавба! Мунақада тирикчилик бўладими?

— Пахтани айтинг, пахтани!— Тўлавой қозоннинг қоқоғини ёпиб, ўрнидан турди.— Бу йил планниям тўлди-ролмаса керак.

Индамай сигарет чекиб ўтирган Студент танглайини такиллашиб, сўз қотди:

— Пахта бўлади-ю, терилмай қолармиди?

— Бажара олармикан-а?— деб сўради Наби унинг оғзига тикилиб.— Бу... тинмай ёғаверсаям-а?

— Ҳа, техникани нима деяпсиз?

— Ҳм, техника эмиш... Шудгорнинг аталаси чиқиб ётибди-ю! Қани, «зангори кеманг» жойидан қўзғалсин-чи!

— Нима бўпти? Одам қайси техникадан кам?

— Тоза бошларинг оғримаган-да,— Асом буванинг тажанглиги тутди.— Оғир-енгили санларга тушдими? Эққанлар терволар бир бало қилиб. Карчикангни ўйласаларинг-чи... Кўкламда бу ҳожим раисга айтдим: «Ҳой, Миртолиб халтанинг ўғли, бу ер ҳалқоб, бўлмайди карчикага», дедим. Қаёқда!

— Урда-қирда, деҳқонга қийин бўлди-да, бу йил,— дея салмоқлаб хулоса чиқарди Тўлавой.— Қани, киринглар, овқатни сузаман.

Наби ичкарига кирди-да, қоронғида тимирскиланиб бурчакдаги ўнинчи чироқни топиб ёқди. Чайланинг ичи ғира-шира ёришди. Тўрга йиғилган ўрин-кўрпа устидаги чойшабда тепага осилган ҳалта-хулталарнинг сояси пайдо бўлди. Пойгакда, идиш-товоқ қалашган бурчакда керосинка милтилар, унинг заиф шуъласида қамш деворнинг шох-шаббалари орасига қистириб қўйилган уч-тўртта моғорлаган нон, пичоқ, газета парчаси оқариб кўринар эди.

— Вой, жоним-эй!— Асом бува доғ босган, ислиқи намат четига ўтириб уҳ тортди.— Чарчабман.

Чой дамлаётган Студент унга ачиниш билан тикилди.

— Саттор акам келган экан-ку, бир-икки кун қарашворгин, демабсиз-да?— деди у секин.

Саттор — Асом буванинг ягона фарзанди. Мотоцикл билан бир болани босиб кетиб, икки йилга ҳукм қилинган, аллақерда жазо мўддатини ўтамоқда эди.

Наби узала тушиб ёнбошлаганича нон кавшаб илжайди:

— Бе, Сатторга иш десанг, лабига учуқ тошади-ку... Ишга териси юпқароқми, а, Асом бува?

Чолнинг чўзинчоқ, сарғиш юзи қизариб, кўк кўзлари чақчайди:

— Сатторқул бизни куйдирворди-ку... Якка ўғил, кўнглига қараб... Ичкиликни орқасида... Мана, сан юрибсан-ку азбаройи додангни қиймаганингдан, — деб Студентга юзланди у. — Бу хомқайиш, иккитанинг отаси-ю, одамга тариқча ачинмайди... Майли, ишқилиб, омон бўлсин.

Жимлик чўкди. Чайланинг тепасида нимадир шитирлади.

— Ҳали ёш-да, эси кириб қолар,— дея ўзича юпатди Наби.

— Ўзи шу: бой боласи ўн бешиде бош бўлади, камбағалнинг ўғли ўттиздаям ёш бўлади.— Асом бува сўкина-сўкина этигини ечди.— Қани, ҳей, чойингдан қуй.

Катта сопол лаганда буғи чиқиб турган картошка қовурдоқ кўтариб Тўлавоё кирди.

— Боллаб ташладим, «картопелний пуйре»ни. Қани энди, бунга яримта бўлса!— деди у кўзлари қисилиб.

— Оҳ-оҳ...— Наби оғзининг танобини қочириб иршайди.

Ҳазил-ҳузул билан овқатлана бошладилар.

— Ашулани қўйсаларинг-чи,— деб қолди бир пайт Наби.

Студент ўрнидан турди-да, бурчакка суяб қўйилган қоп устидаги кичкина транзисторнинг қулоғини буради. Қитир-қитир товуш чиқараётган тембр тўлқинлари орасидан аёл кишининг паст овози эшитилди:

«...ўтар кечаси Исроил босқинчилари яна Йордания чегарасига ҳужум қилдилар. Кучли артиллерия отишмаси оқибатида...»

Лагандан қўл тортиб, диққат билан қулоқ солиб турган Асом бува ғижиниб бош чайқади.

— Тавба, хунасаларни урушдан бошқа дарди касали йўқми, а? Одамлар буғдой экиб, пахта экиб, деҳқончилик қилса, бу қизталоқларнинг деҳқончилиги урушми, дейман-да!

— Э, нима деяпсиз, Асом бува, булар ўликнинг ёғини сотиб пул топади, ҳа! Одамнинг соддаси сиз билан биз, юрибмиз-да кетмонга лақиллаб...— дея гапини маъқуллади Тўлавоё оғзини тўлдириб.

Асом бува қўлини кир сочиққа артиб, чой ҳўплади:

— Дунёдаям юрт кўп экан-да. Ҳар отлари борки, айтаман десанг тилинг қавариб кетади. Ёрданио дейдимийей, Қўйтикан дейдимийей...

Студент кулиб юбормаслик учун лабини маҳкам қимтиди: «Қўйтикан... Ватикан дегани шекилли».

— Бу... ўшалар ҳам ўзимизнинг Заркат, Сўқоққа ўхшаган жойлар бўлса керак,— дея кипригини пирпиратиб, тусмоллади Наби.

— Буям районми, областми, бир нарса-да, а, Мирсобит?—деб Студентга юзланди Тўлавоё.— Бизга қарайдими?

— Йўқ,— дея бош чайқади Мирсобит ички бир надомат билан.

— Ҳа, емайсанми?— деб сўради Наби унинг қўл артаётганини кўриб.— Э, олсанг-чи.

— Тўйдим. Биласиз-ку, биз пулга овқатланавериб, чимхўр бўлиб қолганмиз, ҳэ-ҳэ...

— Қиличак экансиз, Мирсобит, емадингиз-ку?— деди Тўлавоё кавшанганча.— Жа, устудентларга қийин экан-а, ҳаммасиям шунақа нон емасми?

— Уқиш осонми санга?— деб ух тортди Асом бува.— Бечора устудентлар юраверар экан-да, ранги сарғайиб...

Мирсобитнинг ғаши келди:

— Сиз айтган студентларнинг даври ўтиб кетган. Ҳозиргилар дўпписи тушиб кетса, пул бериб олдиради.

«Энди дилрабо қўшиқлар, ёқимли куйлар тинглаб дам олинг, азиз дўстлар», деб эълон қилди диктор.

— Ҳозир «кўрпача»ни беради, мана кўрасизлар!— деди кўзларини ўйнатиб комил ишонч билан Тўлавоё.

Икки-уч дақиқадан сўнг чийилдоқ аёл овози бетайин нақоратда айлана бошлади: «Солдик кўрпача... кўрпача... кўрпача!»

Ҳамма кулиб юборди.

— Биз ҳам салкам авлиё!— Тўлавоё сохта ғурурланиб, бошини кўтарди.

— Буларниям топган дастмоёси нуқул ашула экан-да!— Асом бува қалампир чайнаган каби афтини бужмайтирди.

— Нима бало, Асом бува, нервинниймисиз?

— Бунн эшитаверсанг сан ҳам нервинний бўп қола-сан. Қизталоқлар, ҳатто об-ҳавони рост айтмайди-ю!..

Чол қўл силтаб, инқиллаганча ўрнидан турди-да, таҳорат олгани ташқари чиқди. Тўлавоё эринибгина идиш-товоқни йиғиштиришга тушди.

— Қани, ётаминми?— деб сўради Наби тиш кавларкан,
— Дарров-а?— Мирсобит қошнини норози чимирди.—
Хали эрта. Ошқозон касал шундан-да.

Наби сап-сарик тишларини кўрсатганча оғзини катта
очиб эснади:

— Одам чарчади-ку, — деди, — ҳа... сан тошкан-
лик...

Мирсобит индамай илжайди.

У кўнгли эриб, беихтиёр Тошкентни, неон чироқлар
шгуъласига чўмилган хаёлкаш хиёбонларни, институтнинг
беғам кулги тўлдирган нимқоронғи йўлакларини... эслади
ва Дилоромни соғинганини, уни жудаям кўргиси келаёт-
ганини ҳис этди.

«Дилором мени шу аҳволда учратса...— деб ўйлади у
уст-бошига назар солиб.— Танирмикан? Жуда қизиг-а...
У, дунёнинг аллақериди бир умр шундай тирикчилик
қиладиган одамлар борлигини ҳатто тасаввур ҳам этол-
маса керак».

У ташқарига чиқди, муздек ҳаводан энтикиб-энтикиб
симирди. Қора совуқ тушган, изғирин изиллайди. Юлдуз-
ларни ютиб юборган осмон қоп-қора.

Асом бува едкасига чопон ташлаб пастдан чиқиб ке-
ларкан, алланарсага қоқилиб кетди-да, тўнғиллаб сўкин-
ди: «Э, онангни...»

Чайлага киргач, чол феъли айниб яна мингил-
лади:

— Ҳаҳ, ўзбекнинг кўрган куни қурсин! Эшакдай иш-
лаб-яшлаб дунёни тўплайди-да, қай гўрдаги бало-баттар-
ларга совуради. Уй соламан, тўй қиламан... ишқилиб, ўл-
гунча талваса-да...

— Жаҳонда зап яшашни биладиган одамлар бор,—
деди Наби музлаб ётган кўрпа қатига шўнғиб.— У, биз-
да, ўзи... Ҳозир бировга юз сўм берсанг ҳам шу ерда ух-
ламас!

Чироқни ўчиришди. Анчадан кейин Асом бува:

— Ҳў, Тўлавоё! Халаделник бўп кетди-ку қапа ўл-

гур,— деб тагин фингшиди.— Ҳеч оёғим исимаяпти. Ана-ви эшикнинг ўрнига бир нарса тутсанг-чи!..

— Нима тутаман?

Ён-атрофдан ғувиллаб совуқ кирарди. Тўлавоё пайпаслаб, бир бурчакдан увода шолча парчасини топди-да, эшик ўрнига тутаркан:

— Чимилдиқлар муборак!— дея ҳиринглаб кулди.

Чайланинг ичи бари бир исимади — тўрт томондан ғуриллаб совуқ урарди.

— Қотиб қоламизми, нима бало?— Асом бува ўрнидан туриб ўтирди.— Падарига лаънат...

— Жуда қизиқсиз-эй, Асом бува,— Наби пихиллаб гап қўшди,— сизга нима азоб ўзи, агаратга келиб? Ётмайсизми, қоринни силаб...

— Ҳа, ётасан-а, ётасан... Иккита нонни биров берадим, а? Ишламай бўпсан!

— Ишдан одам ўлмаган.

— Тўғри, лекин... Тирикчилик. Келмасанг — яна бўлмайди. Ўзингдан қолар гап йўқ: Сатторқулни уйлантирганимда уч минг қарз бўлганман, минги ҳали шундоқ турибди. Дам ол, деб айтишга осон. Бошингга тушмагунча гапираверасан-да!

Чол жавраб-жавраб, ниҳоят, жим қолди...

Эрталаб Тўлавоё «чимилдиқ»нинг бир четини кўтариб ташқарига қаради-да, кўзини ишқалаб:

— Вой-бў! Му-у-уз!— деб юборди.

Мирсоби́т кўрпадан бош чиқариб, секин мўраладио дилдираб кетди: ҳаммаёқ қор.

«Олам ям-яшил!» — деб ўйлади у қачонлардир ўқиган бир ҳикоянинг номини эслаб.

Асом бува жойнамоз устида ўтирарди.

— Иш ўлди,— деди ёнига қайрилиб,— карчика музлаб қолади энди. Кечаги ўттиз қопни бекор қоплаган эканмиз-да...

— Вой, онанги, ҳаво очиқ эди-ку...— Тўлавоё дир-дир титраб кийина бошлади.

— Ман кечаси эшикка чиққанимда қор энди мушук

изи бўлган эди.— Чол ўрнидан қўзғалди.— Азонга томон ёғибди-да.

Кейин пишиллаб ухлаб ётган Набининг елкасига туртиб:

— Эй, Карим афандининг невараси, турмайсанми?— деди.— Худди додангга ўхшайсан-а!

— Додаси нима қилган?— дея сўради Мирсобит қизиқсиниб.

— Э, додаси жуда бир содда, ювошқочағон одам бўлган. Карим афанди лақаби... Бир замонда бозорга карчика обориб сотган экан. Сотибди-да, ўттиз килочаси қолганда ўтмабди. Қопдаги карчикани устига пулни солиб уйга жўнабди. Йўлда биров: «Сотасанми?» деса: «Сотаман», дебди. «Қанча?» «Ҳа, фалон пул». «Ма, фалон пул. Қопингням берақол?» деса, «Ҳа, олавер!» дебди. Шунақа қилиб, карчикадан ҳам, пулдан ҳам айрилган экан.

Мирсобит яйраб кулди: «О, одамнинг анойиси!»

— Турларинг, ҳўв баллар, «картопелний пуйренг» кўнгилни оздириб юборди,— деди Асом бува ташқарига чиқаркан.— Чой-пой қайнатинглар амаллаб.

Изғирин аралаш шитирлатиб ёғаётган қуруқ қор юзкўзга игнадек санчилади. Картошказор ўртасида тахлаб қўйилган қоплар қорайиб кўринади. Қора қарғалар чарх уриб, шодон қағиллайди. Чайла олдидаги совуқ қақшатиб кетган икки-уч туп маккажўхорининг яланғоч пояси зўғилиб қолган.

Асом бува кавушига қор тўлиб, ичкарига қайтиб кирди. Чойдан кейин чол «кетаман»га тушди.

— Энди уч кунсиз бир иш бўлмайди,— деди этигини кияркан.— Кетдик. Чайлани бўри емайди.

— Қарчика-чи?

— Нима қиларди карчикага? Турар...

— Яхлаб қолади, Асом бува.— Пиёладаги чойга нон тўғраётган Тўлавоё ялт этиб унга қаради.— Бирор иложини қилиш керак.

— Нима қилардик? Ё машина, ё трактор топилмаса...

Бўлгандаям ҳозир шудгорга кириш ўлимдан қийин. Бу боқибегам бригадирдан ҳам дарак йўқ.

— Кўрпаларни обориб ёпсак-чи? — Жонсарак бўлиб қолган Студент ҳаммага бир-бир тикилди.

Наби бош чайқади:

— Таги зах, бўлмайди. Чайлага олиб чиқиб, устини ёпсак — хайр...

— Ўйлаб гапиряпсанми? — деб тўнғиллади Асом бува олайиб. — Бир километрдан ошчиқиб бўладими? Ичагинг узилиб кетар!

— Бир иложини топиш керак-ку, ахир! — Тўлавойнинг ҳам тажанглиги тутди.

— Э, ўт тушиб кетмайдими манга деса колхознинг карчикасига! — дея ўшқирди чол бўғилиб. — Уламанми энди! Оёғим синиб кетай деяпти, жоним ўзимга керак... Кетмайсанларми? Билганингни қилларчиг!..

У шартта ўрнидан турди-да, чопонига ўралиб, чайладан чиқди. Бир оз букчайган дароз гавдаси оппоқ адирлар ортида хиёл ўтмай ғойиб бўлди.

— Номард, уволни ўйламайди!.. — Тўлавой жиғибийронни чиқиб, чолни сўқди. — Бизнинг жонимиз темирми?

Хийла тортишув, маслаҳатлардан сўнг, қопларни чайлага олиб чиқишга келишдилар.

Оғзига палак қўйиб тикилган катта сариқ қопни биринчи бўлиб Наби орқалади. Тўлавой билан Мирсоби инқиллаб аранг елкасига қўйган қопни азод кўтариб, бамайлихотир лапанглаганча тепаликка чиқа бошлади.

— Жуда бақувват экан-ку, — деди Мирсоби ҳавас билан.

— Э, хирси безанжир бу, — деди Тўлавой ҳансираб. — Қани...

«Чайлагача уч юз одим. Қопнинг оғирлиги юз килограмм. Қопларнинг сони ўттизта. Уч юзга юз — баробар тўрт юз, — деб ўйлади Студент. — Оддий арифметика...»

Дастлаб ишнинг оғирлиги билинмади. Аммо учинчи гал...

Наби ва Тўлавой мутгасил шу хил ишларни бажараве-

риб пишиб кетишган, пишқирганча сир бермай қатнашар эди. Мирсобит бирпасда қора терга тушди. Чайлага ўттиз одимча қолганда тиззалари қалтирар, базўр судраб ташлаган қадами орқага қараб кетаётгандек туюлар, сирпанчиқ, ола-чалпоқ ер кўз ўнгида гир-гир айланар эди.

Бешинчи қоп унинг тинкасини қуритди. Оёғи тойиб, мункиб кетди-да, чап қўлига таянганча аранг қаддини ростлади. Нафаси бўғилиб, кўз ўнгини кўкимтир ҳалқалар қоплади. Сўнгра бор кучини тўплаб силкинди, қалтираб, икки қадам олға силжиди.

Тепадан тушиб келаётган Наби иршайиб кулди:

— Тирикчилик, бола-чақа боқеш ана шунақа оғир, Студент...

Жони ҳалқумида лиқиллаб турган Студентнинг фиғони чиқди, тишларини гижирлатиб қисди.

У сариқ қоплар қалашиб ётган хирмонга имиллаганча яқинлашаркан, ҳар битта қоп кўзига бало-қазодай кўрнарди. Кейин ич-ичидан уҳ тортиб, елкасини яна юкка тутарди.

«Яшаш учун кураш баъзан шу қадар машаққатли бўлиб кетадики, бу талвасанинг номи ҳаёт эканига мутлақо ишонгинг келмайди», дея ўзинча хаёлга берилди у ва шу заҳоти: «Ҳозир фалсафага бало борми?!» — деб ўйлади энсаси қотиб.

Тушдан кейин қор тинди. Изғирин кучайди. Учиб-қўвиб қағиллаб юрган қаргаларнинг қораси ўчди.

Қопларини чайлага жойлагач, устини ўраб-чирмаб, «чимилдиқ»ни тутиб кўйишди. Бир бурдадан суви қочган нон павшаб, Хонариқ бўйига жимгана йўл олдилар. Мирсобит бўйинини қисиб борар, гардани муздек қотган, оёғи ачишган сайин ғашни келар эди.

Қатта йўл ёқасида депсина-депсина бирпас ўткинчи машина кутишди. Қор кўзини қамаштириб жимирлайди. Олтита сув насоси ўрнатилган котлован чуқуридан ўқтин-ўқтин тақиллаган товуш эшитилади. Бўй чўзиб қолган ялғиғоч, позик терак ниҳолларининг учи кўзга чалинади.

— Шу ерга ким эккан бұлсаям, жа каллали одам өкан,— деди Тұлавоу.

— Ха-а,— деб маъкуллади Наби,— шундоқ сув бұйи, кұм-күк яшнаб ётса — жаннат бұлиб кетади-да...

Тұлавоу унинг гапини эшитмай, ўзича алланарсаларни ҳисоблади:

— Юзгаси бир сўмдан юз сўм, мингта бұлса минг сўм, ўҳ-ўҳ... Агар сарровга мўлжаллаб икки сўмдан сотса... икки минг деган гап. Нақд икки минг-а!..

Қор босган, битта-яримта янтоқ тиккайган пастак тепалик ортидан бўғиқ мотор товуши эшитилди.

— Машина келяпти,— деди Мирсобит йўталиб.

Икки дўнг орасидаги муюлишда мошранг «Виллис» пайдо бўлди.

— Раис-ку... Қаёққа кетяптийкин шу маҳалда?

— Шу, районга тушган бўлса, ҳойнаҳой, бирров хабар олиш учун бу ёққа ўтгандир-да...— деди Наби чайнализ.

— Майли, ишқилиб, бизни олиб кетади-ку!

Машина юпқа муз қатламларини қисир-қисир синдирганча икки-уч қадам ўтиб тўхтади. Тұлавоу секин эшикни очиб салом берди. Эғнида кўк драп пальто, салқи юзи бир оз шишинқираган, барваста гавдали раис лабига сигарет қистириб, алик олгандек им қоқди:

— Хўш?

Тұлавоунинг назари даставвал раиснинг оёғидаги топ-тоза, ялтиллаган хром этик учига тушди. Сўнгра, унинг қора хўзойнагига, бардачок устидаги «ВТ» қутисига бир-бир қаради ва шоша-пиша ўзининг уст-бошига кўз югуртириб, ҳижолат тортди. Баданидан гупиллаб анқиётган ачимсиқ ҳидни раис сезиб қолишидан чўчигандек, беихтиёр бир қадам орқага тисланди, шашти қайтиб, довдиради:

— Шу, карчнка шунақа бўлиб... яхлаб қолмасин, деб... ҳалиги... кетмоқчи бўи турувдик энди...

Раис ўзини суянчиққа ташлаганча ойнага тикилиб қилт этмай ўтирарди.

— Энди нима бўлади?— деб сўради томоқ қириб.

— Энди... Занжирли трактор бўлса, олиб чиқамиз шудгордан.

Раис оғир кўзгалиб қўйди.

— Ҳм... Бўлмаса йўқ, денг? Колхозники музлайверсин... Шунақами? Ҳа, бу, шунчалик экан, сал илгари ҳаракат қилиш керак эди-да! Ҳаммайиз юрдийиз бозорда, чаккайизга гул тақиб! Энди занжирли трактор керакмиш буларга..

Тўлавоё бирдан ранги гезариб, қуруқшаб қолган лабини ялади-да:

— Ҳеч ким ўйнаб юргани йўқ, Нажим ака,— деди секин.— Вақтлироқ қазийлик, деганимизда ўзинглар руҳсат бермагансизлар..

Наби ерга қараб индамай турар, аравага қўшилган от каби оғиз-бурнидан паға-паға ҳовур чиқарди. Студентнинг миясига гуп этиб қон урди.

«Ҳой, раис!— дея ҳайқирди у.— Сизда инсоф борми? Биров ўлай деса, кўмай дейсизми! Қорни бу бечоралар ёғдирибдими? Табиий офат-ку бу!.. Ҳайф сиздек раҳбарга! Ҳе, ўша...» — У раисни қаттиқ силтаб-силтаб ташлади. Раис қизариб-бўзарганча чурқ этолмади...»

Гуриллаган товуш уни ҳушига келтирди. Йигит хаёлий уйдирмасидан ғижиниб, нари кетди.

— Ҳа-а,— дея раис чувак юз шофёрга юзланди,— қани...

Машина чайқалиб ўрнидан кўзгалди. Тўлавоё анқайиб, қўлларини шим чўнтагига тикқан кўйи бир оз серрайиб турди.

— Э, тавба!— деди сўнг бўғниб. Кейин чирт этиб ерга тупурди-да:— Катта деган ҳам шунақа бўладими?— деб тўнғиллади.

— Бунинг отасини «Миртолиб халфа» дейишар экан,— деди Наби хомуш.— Кеча Асом бува сўкувди, «Миртолиб халтанинг ўғли», деб...

Улар сўкина-сўкина йўлга тушдилар. Шағал ётқизилган қатқалоқ йўл тепаликка ўрлар эди.

«Е, ЖАМШИД!»

«Раббим!» де, Мария!
Валентин Распутин

Биринчи бўлиб Исломбой келди.

У чироғи чарақлаб турган ойнабанд, сиркор айвонда уст-бошидаги қорни қоқиш баҳонасида тўхтаб, ўртадаги уйга деразадан разм солди: онаси ғишт печка олдида тахмонга тикилиб ўтирибди, Уринбой устарада ялтиратиб қирилган бошини сийпаганча ёнбошлаб ётибди. Бурчакдаги қаторасига солинган ўринда тўрт боланинг боши кўринади.

«Хайрият!»

Исломбой неғадир енгил тортди.

— Вой-бўй, ёмон исиб кетибди-ку,— деди у ичкари кирган заҳоти.

Уринбой шошиб ўрнидан турди, ўнг қўлини кўришишга узатаркан, чап қўли билан хонтахта устидаги дўпписини олиб бошига қўндирди:

— Йўғ-э, уй совуқ-ку.

Шиллиқ кўзлари олазарак жавдираган кампир пойгакка тиз чўкиб, пичирлаб фотиҳа ўқиган бўлди.

— Хуш кепсан,— деди Уринбой.

У Исломбойдан беш ёш кичик, аммо акасини ёшликдан сенсираб чақирар эди.

— Қалай, тинчмисан?— деб қўйди Исломбой ҳам мулозамат тақозасига кўра.

— Шукр.

— Эсон-омонмисан?— деб сўради кампир.— Утаканг ҳам ёрилиб кетгандир, бемаҳалда...

— Тинчликми? Энди ётувдим, Самар бориб қолди.

Онаси буришиқ бармоқлари билан жигарранг кўйлагининг этагини текислаб ўтираркан, индамади. Дафъатан оғир жимлик чўкди. Ғишт печка устидаги кўк чойгум аста шиғиллай бошлади. Дам ўтмай бу ҳасратли хониш Исломбойнинг ғашига тегди.

Эшик очилиб, бошини няги аралаш шолрўмол билан тангиган Анзират — Уринбойнинг хотини кўринди.

— Келинг, ака,— деди Анзират Исломбойга қараб, бўғиқ товуш билан.

Исломбой жойидан хиёл қўзғалди:

— Э, келин, тинч-омонмисан?

Келини сезилар-сезилмас бош ирғади. Исломбой унинг салқи қовоқлари шишиб, кўзлари қизарганини пайқади.

«Э, баттол! Хотини билан яна ит-мушук бўпти шекилли! Бу оғироёқ нарса бўлса... Ҳаҳ, эшак!»

— Қалай, яхши ўтирибсанми? Бола-чақа?— деди у келинидан ҳол сўраб.

Анзират жавоб қилмай, қора бахмал нимчасининг барини торта-торта қайнонасининг ёнига чўкди, бурнини тортиб ерга тикилди ва уввос солиб йиғлаб юборди.

Исломбой шошиб қолди:

— Ия, ҳай?

Келинидан жавоб бўлмагач, аввал ранг-қути ўчиб, кўзида ёш ғилтиллаган онасига, кейин эса пешанаси тириша бошлаган укасига қаради:

— Ҳа?

Энди кампир ҳам пиқ-пиқ йиғлашга тушди. Исломбой чидаёлмай бақириб берди:

— Э, тилдан қолдингларми, нима бало?!

Уринбой шипга тикилиб ғалати илжайди, бурнининг учини қайта-қайта чимдиб, йўталга ҳам, кулгига ҳам ўхшамаган бир овоз чиқарди, йиғи босилавермагач, чақчайиб ўшқирди:

— Ҳовлиқма, ҳовлиқма, менга аза очилга ҳовлиқмаларинг ҳали!

Қайнона-келин бу гапдан кейин баттар ўкраб юборди.

— Нима бўлди, ахир?!

Анзират кўпчиган юзларини кафтининг орқаси билан ёртди, йиғи аралаш пиқиллаб:

— Укангиз... укангиз...— деди-да, яна бошини буркаб йиғлашга тушди.

— Астағфирулло! Мени шу йиғихонликка чақирдингларми, ойи?

Кампир дарҳол обидийдани бас қилди, ўглига ваҳима билан тикилиб, худди шундай ваҳима билан шивирлади:

— Уйимиз куйди, болам! Уринбойнинг ютқазиб қўйибди!

Исломбой бу гапдан ҳам кўра онасининг ваҳимали товушидан қўрқиб кетди, анча вақт миясига жўяли бир фикр келмай, чойгумнинг шигиллашига қулоқ солиб ўтирди, ниҳоят, укасига қарамай:

— Қанча?— деб сўради.

Уринбой хонтахта устидаги нон ушоқларини жимжилоғи билан нари-бери сураркан, беўхшов кулимсирашга уриниб:

— Кўп,— деди.

Исломбой етмиш икки томири бўйлаб миясига югурган бор ғазаб, бор нафрати тилига келиб тўпланганини сезди, ўзини қандоқ босиб турганига ўзи ҳам ҳайрон қолиб, овози деярли ўзгармай сўради:

— «Кўп»ниям бир сон-саноғи бордир, ахир?

Уринбой индамади.

Исломбой беш дақиқадан сўнг тоқати тоқ бўлиб:

— Гапир, итвачча!— деди.

Укаси илкис бошини кўтарди, манглайдаги чизиқлар чуқур тортиб, хўмрайди. Анчадан кейин ўзига ўзи гапиргандек деди:

— Кофир бўлма, онанг олдингда ўтирибди, итга рўпара қилгани уял.

Кампир бир оқариб, бир қизарди, елкалари қунишди.

Исломбойнинг жағи қалтиради:

— Кофир бўлмасам, баттар бўлмайманми, сенга нима, даюс! Сеннинг бу қилмишларингга одам кофир тугул, чуд-чуд бўлиб кетар!

Унинг дағдағасига бурчақда ётган болалардан бири сачраб уйғонди, уйқули кўзларини йириб очганча анқайиб қолди.

— Тўнғизнинг териси нимаю сен аблаҳнинг бетинг нима? Езда «Бу б...ни иккинчи оғзимга олсам, йигит ўлай»,

деб тавба-тазарру қилганларинг эсингдан чиқдим, қасамхўр!— Исломбой жони жаҳони ўртаб бақираркан, икки чаккасига буров солингандек, бошида оғриқ қўзғалганини сизди.— Бу кунингдан қасам уриб ўлганинг яхши эмасми, хунаса!

Анзират қайнағасининг важоҳатини кўриб йиғидан тўхтади, олазарак кўзлари билан гоҳ эрига, гоҳ қайнона-сига қарар ва бетўхтов бурнини тортар эди.

Уринбой бошини солинтириб ўтирган кўйи вазиятини ўзгартирмай, секин дўнғиллади:

— Кўп ҳам шошма, ўлигимни кўришга жуда орзуманд бўлсанг, эрталаб ниятингга етасан!

Исломбой бу гапнинг маъносини ўйлаб ўтирмай, баттар шовқин солди:

— Э, дард-э! Уламан, деб қўрқитмоқчимисан мени? Улмасанг ўмбалоқ ош-а! Э, ўлсанг ҳам куйсам шунчалик куяман-да, жонимга ўт қўйвординг-ку!

Кампир қўрққанидан ўрнидан туриб кетди, рўмоли елкасига сирғалиб тушганини ҳам пайқамай, бошини сарак-сарак қилиб титраб-қақшаб ялинди:

— Ҳай, ўзингни бос! Жон болам, ўзингни бос! Қўни-қўшни эшитади-я! Бемаҳалда...

Исломбой онасини ғазабга олди:

— Э, бутун юрту олам эшитсин-а! Билсин бу касофатингизни! «Биров билмасин, биров билмасин», деб, «Уринбойжон-Уринбойжон» қилиб, мана, оқибати, ҳаммамизни кафангадо қилиб ўтирибди!

— Қандоқ қилай...— дея кампир йиғламсиради.— Қандоқ қилай, болам? Кўзимнинг оқу қораси Уринбой оғамнинг ўрнини босар, деб Уринбой от қўювдим. Бева бошим билан емай едирдим, киймай кийдирдим, шу иккита норастамни боши эгилмасин, деб ит кўрмаган кунларни кўрдим. Майли, мени ҳар қанча уриб-сўксанг розиман, лекин шу қоқвошни қарғама. Оғамнинг арвоҳи чирқирайди-я! Гирмоннинг ўқига учганми, тирикми, худо билади. «Уринбойнинг ўлсин», дейсан, мен бунга қандоқ чпдай? Худо ўзи инсоф бермаса, мен қандоқ қилай?

Кампир зор-зор йнглади. Исломбойнинг ўпкаси тўлди, пешанасини қашиган бўлиб, кўз ёшларини артди.

Чойгум ҳамон чўзиб ҳуштак чалар эди.

Уринбой бирдан дарғазаб кўзларини акасига қадади:

— Нега менга ҳокимлик қиласан? Уйнаган — мен, ют қазган — мен, тўлайдиган — мен, сенга нима кетикуйдилик?! Ака бўлсанг, акалингга тур! Менга агар сариқ чақанг ўтган бўлса, ҳаммаси ҳисобли, ҳа!

— Ҳой, ҳой, қақшамагур, акага шунақа дейдими?

— Қўйинг...— деб пичирлади Анзират кўзларини катта очиб.

— Майли, гапириб олсин.— Исломбой бор кучини тўплаб, базўр жилмайди.— Ичидаги фисқи фасодини тўксинчи, қани! Майли, биз энди кетикуйди бўлиб қолган бўлсак, сариқ чақа бўлиб қолган бўлсак... майли, худо бордир, кўриб тургандир, ахир. Эшигимга неча марталаб кўзининг сийдигини оқизиб борганини ўзи билмаса, худо билар, худода солдим! «Тўйдирганнинг бўғзига...» деб шуни айтади-да!

Худонинг номи ўртага сукунат солди. Чойгум биқирлаб қайнай бошлади.

— Бунақа таъна-маломатни қўйларинг,— деди кампир анчадан кейин.— Гапни кавласа, гап чиқади. Қозилашган қариндош бўлмас. Айлантириб келганда иккитасан, бир-бирингдан тонолмайсан, бирингни тепкингни биринг кўтарасан-да, қандоқ қиласан?

Анзират ўрнидан туриб, қайнаб-тошаётган чойгумни четга суриб қўйди.

— Сен каттасан, шу уканга ота ўрнига отасан,— дея кампир Исломбойга ялинчоқ оҳангда қаради.— Бунинг паст-баланд гапларига хафа бўлма. Сендан бошқа кимни бор, ахир? Нима қиламиз энди, бир йўл-йўриқ бер. Эрталабга обормаса бўлмас экан.

Исломбой сийрак, қизғиш мўйловининг учини қимтиб, ўйга чўмди: «Кошки яхшиликни билса бу аблаҳ!»

— Ойи, жуда қизиқ гапирасиз-да,— деди у норози чирилиб.— Ахир, кўриб турибсиз-ку, бунингиз писта пў-

чоқча кўрмаётибди-ку ака жониворни! Бир оғиз гапир-сангиз осмонга сапчийди! Кўппакка ўшаб одамнинг бетидан олади! Бундоқ ётиғи билан арзи ҳол қилса, маслаҳат сўраса эканки, бир йўл-йўриқ айтсангиз. «Қанча?» деб сўрасам, менга қараб ишшайди, нима, очиб қўйибдими?

Кампир Уринбойнинг ҳурпайиб олганини кўриб, муқаррар даҳаңаки жангнинг олдини олишга шошилди:

— Майли, болам, сен оғир бўл, жаҳл келганда ақл кетар...

— Ҳўй, менга қара, қанча ахир?!— деди Исломбой бўғилди.

Уринбой акасининг гавдасига синчиклаб разм солди, томоқ қирди ва икки бармоғини кўрсатди.

— Қанча бунинг?

— Ингирма минг.

Исломбойнинг қулоғи шанғиллаб кетди:

— Эски пулгами?

Укаси кулгисини яширишга уриниб илжайди:

— Эски пул қолганми шу замонда?

Исломбой Уринбойдан кўз узолмай қолди.

Укасининг нақадар даҳшатли аҳволга тушганини бирдан яққол англади ва унинг ночор, асабий кулгисини кўриб, юрагида шафқат уйғонди, лекин зум ўтмай вужуди-га қаҳр-ғазаб ёпирилди: «Баттар бўлсин!»

Тўрт жуфт кўз Исломбойга қадалган эди. У укасининг қулоқчаккасига қулоқкашлаб тортиб юбориш истагида ўртанарди, лекин, негадир, тўсатдан эзилиб шивирлади:

— Шунчалик ҳам бўладими, ука!

Жимлик чўкди. Печкада нимадир чирс этди.

— Акаларинг билан аммангни айтиб келсинми?— деди кампир Исломбойга.

— Нима каромат қилиб берарди ўшаларингиз?— деди Уринбой хўмрайиб. Аммо онаси унга эътибор бермади.

— Қайдам, бемаҳалда... — деди Исломбой чайналиб, мойил бир оҳангда.

— Тур, Самар, физиллаб Саломат амманг билан Ориф амакингни чақириб кел.— Кампир печкага суяниб ўтир-

ган найнов неварасига қараб, кескин оҳангда буюрди:— Йўлдан Зариф бувангни ҳам айт. «Тез бораркансиз», де. Қўрқмайсанми?

Самар, қор уриб турган зим-зиё кўчада ёлғиз юришдан қўрқса ҳамки, уйдаги мотамсаро аҳволдан кўра ташқарини афзал билиб, индамай чиқиб кетди.

Ҳамма ўй суриб қолди.

Исломбой укасининг қандай қилиб бу бебош йўлга кириб кетгани ҳақида бош қотирарди. Лекин хаёли беихтиёр укасининг бошига тушган бу улкан фалокат, бу улкан фалокатнинг даҳшатли оқибати ва ундан ўзига етадиган зарар-заҳмат тўғрисидаги фикрлардан нари кетмасди.

Уринбой ҳануз ҳайрон эди: аввалига устма-уст қўли келиб турган эди, ошдан олдин ҳам дов урди, кейин нима касофат бўлди-ю... Умида бундай катта ўйинни кўрмаган эди...

Кампирнинг муштдай юзи яна ҳам кичрайиб кетган, чакагини ушлаб мум тишлагандек ўтирар, афт-ангоридан нимани ўйлаётганини билиб бўлмас эди.

Анзиратнинг юрагини тағин ваҳима чангаллади. Қаердадир қулоғига чалинган гаплар эсига тушди: агар ютқазган одам пулни тўлаёлмаса, хотинини олиб бориб бераркан. Унинг ич-ичидан титроқ йиғи хуруж қилиб кела бошлади: «Шўрим қуриб...»

Исломбой калласидан нохуш ўйларни сидириб ташламоқчидек, жаҳл билан пешагасини сийпалади.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Энди... Ким билди дейсан... Ҳовлини сотсаммикан, деб турибман.

— Нима-а?!

— Ҳа? Бошқа иложи йўқ. Эрталаб ҳовлига савдо ки-ради. Соат ўнга обормасам, мени ўлди деяверларнинг.

Келин қайнонага, қайнона келинга ялт этиб қаради ва бир-бирининг кўзидаги қўрқувни кўриб, ҳар иккиси Исломбойга нажот билан мўлтираб, йиғига ҳозирланди. Исломбой кафтларини муштлаганча қизил якандозга таяниб:

— Хўш?— дея укасини таъқибга олди.

— Нима «хўш»?— Уринбойга бу савол ниҳоятда малол келди.

— Кейин-чи?

— Нима «кейин»?

— Э, бунча талмовсирайсан?! Е биратўла эс-хушингдан ҳам айрилганмисан? Хўп, уйниям сотарсан, кейин нима қиласан, деяпман? Қиш чиллада бир этак чурвақанг билан қаерга сиғасан?

Уринбой акасининг жаҳлидан қолишмайдиган бир ғазаб билан жавоб қилди:

— Юрагинг чиқмасин, ҳалиям сеникига бормайман, кўрқма.

— Мана шу-да!— Исломбой қарсиллатиб хонтахтага урди.— Ҳам ғарлик, ҳам пешгирлик, дегани шу-да! Қилар ишни қилиб қўйиб, нега яна ўрқачлайсан, муттаҳам!

— Муттаҳамлик қилиб бировнинг хотинини қўйнига кирганим йўқ, билдингми!

Исломбой сезилар-сезилмас қизарди. Бу — унинг фақат укасигина биладиган ёшлик гуноҳига заҳаролуд шаъма эди. Узини ўнглаб бирор нима дегунича бўлмай, айвонда одам шарпаси кўринди, зум ўтмай, эллик беш-олтмиш ёшлардаги семиз аёл эшикдан ҳарсиллаб-гурсиллаб кириб келди. Исломбойнинг сўзи бўғзида қолди.

— Уҳ, ўлдим! Намунча жаҳаннам уйларинг!— деб аёл бошидаги тивит рўмолини ечди.

— Келинг, амма,— деди Анзират шоша-пиша ўрнидан тураркан.

Салом-алиқдан сўнг Саломат хонтахта устидаги чойнакни олиб жўмрагидан симирди.

— Халқумим қоқ бўлиб кетди-я!— деди сочини тузатиб.— Шу бугун Даламаҳаллага икки марта бориб келибман-а! Анув қоранг ўчгур Тожи гумбазда озгина духобам бор эди, қора терга тушиб борсам, «қуда чақиріқ» қа кетиб қолибди, пес!

— Ётувдингизми, амма? Безовта бўлиб...— деди Исломбой.

— Худо урди-кетди, намозшомдан ётаманми? Эртага

бозор-ку, олиб чиқадиган ул-булларимни кўриб ўтирувдим, Самар бориб қолди. Ҳа, тинчликми, ишқилиб? Ҳой, Анзират, қатигинг бўлса, ярим пиёла олиб кел, кўнглим гумуриб ўлаётимди.

Айвонда «қув-қув» йўтал товуши эшитилди. Соқол-мўйлови текис кузалган, бир-бирига ниҳоятда ўхшаган иккита чол эшикдан бошлашиб кирди:

— Ассалому алайкум.

Юзлари қизариб кетган Самар анчадан кейин кириб, эшикни ёпди.

Бир пиёла чой ичилгач, кампир йиғламсираб воқеани баён қилди. Чоллар индамай тинглашаркан, қовоқлари уйилиб борарди. Саломатнинг сурма тортилган кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Вой, яшшамагур!— деди сонига шапатилаб.— Бир қоп пул-а, уволи тутмайдими, жувонмарг?!

Амакиларнинг кичиги — Зариф найза чўнтагидан нос-қовоғини олиб нос отди-да, узоқ сукутга чўмди. Тўтибурун Ориф бақироқ эса салмоқлаб сўз бошлади:

— Жиян, мендан хоҳ хафа бўл, хоҳ хафа бўлма, лекин, мана, ҳаммангнинг олдинда айтаман, бу ишинг қипқизил аҳмоқлик! Шу лаънатини ўйнамасанг, хотининг талоқ тушадими, а?

Анзират токчадан коса олиб, ташқарига чиқди.

— Шунисига куйиб кетаман-да, амаки!— деди Исломбой уҳ тортиб.— Нимасига ўйнайди бу бадбахт! Нима барака топасан шуни ўйнаб, денг!

— Ўзинг ўйнамаганингдан кейин қаёқдан биласан,— деди Уринбой секин.

— Фалокатинг ўзингдан бери келмасин-э, нега ўйнар эканман!— деб гувранди Исломбой.

Зариф найза наमतнинг четини қайириб, оғзидаги носни туфлади.

— Энди нима қилмоқчисан?

Кампир рўмолининг учи билан кўзини артиб:

— Уйни сотар эмиш,— деди-да, хўнграб йиғлаб юборди.

Саломат бир газ бўйи ирғиб тушди:

— Сотиб бўпти! Сотиб бўпти! Бекоргиналарни айтиб-сан! Ота-бувамиздан қолган бу ҳовли! Сенга қиморга бой бергин, деб бериб қўйганимиз йўқ муни! Қаердан топиб тўласанг тўлайвер, қани, ҳовлига текканингни кўрай-чи! Бир тийинлик ҳаққинг йўқ, ҳовли онангинг маҳрига тушган!

— Улигим шу ҳовлидан чиқса, девдим,— деди кампир пиқиллаб,— қандоқ қилай...

— Э, акиллайверади-да, кеннойи!— деди Саломат бобиллаб.— Ҳовлига сиз хўжайин. Сизга ҳеч ким хўжайин эмас!

— Бунча пулни қасрдан олади?..

— Ютқазини билган эррайим тўлашнинг уйласин, сизга нима! Э, садқаи кўз ёшингиз-а!

Уринбой Саломатга еб қўйгудек ўқрайди:

— Амма...

— Нима «амма»? Нима «амма»?! Ҳў, амманг ўлиб, аммасиз қол!

Уринбойнинг дами ичига тушиб кетди.

— Ростдан ҳам, ҳовли — онангинг маҳри,— деди Ориф бақироқ.— Отанг раҳматлининг васияти шундоқ бўлган эди. Энди, тагин билмадим...

— Вой, нега билмайсиз?— деди Саломат акасини гадаблаб.— Нега билмайсиз? Ота рози — олло розини, ахир?

— Бунақа бекорчи гапдан фойда йўқ,— деди Зариф найза.— Ҳар бало бўлгандаям, шу ёмон жиян — жигаримиз. Ҳўкизнинг шохига урсанг, туёғи зирқирайди. Ҳозир бунинг ҳар қанча сўкиб-сўзлагандан тариқча наф йўқ. Қани, нима қиламиз, шундан гапиринглар. Тўғрими, кеннойи?

Ташвиш ва ғам-койишдан эсини йўқотаётган кампир:

— Қандоқ қилай, шу кўргиликлар ҳам бор экан,— деди.

Чурқ этмай ўтирган Анзират бирдан тилга кирди:

— Худо хайрингларни берсин... Сизлардан бошқа кимимиз бор? Кафангадо бўлиб кўчада қолмайлик, бир нарса қилинганлар...

— Қирққа кирдинг, ука, қирққа!— деди Ориф бақироқ увишиб қолган оёғини уқалаб.— Ердан қор кетгандан қор тушгунча тупроқ тирнаб дунё орттирсанг-у, наҳот, обориб дарёга оқизсан!

— Э, ака,— деди Зариф найза,— бу гаплардан фойда йўқ дедим-ку. Бўладиган ишни айтинглар. Бу шўрликнинг ҳозир минг жойига пичоқ урсангиз, бир томчи қон чиқмайди-ю, нима қиламиз ҳадеб эзгилайвериб? Нима дейсан, Исломбой?

Исломбой печкага қараб, томоқ қирди.

— Нима дердим... Менга қолса, ҳовлини сотишига қаршиман.

— Вой, ҳовлини оғзингга олмаларинг, дедим-ку!— деб бақирди Саломат.— Ота-буваларимнинг арвоҳи... Ҳовлидан умидларингни узларинг, дедим-ку!

— Ҳа, хўп, ана ҳовлига савдо кирдиям, дейлик,— деди Зариф найза.— Хўш, чамангда қанчага олади?

Саломат акасига олайиб қараган эди, Зариф найза:

— Жонинг чиқмай турсин, мисолга айтяпман,— деди. Исломбой ўйлаб-ўйлаб:

— Ўн бештага олар,— деди.

— Олмайди ўн бештага!— Зариф найза оғир қўзғалиб қўйди.— Ўн иккитага олсаям катта гап. Утган жума Тўра чўтирнинг ҳайҳотдек ҳовлиси ўн тўрттага савдо бўлди-ю!

Ориф бақироқ ҳам укасининг фикрини маъқуллади. Амакиларининг бу борада омилкор, пухта кишилар эканини билгани учун Исломбой индамай қолди.

— Хўш, ҳовлинг ўн иккитага борсин,— деди Зариф найза энди Ўринбойга қараб.— Қолганини нима қиласан? Ул-булинг борми?

Ўринбой, қилмишининг бутун даҳшатини энди тушунгандек, ранги қув ўчиб, амакисига бетлаб қараёлмади, не машаққат билан бош чайқади.

— Ҳа, унда... Сен нима дейсан, Саломат?

Саломат лабини бурди:

— Укам ошиқ отаётганда менга маслаҳат солган эмас!

Ўзи пиширган ош, ўзи айланиб-ўргилиб ичаверсин!
— Хўп. Шошма, кўп қақшама. Эрта бир гап бўлиб қолса, ачинмайсанми?

— Қанақа гап?— дея Саломат сийрак киприқларни пирпиратди.

— Энди-да... шу пулни вақтида обормаса, жиянинг соғ қолмайди, шунни биласанми?

Саломат акасига қараб бақрайди.

— Ҳа? Нега кўзингни лўқ қиласан?

— Вой, худо асрасин, нега ачинмайман, жигарим...

— Хўш...

Исломбойнинг танглайигача музлаб кетди: «Йўғ-э, ўлмас... ўлдирмас...»

Анзират ҳўнгиллаб йиғлаганча уйни бошига кўтарди, унга аввал кампир, кейин Саломат қўшилди, ҳамма Уринбойни гўё охирги марта кўраётгандек, мунгайиб қараб қолди.

Шу вақтгача атрофидагиларга ёвқараш қилиб ўтирган Уринбой, ўйиннинг мудҳиш қонуниятларини эслади шеклли, бирдан кўзига ёш олди.

— Хўй, азани тўхтатинглар,— деди Зариф найза ҳамон хотиржам оҳангда.— Бемаҳалдаги йиғиям бехосият бўлади. Ака, нима қилсак экан, ўзингиз бир нарса денг.

Ориф бақироқ кўк салласини орқага суриб:

— Энди... Уринбой минг ёмон бўлгани билан ўртада акамизнинг арвоҳи бор,— деди.— Эртами-индин, ахир борамиз акамизнинг олдига... Майли энди, ёрилган беш— ёрилган, қийин бўлса ҳам, оғирчиликнинг озроғини ола-миз-да бўйнимизга, қолиб кетмас, ахир.

Уй жимжит бўлиб қолди.

— Одамлар савоб учун мачит солади, етим боқади...

— Э, буни секинроқ айтасизми, ака,— дея унинг гапини маъқуллади Зариф найза.— Кеча намозда домла айтди: умр бўйи боши саждага тегмаган бир йигит бор экан. Шу бир куни кўчадан ўтиб кетаётиб мундоқ ёнига қараса, бир деворнинг тешигидан ичкарида зино қилаётган эркак билан аёл кўриниб қолибди. Шартта қўлига

битта кесак билан бир чангал лой олиб, тешикни суваб ташлабди. Шу йнгит кейин ўлганда жаннати бўлган экан. Сабабки, бировнинг айбини бекитган экан.

— Албатта, худойимнинг даргоҳи кенг.

— Лекин зино қилган, бировнинг ҳақини еган, қимор ўйнаган одам дўзахи бўлар экан,— деди Зариф найза пиванда билан.— Майли, мана, ахир, кўплашиб... Локин, мен битта гапни очиқ айтаман: Уринбой шу қилиғини ташлайдиган бўлса, майли, қўлдан келганча қарашиб юборармиз. Илло-билло, йўқ, дейдиган бўлса...

— Ташлайди, ўзиям тавбасига таянгандир.

— Уғил-қизи бўй етиб қолди, шуларнинг ташвишини қилсин...

Исломбойни қора ваҳм босди: «Мен нима дейман?»

— Нега индамайсан?— деди у Уринбойга ўқрайиб.

Уринбой мунтазир нигоҳларга дош беролмай, яна ерга қаради.

— Жон болам, қилмайман, де, ростини айт,— деб ялинди кампир.— Ташладим де.

— Майли, ташладим...— деди Уринбой худди ёш боладек ва баттар хўрлиги келиб, боши ерга теккудек эгилди.

Қариндошлар бир-бирларига маъноли қараб олишди.

— Хўш, бўлмаса, гапиринг, ака,— деди Зариф найза. Ориф бақироқ чакагини қашиб қўйди:

— Энди... Мен ҳали уйга бориб Акбар билан ҳам маслаҳат қилай-чи. Нима бор, нима йўқ, ўзим тузук ҳам билмайман.

— Майли, ахир, қурбингиз етганча-да, ака, ҳимматингиз.

— Ҳайрли ишга қанча ҳиммат қилсанг ҳам оз-ку, лекин... Ҳай, майли, у ёқ-бу ёқни қоқиштириб, уч минг амаллаб берармиз.

Исломбой амакисига қараб анграйди.

— Хўп, ака, уч минг... Бу, ҳаммамизникиям қарз, Уринбой шу фалокатлардан эсон-омон қутулиб олса, еб кетмайди, албатта. Хўш, мен... Ёзда узумнинг пулидан бир ярим минг қолган эди, саксон килоча тоза майизим

бор, хўш, унинг устидан ҳам битта-яримтадан икки минг кўтариб турсам бўлади. Жума вавақдаям минг сўммим бор, бултур олган, эртага сўраттираман.— Зариф найза ҳисоб-китобини яқунлаб, атрофга синовчан қараб қўйди.— Хўш-ш... Саломат, сен нима дейсан?

Саломат этагидаги нон ушоқларини кафтига қоқиб олди.

— Жаҳлим чиқиб, шундоқ кофирлигим тутувди-ку... Бу шўртумшуқнинг кўз ёшини кўриб, юрагим ўлгур тагин эзилиб кетди. Ҳар бало бўлсаям, ҳовли сотилмасин. Бир этак бола-я!

— Ҳовлини қўявер, нақд гапни гапир.

— Нақд гап ҳам ўлсин... Энди, очиги, йўқ эмас, худого шукр, уч-тўрт тангам бор. Насиба бола кўрса, бешик-тўйи қиларман деб тугиб юрувдим. Қолгани ўлимлик бўлар, десам, бу яшшамагур куёв Насибаниям йўлдан урибди, эр-хотин кунора келиб: «Мошина олиб берасиз», деб ҳиқиллайди. Биттаю битта қиз, тиниб-тинчиб кетишини ўйлаб... Укамнинг бошига мундоқ иш тушиб турганда, мошинага бало борми! Охир-оқибати бари бир куёв-да, куёв — ёв, ўғил бўлармиди менга!

— Ҳа, яша!— Ориф бақироққа бу гап ғоят хуш ёқди.

— Ҳа, жигар — жигар, дигар — дигар! Майли, беш минг сўм мени танимдан, азонда опкелиб бераман!

— Худо хайрингизни берсин, амма, имонбойи бўлинг, — деди Анзират ва яна йиғи бошлади.

— Хўй, ҳўнгилламай тур!— деди Зариф найза уни жеркиб.— Хўш, етти ярим мингу беш минг — ўн икки минг. Хўп! Қани, Исломбой?

Исломбойнинг баданига титроқ кирди.

— Менга олдин бир нарсани ҳал қилиб беринглар, амаки,— деди у.— Қани, ака-укачилик шунақа бўладими? Мен ака бўлиб буни на тергай олмасам, на насихат қилолмасам... Бир оғиз гапирсам, итдан баттар беҳурмат қилиб ташласа... Мен тагин...

— Дийдиёнгни қўй,— деди Зариф найза.— Ака-ука кейин суришиб кетаверасанлар. Алам устида ҳар бало

бўлади, шунга тиртайиб ўтирибсанми? Қани, қанча бероласан, шундан гапир?

Исломбой бор куч-қувватини тўплаб:

— Мени тўрт тангайм бероладиган қудратим йўқ,— деди.

— Нима?

Саломат қўлини пахса қилиб чақчайди:

— Худо урди-кетди, уят-э! Шунчалик ўлар жойдаман! Кимсан уста Исломбой, қадаминг пул-а!

Исломбой аммасига қарамасдан минғиллади:

— Ҳамма сизга ўхшаб чайқовнинг ўрдагими, амма!

— Вой, таъна қилманг, Исломбойвачча! Фарлик уят, ўғриллик уят, тирикчилик айб эмас!

— Ҳой, қақиллайверасанми ҳадеб!— дея можарони кесди Зариф найза.— Хўш, Исломбой, ростдан ҳам қурбинг келмайдими? Йўқ, очигини айтавер, ахир, бировдан ўтганини биров қаёқдан билади!

— Қурбим етмайди, амаки,— деди Исломбой овози маъюсланиб.— Қурбим етса, наҳот, жигаримдан аясам? Хабарингиз бор, кичкина қизимни фотиҳа қилиб қўйганман. Қудам ҳеч ҳол-жонимга қўймаётибди. «Кўклам чиқсин», десам ҳам кўнмаётибди. Қиз узатишнинг ўзи бўлмаса...

— Ҳой, бетафвиқ, миянгни еганмисан? Укангни сўйиб кетай деб турибди-ку, тўйингни гапирасан-а, тошмеҳр!— Саломат яна бобиллаб гапга аралашди.— Қизинг бирон йил сабр қилиб турар, эрсираб кетмас жуда!

— Оғзингизга қараб гапиринг, амма!— Исломбой кўзлари олайиб, Саломатга даҳанини чўзди.— Оғзингизга қараб гапиринг!

— Ҳа? Оғзимга нима қипти?

— Қўй, айланай, тур, уйингга кет,— деди кампир Исломбойнинг енгидан чангаллаб.— Худо хайрингни берсин, уйингга борақол.

— Ҳайдаяпсизми? Ҳайдаяпсанларми?— дея ваҳшат солди Исломбой.— Бунақа экан, нега чақириб келувди-ларинг?!

— Ҳеч ким сени ҳайдаётгани йўқ, ука,— деди Ориф бақироқ жеркиб.

— Йўқ, Исломбой, хафа бўлма, амманг минг қилсаям, бари бир аёл, аёлланига боради,— деди Зариф найза.— Қурбинг етмаса, нима қиламиз, майли, ўзинг биласан. Зоримиз бор-у, зўримиз йўқ.

Бу гап сўнгги томчи бўлиб, Исломбойнинг тўлган сабр касасини тошириб юборди.

— Амаки!— дея вишиллагандек ғалати овоз чиқарди у.— Нега мени қийнайверасиз, амаки?! Нега мундоқ ҳоли кунинини сўрамасдан, ҳаммангиз ҳар тарафдан талайверасиз? Бирортангиз билмайсиз, кўрган куним итникидан баттар, ахир! Мана, укам бир кечада йигирма минг бой бериб кепти. Йигирма минг! Ёшим қирқ бешга чиқди, лекин шу пайтгача хотинимдан бесўроқ бир сўм сарф қиллолмайман, биласизларми шуни?! Шу пайтгача буни инсон зотига айтган эмасман! Мен укамга бугун бир сўм опкелиб берай — эртага уйимда қиёмат!

Оғир сукунат чўкди. Аллақайси бўғот тагида мов мушуклар юракни таталагудек ёқимсиз увиллади.

— Бу савдо ҳар кимнинг уйида бор, ука,— деди Ориф бақироқ.

— Келиннинг бунчалигини.. ёпирай, ҳеч сезмаган эдик-ку,— деди Зариф найза.

«Хотинингни сотиб бўлса ҳам қутулдинг-а, эҳ, расво!» деб ўйлади Уринбой.

Саломат эса тап тортмай дилидагини тилига чиқарди.

— Ҳали шу аҳволда эркакман, деб дўппи кийиб юрирман, дегин? Хотиндан хароб бўлиб юрган экансан, рўмол ўраб қўя қолгин эди биратўласи!

— Амма,— деди Исломбой оғриқ зарбидан тишини тишига босиб.— Олтмишга кирдингизми? Дунёга товуқфаҳм билан келиб, товуқфаҳм билан кетар экансиз-да! Ҳадеб менга писқон учиргунча, суюк жиянингизга бир оғиз насиҳат қилсангиз бўлмайдимиз? Шу хунаса қиммөр ўйнамаса, бу ғавғолар йўқ эди.

Саломат бирдан кўпириб-тошиб шовқин солди:

— Уйнаган бўлса, ажаб қипти! Хўп қипти! Буниям эр-
как ўйнайди, қани, хотин ўйнаб кўрсин-чи!

Исломбой қалтираб ўрнидан туриб кетди, кўз ўнги қо-
ронғилашиб, аммасининг устига бостириб борди.

— Амма!— деди ҳирқираб.— Ё сиз кетинг, ё мен кета-
ман! Худо ҳаққи, кетинг, кўзимга кўринманг бир бало
қилиб қўямасимдан!

— Вой худойим-эй!— дея қаҳқаҳа урди Саломат.—
Рухсор чиллаширга кучинг етмаган, менга йўл бўлсин!

Исломбой қаттиқ сўкинди, эшикни силтаб очаркан,
қарсиллатиб пешонасини уриб олди.

— Чиқмаларинг!— деди Саломат унинг орқасидан қўз-
ғалган кампир билан Анзиратга.— Қораси ўчсин!

— Бекор қилдинг,— деди Ориф бақироқ секин.

— Э, баттар бўлсин! Худо урди-кетди, бир қориндан
тушган жигар-а! Майли, ҳеч ташвиш қилма, аканг бўл-
маса, мана, мен — амманг бор! Етса — молим, етмаса —
жоним! Э, йиғламанг, кеннойи, садқаи кўз ёшингиз-а!
Улимликсиз қолсам ҳам майли, юрту эл тўрт газ кафан
топиб кўмар. Эртага сиз ўлсангиз: «Вой, онам», дейиш-
гаям ярамас экан бу тошбағир! Ака, қанча етмаётувди?..
Бўпти, эрталаб мен уйдан олиб бераман! Вой, ака бўлмай
гўрга боргур, тўнғиздан тўқ-а!

«Ҳижжа-режа» эрталабгача давом этди.

Эрталаб кўзлари қизарган Уринбой уйдан судралиб
чиқди-да, тўғри кечаги жойга йўл олди. Қор тинган, қуёш
йилтирайди.

У шахдам бориб таниш эшикни очди. Кечаси билан яна
ўйин бўлган шекилли, хона тамаки ва ароқ исига тўлган эди

Тўрда яғриндор бир киши майкачан бўлиб кўк духоба
болишга ёнбошлаб ётар, дастурхон ёнида иккита йигит
мастава ичиб ўтирар эди.

— Ҳорманглар-р!— деди Уринбой имкони борича ўзи-
ни беписанд тутишга уриниб.

— Э, келдингизми?— деди майкачан киши шифтдан
кўз узмай. Хиёдан сўнг ёнбошига ағдарилиб, илжайди.—
Яхши ётиб турдингизми?

— Мана, олиб қўйинг,— деди Уринбой ва қўйнидан қора рўмолга ўралган тугунчак чиқариб, кўрпачага ташлади. Мастава ичаётган йигитлар унга қараб қолишди.

— Э!— деб қўйди майкачан киши ҳамон илжайиб.— Шунақа бўлувдими?

— Шунақа бўлувди,— деди Уринбой ғижиниб.

Унинг олдига бир коса мастава суриб қўйишди. Рўпасида ўтирган холдор йигит пиёлага ароқ тўлдириб узатди. Уринбой индамай симириб, бир паррак шўр бодринг тишлади.

— Шу пулни жудаям олгим келмаяпти-да,— деди майкачан киши яғринини кўтариб.— Менга қаранг, бир иш қилсак-чи: яна бир кўрмайсизми? Толе-да, «Ол, қулим!» деб юборса, тамом-вассалом. Ҳеч нарса кўрмаган-дек бўласиз-қўясиз. А?

— Ҳаммасигами?— деб сўради холдор йигит.

— Бўлмаса-чи! А?

Уринбой бу гапни бемаъни ҳазил деб билган бўлса-да, вада юрагига титроқ тушди.

«Йўқ, йўқ, йўқ! Худо сақласин!»

...Қасос, лаззатли қасос туйғуси унинг юрак-бағрини ўртаб борарди.

Қани энди, ҳозир, шу лаҳза, шу дақиқа қўлида даста-даста пул бўлсаю тўғри акасининг уйига бостириб борса, қўйнидан даста-даста пул олиб олдига ташласа, бўзрайган юзига даста-даста пул билан бир тушириб: «Пул топилади!» десаю жисми жаҳонни ёндираётган алангаи оташдан қутулса!

Қасос, лаззатли қасос!..

Бирдан у ўзини идора қилолмай қолди: қўллари бўйсунмай олға чўзилди, қайноқ қон вижир-вижир тўлқин уриб, томirlлари бўйлаб югура кетди.

Ошиқни кафтига олиб маҳкам чангаллади, нафасини ичига ютиб, кўзларини чирт юмди:

— Е, Жамшид!

ТАРИХИЙ ЭТЮДЛАР

РАЪНО ГУЛИНИНГ СУВИ

Хуршид Давронга бағишлайман

Қадрли китобхон!

Бу бадий лавҳани «ҳужжатли ҳикоя» деб атамоқчи-ман. Лекин ундаги барча воқеа-ҳодисаларнинг юз фоиз ҳақиқат эканига кафолат беролмайман. Бироқ, айти пайт-да, ҳар қандай бадий тўқиманинг ёки қўполроқ айтган-да, ҳар қандай уйдирманинг ҳам юз фоиз ёлгон эканига тўла кафолат бермоқ мушкул. Бадий ижодда эса — боз устига... Бас, шундай экан, гап яна ўша эски муаммога — ишонтира билиш санъатига келиб тўхтайтиди.

Демак, бу лавҳанинг рост нуқталари —

яъни илмий-бадий адабиётда бор гаплар:

ўлмас адибимиз Қодирийнинг нондек табаррук сўз-лари;

Мани деган рассомнинг Қодирий портретини яратгани;

бу ҳужжатли ҳикояда содир бўлажак воқеаларга муаллифнинг сўнмас ишончи.

Бу лавҳанинг тўқима нуқталари —

яъни ўша давр ва ўша шаронгда содир бўлганни ҳеч ким тасдиқламаган ва шунингдек, содир бўлмаганини ҳам ҳеч ким инкор этмаган нуқталар:

рассомнинг асло ёзилмаган хотиралари;

бу борада муаллифни кутажак танбеҳ-эътирозлар.

Бу ҳикоя Абдулла Қодирийдек буюк сўз санъаткори-га бўлган чексиз ҳайрат ва эҳтиромимнинг камтарин ифодаси сифатида вужудга келди. Мумтоз адибимизнинг ўз сўзлари билан айтганда, «мана шунинг далласида ҳава-

симда жасорат этдим, ҳаваскорлик орқасида кечадиган қусур ва хатолардан чўчиб ўтирмадим». Ва шунинг баробарида, мен бир оддий қаламкаш бўлиб, бу лавҳадаги турфа инсоний кечинмаларга, гоҳи ҳазин, гоҳи некбин янграган оҳангларга, ўталмаган бурч изтиробига сидқидилдан ишонгим келди.

Бу ишончга сизнинг ҳам шерик бўлмоғингиздан умидворман, азиз китобхон.

Муаллиф

* * *

Рассом кундалигидан

12 сентябрь, 198... й.

Чордоқдаги эски китобларим орасидан сарғайган бир дафтар топиб олдим. Тасодифан. Ўттизинчи йилларда Москвада «Наркомпрос» муҳри билан чиқарилган картон муқовали қалин дафтар. Гард-губорларини аста артиб, илк саҳифасини очишим биланоқ олис ўтмиш нафаси гуп этиб димоғимга урилди. Аслида, бу у қадар олис тарих эмас, балки «яқин ўтмиш» дейиш тўғрироқ бўлар. Бироқ, умри поёнига етиб, кузги япроқдек ҳилвираб қолган етмиш икки яшар чол учун ўттиз яшар навқирон йигитлик даври олис ўтмиш бўлмай нима? Бошқа таъриф йўқ.

Мана, уч кундирки, олис ўтмишимнинг ягона ёдгори бўлмиш бу сарғайган дафтардаги бир жумла руҳимни тинмай безовта этмоқда. Туси ўчиб кетган бинафшаранг сиёҳ билан битилган жумла: «Раъно гулининг суви...» Тагида эса: «Абд. Қодирий, 1934 йил, Тошкент».

О, худойим! Бу хотираларнинг барчаси нақадар олис! Ва лекин, нақадар кўнгулга яқин! Ҳатто изтироби ҳам ёрқин уларнинг...

Ҳамма-ҳаммаси ёдимда: қайноқ тупроғи ундек билқиллаб ётган хилват боғқўчалар, чанг босган аймоқи тоқ япроқлари, кўҳна Тошкентнинг «Самарқанд дарвоза» деб

аталган эртакдек узун, тангу тор маҳаллалари, раъно гуллар қийғос очилган боғ ўртасидаги муъжаз шийпон...

Буларнинг барчаси ортидан эса ўша беором кунларда янги Шарқдаги улкан адабиётлардан бирига асос солаётган ва буни ўзи ҳам билмаган доғишманд ва беозор, дилкаш ва беҳаловат, қудратли бир инсоннинг таниш, нуруний сиймоси аста қалқиб чиқади. Шунда атрофдаги манзаралар хира тортиб рангини йўқотади, оҳанглар тинади...

Ўталмаган бурч ҳисси вужудимни тағин эза бошлайди.

Хотиранинг ипак қанотлари оҳиста силкина-силкина мени ўтган кунларга элтиб ташлайди.

Ўтган кунларнинг ўтли таассуротлари, жонбаста тафсилотлари қалбимга умид бағишлайди: ажаб эмаски...

Барча-барчасини муфассал эслашга уринаман.

Айниқса, бир оқшом...

Бугунгидек сокин куз кечаси эди...

— Энди, айбга буюрмайсиз, биродар. Мен хизматингизга бажонидил тайёр эдим, лекин, таассуфки, ҳозир вазиятим бунга имкон бермайди,— деди Қодирий ўйланиб ва бир оз жимликдан сўнг илова қилди:— Қўлимда баъзи ошиғич юмушларим бор, шуларни битирмасам бўлмас. Қолаверса, менинг суратим учун бундай ташвиш-тарадуд ўринсиз, деб санайман.

Улар очиқ шийпонда, ботиб бораётган қуёшнинг қирмиз ёғдуси оҳиста сўнаётган шип-шийдам кузги боғда ўтиришарди. Рассом бир умр офтоб тегмагандек рангсиз, чўзинчоқ, қушбурун юзини тез-тез сийпаб, оқ жужун камзули чўнтагига қўл солди, излаган нарсаси топилмади шекилли, дўнг пешанаси яна тиришди:

— Тугабди, сабил.— У бўш сигарета қутисини ғижимлаб, асабий бош чайқади.— Эҳ, лаънати!

Қодирий ҳамдардона кулимсираб ўрнидан турди, шийпоннинг нариги бурчидаги ғиштин токчадан бир қути «Эпоха» сигаретасини олиб, кулдон ва гугурт билан расомнинг олдига қўйди:

— Марҳамат.

Биргалашиб чека бошладилар. Рассом вазмин товушда яна муддаога ўтди:

— Ўртоқ Қодирий, мени Ташкилот комитетидан махсус топшириқ билан ҳузурингизга юборишган. Портретингиз узоғи билан бир ой ичида — Ўзбекистон Рассомлар союзи ташкил этилишига бағишланган кўرғазма очилгунга қадар битиши керак. Бу ҳисобот кўрғазмаси бўлади, унда республикадаги атоқли меҳнат ва санъат арбобларининг портретлари ҳам намойиш этилиши шарт. Афсуски, мен бетоб бўлиб... Муддат ниҳоятда оз қолди. Кеча Уста Мўминни кўрган эдим, у ҳам шошилтиряпти.

— Уста Мўмин... Николаевми?

— Ҳа, ҳа. Бизнинг бошлиғимиз у. Танир экансиз?

— Таниганда қандоқ!— Қодирий жилмайиб қўйди.— Бир муддат «Муштум» журналида бирга ишлаганмиз. У ҳажвий суратлар чизар, мен уларга сўз битар эдим. Николаев деган бир номусулмонни Уста Мўминдек мусулмон қилган «Муштум» бўлади. Нечук у сизга бошлиқ бўлсин?

— Биз — Москвадан келган ўн иккита рассом ҳозир Уста Мўмин бошчилигида ишляпмиз. У Ташкилот комитетининг раиси-ку! Ҳам маҳаллий шароитни яхши билади. Менга ҳам сизни у тавсия қилган эди. Хабарингиз бўлса керак, бу махсус топшириқ...

— Биламан, қай бир куни Раҳматжон¹ ҳам айтаётган эди,— деди Қодирий.

— Шунинг учун, ўртоқ Қодирий, сиздан илтимос, менинг ҳолатимни тўғри тушунсангиз. Лаънати касаллик панд бермаганда...

— Нима касаллик у?

— Э, арзимаган гап. Москвада бинойидек эдим, йўлда шамоллаб...

— Энди тузукмисиз?

— Раҳмат. Фақат шу масала...

¹ Раҳмат Маждий — Ўзбекистон Ёзувчилари союзининг ташкилотчиларидан бири.

— Сиз Москвадан келдингизми?— деб сўради Қодирий сигарета қолдигини кулдонга босиб ўчираркан.

— Москвадан. Сиз у ерда бўлган экансиз-а?

— Ҳа.

— Қачон?

— Биринчи марта — йигирма иккинчи йили. Икки йилдан кейин яна борган эдим.

— Уқишга-да? Брюсовга?¹

— Ҳа. Сиз буларни қайдан биласиз?

— Биз ҳаммасини биламиз,— деди рассом кулимсираб.— Сиз ҳақингизда Уста Мўмин билан суҳбатлашган эдик. Москвада қаерда яшагансиз?

— Ново-Лесная кўчаси, 2- уйда.

— Ново-Лесная? У ерда Туркистон Республикасининг Маориф уйи жойлашган эди шекилли?

— Шундай.

Боққа муздек оқшом нафаси қуюлди. Шийпон ортидаги кекса ёнғоқ тепасида чарх урган қушлар чуғури аста-секин пасая бошлади.

— Уста Мўминнинг сизга ихлоси зўр экан. «Ўртоқ Қодирий ҳали ёш, лекин учта катта роман ёзган», дейди.

— Ҳе-е,— дея Қодирий безътибор кулиб қўя қолди.— Гап санокдами, биродар? Мен бир ёзувчини биламан. Ҳар куни ўттиз-қирқ қоғозлаб «асар» қоралайди. Лекин ёзганлари шу чоққа қадар ҳали бирор юракдан жой олган эмас, фақат қоғоз бетидан жой олади, холос. Ҳа-а, бу, Москвада нима гаплар? Қандай янги асарлар чиқди?

— Ҳозир ҳаммаёқда Шолоховнинг янги романи овоза. «Очилган кўриқ».

— Уқидим,— деди Қодирий.— Ғоят улуғвор китоб бўлибди. Алексей Толстой нима ёзаяпти?

— Толстой ҳали ҳам ўша катта китоби — «Сарсон-саргардонликда»ни ёзиб ётибди. Бу китоб чолни анча сарсон-саргардон қилади шекилли.

¹ Уша йилларда мавжуд бўлган Валерий Брюсов номидаги СССР Давлат Журналистлар институти.

— Нега ундай дейсиз?— деди Қодирий.— Толстой зарбадист адиб, бу ишнинг албатта уддасидан чиқар. Дарвоқе, бултур бир суҳбатимизда у Пётр шоҳ ҳақида роман ёзмак орзусини айтгандек эди, шу китоб ҳали чиқмадимиз?

— Йўқ, чиқмади шекилли. Толстой билан қаерда учрашган эдингиз?

— Шу ерда.

— У сизнинг уйингизга келганмиди?

— Ҳа,— деди Қодирий ва гўё алланарса эсига тушган каби:— Ўзбекистонда илгари ҳам бўлганмисиз?— деб сўради.

— Бундан тўрт йил бурун бўлганман. Самарқандда салкам беш ой яшаганман ҳам.

— Тошкентга кўпга келдингизми?

Рассом кифт учирди:

— Очиғи, билмайман. Агар ёқиб қолса, қайтиб кетмаслигим ҳам мумкин. Мен, умуман, юртингизга мафтун бўлиб қолдим. Худди Мажнун Лайлига ошиқ бўлгани каби.

— Лекин Мажнун Лайли висолига етган эмас,— деб кулди Қодирий.— Маъзур тутинг, сиз русми?

— Фамилиямга қараб айтяпсизми? Тўғри, Мани — немисча фамилия. Боболаримнинг боболари Пётр Биринчи замонида Германиядан шоҳ саройига хизматга таклиф этилган экан. Шу тариқа мен — Манилар авлодининг сўнгги вакили, руслашган немис ёки немислашган рус бўлиб бу дунёда тентираб юрибман.

— Немис тилида сўзлашни билсангиз керак?

— Оз-моз. Лекин мен уни оилада эмас, хусусий тарзда, ўзимча ўрганмоқдаман. Биласизми, отам биринчи жаҳон урушида рус армиясининг полковниги сифатида кайзерга қарши жанг қилган. Онам эса царицинлик рус аёли эди. Шундай бўлгач...

— Ҳа, албатта,— Қодирий маъноли бош ирғади.

Мани пойгакдаги чарм сумкасига назар ташлади.

— Уртоқ Қодирий, қандай қарорга келганингизни билмоқчи эдим.

— Энди... хўш...— Қодирий бир зум ўйланиб қолди.— Бўлмаса, бундай қилсак, биродар: сиз ҳам, мен ҳам юмушдан қолмайлик. Сиз шу ерга келиб ишлай оласизми?

— О, албатта!

— Демак, фурсатингиз бўлганда, шу ерга келиб турарсиз. Лекин мен сизга ҳар кун икки соатдан ортиқ вақт беролмайман. Нима дейсиз?

— Маъқул, ўртоқ Қодирий. Унда, эртадан иш бошлашим мумкинми?

— Эртагами? Эртага қай кун экан?

— Эртага — ўн еттинчи октябрь,— деди Манн ва хиёлат туриб таъкидлади.— Ун еттинчи октябрь, сешанба.

— Ҳа-а... Йўқ, эртага бошлолмас эканмиз. Сабабки, мени кундузи бир картинанинг кўригига таклиф этишган, ваъда берганман, бормасам уят бўлар.

— Қандай картина? «Работ қашқирлари»¹ эмасми?

— Ҳа.

— Бу фильмнинг расмони москвалик бир йигит, менинг танишим. Боя мени ҳам кўриikka таклиф этган эди.

— Борасизми?

— Албатта. Бунинг устига, сиз ҳам бўлар экансиз. Демак, эртага «Колизей»да² кўришар эканмиз-да?

— Насиб этса. Сиз қаерга қўнгансиз?

— Биз бутун бригада «Шарқ» меҳмонхонасида турибмиз.

— Э, у «Колизей»га бир қадам-ку.

— Ҳа, яқин экан. Бўпти, ўртоқ Қодирий, бўлмаса, мен қайта қолай.

— Шошманг, биродар. Шунча жойдан овора бўлиб келиб, қуруқ кетасизми? Агар... агар хоҳласангиз, ишингизни бугун бошласангиз ҳам майли эди.

— Ростданми, ўртоқ Қодирий?

— Ростдан, ростдан,— деди Қодирий кулиб.

¹ «Работ қашқирлари» — дастлабки ўзбек фильмларидан.

² «Колизей» — ҳозирги Свердлов номидаги концерт зали.

— Уртоқ Қодирий, ижозат этсангиз, сизни бир оз кузатиб қўйсам.

«Колизей»нинг нимқоронғи, дим залидан сўнг салқин шабада уфуриб турган сокин кўчада соф ҳаводан кўкракни тўлдириб нафас олиш ғоят ёқимли эди.

Қодирий сигарета учини бармоқлари билан эзгилар экан:

— Исминни тутиб чақираверинг, биродар,— деди.— Мени Абдулла десангиз кифоя. Назаримда, ёшимизда у қадар катта тафовут йўққа ўхшайди.

— Сизга шу маъқул бўлса...

— Кузатиб қўйишингизга монелигим йўқ, лекин мен трамвайга чиқмоқчи эмасман, озроқ пиёда юрсам, деган одим.

— Айни муддао,— деди рассом жонланиб,— Куз оқшомида пиёда кезганга нима етсин. Кетдикми?

— Ихтиёрингиз,— деди Қодирий ва йўл бошлади.

Улар Пиёнбозорга чиқиб, рўпарада ям-яшил бўлиб шовиллаб ётган Романов боғи ёнидаги тош йўлдан ўтгач, Анҳор ёқалаб оҳиста Урда томон кетдилар.

Кўчаларда одам сийрак. Аксар кечки сайрга чиққан кўзойнакли, оёсда мўйсафидлар, бола етаклаган кампирлар. Аҳён-аҳёш олисдан ўтиб бораётган зиёлинамо ўткинчилар атоқли адибни таниб, бош ирғаб салом берадилар, айримлари эса яқин келиб, қўлларини кўкракка қўйган кўйи эҳтиром билан кўришадилар, бир муддат тўхтаб, сўнг узр айтганча йўлларида давом этадилар.

Қодирий ҳавасманд йигит кезлари «Колизей»га — театр труппасига қатнаганида рўй берган ғаройиб бир ҳангомани кўзлари шўх қақнаганча сўзлаб борарди: труппада бирорта ҳам аёл йўқ. Аллақайси пьесада эса бузуқ хотин роли бор, Бу ролни ўйнагани ҳеч қайси «артист» ро-ви бўлмайди. Ниҳоят, минг таъзим-таваллолардан сўнг кўнгилчанроқ бир йигитни алдаб-авраб кўндиришади. Йигит ролни бир амаллаб ўйнайди-ю, эл-юрт ичида кулги

бўлиб, мазах-маломатга қолади, охир-оқибат туғилган маҳалласидан кўчиб кетиб қутулади...

— Чўлчакка ўхшайди, лекин яқин кунлар ҳақиқати бу,— деди Қодирий.— Аммо бизда ҳозир театр ишида чинакам инқилоб содир бўлаётир. Сиз Уйғурни танийсизми? Абборни-чи? Афсус! Сиз аввало шуларнинг суратларини чизсангиз ярашар эди. Енаётган йигитлар! Аббор шу кунлар Ҳамлетнинг изидан тушган. Тасаввур қилинг-а, Ҳамлет Хадрада, ўзбек тилида изтироб билан бўзласа: «Дониё — зиндон! Бутун дунё — зиндон!»

Рассом Қодирийнинг сўзларини жимгина тинглаб бораркан, уни зиндан синчиклаб кузатар, ўтли нигоҳидан, чеҳрасидаги сокин шиддатдан, товушининг товланишларидан, хатти-ҳаракатлари замиридаги пинҳон туйғулар тўқнашувидан ўзига хос ботиний маъно излар эди.

«Қийин,— дея эътироф этди у,— осудалик остида яшириниб ётган руҳий қудратни, бу қудратнинг рангин ифодасини, куйлаётган юзларини, манглайдаги тафаккур сеҳрини... Эҳ, муддати бунчалар тигиз бўлмаса!»

— Мана, Урданинг кўпригидан ҳам ўтдик,— деди Қодирий ва негадир кулиб қўйди, сўнг рассом бирор янглиш хаёлга бормасин, деган андиша билан изоҳ берди:— Бизда «Урданинг кўпригидан ўтган», деган бир гап бор, шу эсимга тушиб кетди. Келинг, шу ерда хиёл нафас ростлайлик. Сувни қаранг, бу табиатнинг қандоғ улугъ неъматиники, тикилган сайин баҳри дилингиз очилади. Чекамизми?

Кўприк панжарасига суянган кўйи сигарета тутатдилар. Анҳорнинг муздек эпкини танларни андак жунжик-тирар эди.

— Айтмадингиз, у қандай гап?— деб сўради рассом.

— «Урданинг кўприги»ми? Қизиқ гап. Илгари шаҳар икки қисмга бўлинган: Урданинг кўпригидан юқорида европаликлар истиқомат қилган, барча маҳкамалар, чор идоралари ҳам янги шаҳарда иш кўрган. Кўприкнинг бу томони эса Эски шаҳар аталиб, асосан мусулмонлар тирикчилик қилганлар. Урданинг кўприги шаҳарнинг мазкур икки қисми ўртасида гўё норасмий бир чегара вазифасини ўта-

ган. Янги шаҳарда кўпгина кўнгилочар даргоҳлар кундан-кун шухрат топиб, аста-секин айрим эски шаҳарликлар дилига ҳам қутқу сола бошлаган. Пулдор мусулмон бой-ваччалар шаҳарнинг макруҳ саналган бу қисмидаги ресторону томошабоғларга авваллари ўғринча, қоронғила-тиб келадиган бўлсалар, кейин-кейин, куппа-кундузи, ош-кора равишда ўрда кўпригидан извошда керилиб ўтадиган, исловатхоналарга танда қўйиб, май ва қусуққа ёнбошлаб ётадиган бўлганлар. Шу боис, Эски шаҳарда бирор суюқ-оёқ кимса ҳақида сўз боргудек бўлса, «Э, уми. Урданинг кўпригидан ўтган!» деб эслар эканлар.

Рассом ҳайратланиб кулди.

— Урданинг кўприги... Ажойиб!— деди у.— Биз, де-мак, ҳозир ахлоқ чегарасида турган эканмиз-да...

Қодирий индамай бош тебратиб қўйди. Кўприкни тит-ратиб ларзага солганча трамвай ўтди.

— Чиқмайсизми?— деди Манн.

— Йўқ, пиёда кетаман, оёқнинг қигилини ёзиб.

— Ҳа-а... Хўш, фильм ёқдим, индамадингиз?

— Фильм...— Қодирий сукут сақлаб, узоқ жим қол-ди.— Чакки эмас.

— Бугун «Правда Востока» ҳам «Кўрик олдидан» деб мақола берибди, Жўрабоев деган ўртоқники.

— Уқидим,— деди Қодирий ва тўсатдан рассомга ўги-рилиб қаради.— Хўш, айтинг-чи, мақола сизга маъқул бўлдимми?

Рассом елка қисди.

— Нима десам экан... Умуман, ёмон ёзилмаган.

— Ёмон ёзилган, саводсизлик, илмсизлик билан ёзил-ган!— деди Қодирий тўсатдан унинг сўзини кесиб.— Кар-тинада янги куёв — Абдунабибойга хотинлар исиріқ сол-ган лавҳа эсингиздами? Жўрабоев, «Жўрабоев» бўлса ҳам, буни «Тўғри эмас» деб ўтади. Ҳолбуки, бу одатни ўзбекнинг етти ёшлик боласи ҳам билади. Жўрабоевнинг инкориний ўқиб: «Жўрабоев онаси билан тўйга бормаган экан ёки отасидан етим қолиб, ўзбекдан ғайри бир онлада тарбия-ланган экан», деб ўйладим.

Рассом шамолда тўзғиган сочларини тузатиб, кулим-сиради:

— Энди... Бундай майда нарсага эътибор бермаган бўлиши ҳам мумкин.

— Э, йўқ, биродар,— дея Қодирий қизишиб бош чайқади.— Санъатда майда ёки катта нарса бўлиши мумкин эмас. Санъатда фақат рост ёки ёлғон нарса бўлиши мумкин. Жўрабоев ўзбек бўла туриб, тўйда келин ва куёвга солинадиган исириқни инкор қилиб ўтириши уятдир. Билмаган нарсасини биламан даъвосида бўлиб, кўпчиликни адаштириши... билмадим, тагин нимадир?

Андак сўзсиз қолдилар. Оқшом қоронғилиги қуюқлашиб келар, кунботар уфқида қора булут уюрлари тўпланмоқда эди. Манн лабидаги чўпни тишлаб, тагин хаёлга чўмди.

— Сизларда кино буткул янги санъат,— деди у.— Биз русларда: «Москвани дэрров қуриб бўлмайди», деган гап бор. Маҳоратга ҳам аста-секин эришилади. Унгача эса Москва, Одесса, ҳатто Франциядан тажрибали киносанъаткорларни жалб этиб, фильмлар яратиш лозим.

— Қайдам...— Қодирий панжарага кафтини босди.— Менга қолса, ўзбек давлат киносини чин муваффақиятга олиб борадиган нарса мумкин қадар сценарий ёзувчиларни ўзбеклардан етиштириш ва ҳозирча бўлса, европалик сценаристлар ёнига ўзбекларни тиркаб қўйиш, артист ва артисткаларни ўзбеклардан тарбиялашдир. Чунки ўзбек турмушининг майда-чўйдасигача ўзбек боласи билади. Ўзбек бўлмагач, ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ ва бу ҳолда «Ўзбек киноси»нинг маъноси ҳам бўлмас...

Рассом бу гапни ўзига оғир олди. Адибнинг гаплари у бошлаган ишга нисбатан ишончсиз маломат, истеҳзоли замзама билан тўладек туюлди...

Шаҳар узра буткул қоронғилик чўкканда совуққина хайрлашиб, Урданинг кўпригидан икки томонга қараб кетдилар.

Рассом кундалигидан

Шу тариқа ҳар кун Қодирӣ ҳузурига қатнай бошладим.

Кўнглимда ўжар бир қатъият пайдо бўлган, ижодкорлик нафсониятим хийлагина лат еган эди.

Рассомлик шаънимни адибдан эмас, аввало ўзимдан, ўз шубҳа-гумонларимдан ҳимоя қилмоғим лозим эди.

Ҳафта ўтди. Бу кун ҳам ишимиз унмади. Куз эмасми, осмон саҳардан қовоқ-тумшуқ қилиб хўмрайиб олди. Бу Қодирӣнинг ҳам иши кўп экан шекилли, эрталаб саломаликдан сўнг хонасига кириб кетганича кун бўйи чиқмади. Бекорчиликдан зерикиб, бир-икки эскизнамо расмлар чиздим. Айниининг журналда чиққан фотосуратига қараб, мойбўёқда суратини ишлашга уриниб кетдим.

Мен кайфият бандаси эдим. Негадир бирдан ғаш тортиб, дилгирлик юрагимни кемира бошлади. Ижозат сўраб, Қодирӣнинг ҳузурига кирдим. У одатдагидек, сандал узра мук тушиб ишламоқда эди. Кулимсираб: «Келинг», деди-да, имо билан ўтиришга жой кўрсатиб, қоғоздан кўз узмай ёзишда давом этди. Унинг айни пайтдаги ҳолатинч кузатиб ўтириш ғоят мароқли эди. Қуюқ, пайваста қошлари мардона чимирилган, маҳкам қимтилган лаблари бурчида ботиний шиддат... Эҳтимол, адибнинг худди мана шу вазиятини тасвирга олмоқ керакдир? Лаҳзанинг умри... Буюк лаҳза абадияти... Зиммангдаги мушкулот кўп оғир, биродар!

Қодирӣ хаёлидаги фикрни қоғозга тушириб бўлди чамаси, қаламни қўйиб, деворга ҳорғин суянди. Узун бармоқлари билан чеҳрасидаги чарчоқни сидириб олмоқчидек, бодом қовоқларини оҳиста силади, қизик бир гап эсига тушган каби жилмайиб қўйди.

— Қасбингизга ҳавасим келади, биродар. Ҳар қандай таъриф тавсифни ҳам тўртта чизиқ билан яққол суратини тортиб қўя қоласиз,— деб кулимсиради у.

— Бу гапингиз менга: «Бировнинг хотини бировга қиз

кўринармиш», деган мақолингларни эслатди,— дея мен ҳам жилмайдим.

Қодирий яйраб кулди. Чамаси, европалик тилидан айтилган бу гап ўзгача бир жозоба касб этиб, унга нашъа қилган эди.

— Йўқ, нима десангиз ҳам, рассомлик — мисли йўқ санъат,— деди у жиддий.— Баъзан ўзим яққол сезиб, ҳис этиб турган турфа ҳолатлар, кечинмалар тасвирида шу қадар қийналаман! Ўзимга ўзим дунёдаги энг ожиз, ношуд кимса каби кўриниб кетган бундай кезлар қаламни синдириб ўрнимдан туриб кетгим келади. Сўнг: «Қани энди, менда рассомлик иқтидори бўлсаю...» деб орзу қиламан...

Қодирийнинг бу иқрорини кейинчалик «Меҳробдан чаён» саҳифаларида қайта-қайта ўқидим. Уқиган сайин хайратим ошар эди.

«Мен рассом эмасман,— деб ёзади Қодирий ўша ўтли таассуф билан.— Агар менда шу санъат бўлганда эди, сўз билан билжираб ўтирмас, шу ўринда сизга Раънонинг расмини тортиб кўрсатиб қўярдим, фақат менга раъно гулининг сувигина кўпроқ керак бўлар эди...»

Раъно гулининг суви... Бу ибора ёрқин, нозик маъноси, ажойиб оҳанги билан мени ўйга толдирган эди.

Энди ўйлаб қарасам, Қодирий бу гўзал образ орқали асл санъатнинг том моҳияти — ҳақиқий истеъдод самараси бўлиб туғилажак асарга ўлмас шукуҳ ато этгучи сирли, сеҳрли жозибани — санъаткор инсон умр бўйи ўртаниб излайдиган ўша мислсиз, илоҳий мўъжизани назарда тутган экан.

Лекин буларнинг барчасини раъно гулининг мастонавор бўйларидан ҳушини йўқотгудек сархуш бўлган одамгина англаши мумкин, холос.

Раъно гули... Унинг ўхшаши йўқ таровати, ранги, туси, сўнмас жозибасини қандай тасвирламоқ мумкин? Билмадим. Ҳар ҳолда, шуни аниқ биламанки, жон риштасидек нозик бу гулни тасвир этишга мен ҳеч қачон журъат

қилолган эмасман; бӯёқлар — хира, мўйқалам — дағал, имкон — имконсиз...

Рухимни тинимсиз безовта қилаётган бу жумла ўша кунларда ана шу ҳаяжон таъсирида битилган эди. Қизиғи шундаки, орадан уч кун ўтиб, Қодирийни ҳам бениҳон гангиган, қаттиқ ҳаяжон оғушида кўрган эди...

Рассом асабийлашмоқда эди.

Икки ҳафтадирки, у мольберт олдида бесамар жонҳалак. Илҳомнинг оний шиддатидан ўнлаб эскизлар, қоралама нусхалар бунёдга келди, эртасиёқ ички бир норизолик ҳисси исён кўтариб, уларни ўша оний шиддат билан рад этди.

Ҳолбуки, тасвир ғоят бекаму кўстга ўхшарди: ҳорғин хаёл соя ташлаган буғдойранг юз, кенг, порлоқ манглай, беозор дард акс этган ўйчан кўзлар, ажиб ёруғлик тано-сиби...

Аммо рассом, унинг ишидан ҳам зарурроқ, қадрлироқ машғулотидан воз кечиб, қаршисида соатлаб сабр-тоқат билан жимгина ўтирадиган дилкаш, закий бу одамнинг сийрати ҳамон ўз нигоҳидан пинҳон қолаётганини дилдан англаб, англаган сари тутқич бермас руҳнинг эркин улғуворлиги юрагида аламли армон уйғотар эди.

Бу сафар Қодирий ҳам алланечук безовта эди.

Ибратомуз бардоши, сокин саботи билан рассомга доимо руҳий мадад бергувчи адибни бундай фаромуш ҳолатда кўриб, у хиёл таажжубланди.

— Паришон кўринасиз?— деб сўради холстан кўз узмай.— Бирор гап бўлдим?

— Йўқ, ҳеч гап...— Қодирий вазиятини бузмаган кўйн аста кўзғалиб қўйди.— Фақат... бир туш кўрдим. Бетоқат-лигим боиси шундан бўлса ажаб эмас.

— Туш?

Ун тўрт-ўн беш ёшлардаги қорача бола — адибнинг ўғли Ҳабибулло чой олиб чиқди, бир бурчакка бориб шарпасиз чўқди-да, рассомнинг ишини қизиқиш билан кузата бошлади.

— Ажабтовур бир туш. Биласизми, тушимда кимни кўрибман?

Рассом бир зум ҳаракатдан тўхтади:

— Хўш?

— Лев Толстойни,— деди Қодирий оҳиста.— Адоғи йўқ бир ялангликда ёлғиз ўзи ўтирган эмиш. Ям-яшил яланглик, худди Кўктеракнинг даласига ўхшайди. Эгнида — оқ бўз кўйлак, қовоқлари уйилган. Тўсатдан менга қараб: «Сен иккита сигир боқ, соғиб сутини ич, ҳар ой бир жуъз асар ёз», деди. Унгимдагидек аниқ-таниқ эшитдим... Уйғониб кетдим, хаёлим чалкашди. Уй суриб ётиб тонгга яқин кўзим илинибди. Яна ҳалиги туш, Узоқ суҳбатлашиб ўтирибмиз. Мен муттасил «Ҳожимурод» ҳақида сўрар эмишман...

Мани адибнинг илҳом ёғдуси билан дафъатан ёришган ҳаяжонли чеҳрасидан нигоҳини узолмай қолган эди.

— Ғаройиб туш,— деди у.— Мен таъбирчи эмасман, бу хил нарсаларга андак шубҳа билан қарайман, лекин, негадир, бунинг сиз учун хайрли бўлишига ишонгим келаётир.

— Қайдам,— дея Қодирий хаёлга толди.

— Сиз тузук экансиз. Агар менинг тушимга Леонардо да Винчи кирганида эди, ҳозир ердаги бирорта банд билан гаплашиб ўтирмаган бўлардим,— деди Мани илжайиб.

Қодирий мийғида кулди, хаёлчан, толғин жиддият яна дарҳол чеҳрасига қайтди.

— Ғарибларнинг ғариблиklarини кўп адиблар етишиб бўлмас маҳорат билан тасвир этиб берганлар,— деди у ўзига ўзи сўзлагандек.— Аммо, барчанинг назарида буткул фароғат ва бахтга ботган каби кўринувчи, жамиятнинг порлоқ гуллари саналмиш кимсаларнинг ғариблиklarини ҳеч ким Толстойчалик қудратли куч, ўтли эҳтирос билан очиб берган эмас. «Уруш ва тинчлик»да бир саҳна бор, қачонки ўқиб қолсам, бениҳоя мутаассир бўламан, юракларим эзилиб кетади. Едингиздадир, қари граф Бельзухов жон беролмай талвасада. Борис исмли йигит эса

сипоҳий қисмга хизматга кирмоқчи-ю, бироқ от билан ҳарбий анжом сотиб олгани маблағи йўқ. Шунда кекса, қашшоқ онаси ўглини аллақайси гулгун базмдан чақириб олиб, ўлим тўшагида ажал ғарғараси тутиб ётган қарн граф ҳузурига — садақа ундиргани жўнайди. Йўл бўйи кампир аравада ўксиб-ўксиб йиғлаб боради, навқирон, баҳодир йигитга эса муштипар онасини юпатгани икки оғиз сўз қаҳат, ўзининг ҳам кўнгли бузилиб ич-ичидан қаро қисматини қарғаб йиғлайди... Кейин, ҳаяжонлари тиниб, бирдан қўрқувга тушадилар. Графнинг қабул этмаслигидан, мурувват қилмаслигидан, оқибат, Бориснинг хизматга киролмай қолишидан ҳам эмас, йўқ, йўқ, бу мулоҳазалар уларнинг хаёл кўчасига ҳам келмайди, аксинча, ҳалиги йиғи товушларимизни аравакаш эшитмадимикан, деган ҳадикдан қўрқадилар. Улар тиланчилик қилгани бормоқдалар, ҳолбуки, ўзлари тиланчиларга саховат билан хайр-эҳсон улашадилар, ахир, насл-насабли, таг-тахтли одамлар эканликларини ҳар лаҳза ўзгаларга англатиб турмоқлари керак, боз устига, «князь» деган оҳанжама унвонлари ҳам бор! Уларнинг бу қадар забун ва хор эканликлари ва лекин, буни ҳаммадан, ҳатто ўзларидан ҳам яширмоққа маҳкум эканликлари, одамизод фарзандининг қисмати баъзан шунчалар оғир, шунчалар аянч кечиши ҳар қандай юракда ҳам таассуф уйғотмай-дими?

«Топдим!— дея хитоб қилди рассом хаёлан.— Топдим! Излаганим худди шу ҳолат эмасми? Айнан ўзи! Фақат шошилмоқ керак, фақат улгурсам бас!»

Мўйқалам холст узра шитоб билан ҳаракатлана бошлади.

— «Ҳожимурод» каби мардона, холис китобни мен ҳали ҳеч қайда ўқиганим йўқ,— дея давом этди Қодирий.— Ўлмасам, бир кун шунга ўхшаган бирор нарса ёзаман. Бу ўлкада жасорат бобида Ҳожимуроддан ҳаргиз қолишмайдиган не-не шери мардлар ўтган ахир! Ажалга омон бериб, лоақал Намоз ўғри тарихини ёзишга улгурсам ёди!

— Намоз ўғри?— Рассом таажжубланиб бошини кўтарди.

— Йўқ, у ўғри эмас эди — эрк ўғрилари унга «ўғри» деб тавқи лаънат осдилар. Оҳ, ҳали бу эл, бу халқнинг не буюк фарзандлари тарих тўзонларига кўмилиб ётибди! Намоз ўтюррак исёнчи эди, неки мазлумга ёт бўлса, неки йўқсулнинг кўзини ёшга тўлдирса, барига аланга қўйган эди. У ҳақда тўқилган қайғули қўшиқлар ҳали-ҳануз юрт орасида тилдан дилга ўтиб юрадир: «Намоздайин бир зўр ўтди жаҳонда!» Эҳ-ҳ!..

Адиб хўрсинди, кўзларини хнёл юмиб, бошини орқага ташлади, оламни унутгандек сукутга кетди.

Бир пайт қайдандир — олис-олислардан келаётгандек элас-элас товушлар қулоғига чалинди, кўзларини оҳишта очиб, рўпарасида ҳорғин жилмайиб турган рассомни кўрди.

— Чарчадингиз шекилли, бугунча бас,— деди рассом. Адиб бирдан қизариб, хижолатга тушди:

— Узр, биродар, аслида мен сизни толиқтириб қўйдим...

Манн бир сўз демай бош чайқади, мовий кўзлари миннатдор боқар эди.

Рассом кундалигидан

Янгилик: мен Қодирий хонадошида яшаяпман. Икки кун бурун у қайта-қайта узр айтиб, агар муносиб кўрсам, унинг уйига кўчиб келиб, ишни шу ерда давом эттиришимни сўради. Чамаси, менинг ҳар кунини шаҳарнинг у бошидан бу бошига ўнлаб чақирим босиб, пиёда келиб-кейтишимга ачинган. Бу гапнинг шунчаки такаллуф эмас, балки ўзбеклар диёрига хос оддий одамгарчилик тақозоси эканини англаганимдан сўнг, рад этишга ботинолмай, миннатдорчилик билдириб, рози бўлдим. Эҳтимол, адибнинг сийрати оилавий муҳитда янада бўртиброқ намоён бўлар?

Менга кунгай томондаги ёруғ хоналардан бирини ажратиб бердилар. Иш, қийинчилик билан бўлса-да, аста-

секин олға силжияшти. Лекин бари бир ҳали ҳам кўнгил тўлгудек даражада эмас.

Хонадон аъзоларининг ўзаро суҳбатларида менинг фамилиям негадир жуда кўп зикр этилади. Деярли ҳар икки гапнинг бирида. Дастлабки куни ниҳоятда ҳайрон қолдим: наҳотки бетўхтов мен ҳақимда сўзлашаётган бўлсалар? Ҳайратимни сезган Қодирий кулиб изоҳ берди: менинг фамилиям Тошкент шевасида биринчи шахс эгалик олмошини билдирар экан...

— ...ёзганинг ўзингни йиғлатиб-кулдирмаса, ўзгани йиғлатмас-кулдирмас...

Кузнинг сўнгги кунлари бўлса-да, чошгоҳ чоғи қуёш аёвсиз қиздирар, бироқ нақшинкор айвоннинг пастки қавати хийлагина салқин эди.

Тўгарак стол атрофида уч киши руҳсиз ўтирарди. Нафис чинни пиёлалардаги чой аллақачон совиб қолган. Дастурхон устида икки букланган газета, Гоголнинг аллақайси томи, бир шингил қора райҳон...

Қодирий фавқулудда ташвишманд эди, чеҳрасида бегоҳат асабият зуҳур этарди.

— Мен бу гапни ижодимнинг имони деб билдим. Неки ёзган бўлсам, барчасини шу имон билан ёздим. Мен Шарқ озодлигини, унинг мазлум пролетариат саодатини фақат ленинизм туфайли вужудга чиқишига ишонган бир кишиман. Бу гапни қўрқиб эмас, балки виждоним, имоним тазйиқи остида сўзлайман.

Тўрда ҳануз чурқ этмай ўтирган рангпар, кўзлари осуда чақнаган қотма киши — Қодирий уни «Дўстим, шоир», деб таништирган эди — оҳиста тилга кирди:

— Мен сизга ўзимга ишонган каби ишонаман. Кошки эди сизни билмасам! Лекин, мана бу... — У газетага ишора қилди.

— Менинг ҳақимда ким нима деса десин! — деди Қодирий титраб. — Лекин мен Маркс ва Лениннинг ҳароратли шогирдиман! Чунки мен Лениндан руҳ олиб, Марксдан илҳомландим.

Файзсиз боғлар узра қорни соғинган қарғалар қағил-

лай бошлади. Этак томонда хазон шитирлади. Рассом дастурхон попугини ҳимарганча Гоголнинг тоmidан кўз узмай ўтирарди.

Даврадан аллақачон файз кетган эди. Шоир пиёладаги чойни бир ҳўилаб бўшатди-да, хайрлашиб ўрнидан кўзгалди. Кузатиб қўйишга чиққан Қодирий ҳаял ўтмай қайтиб кирди. У ҳарчанд ўзини тутишга уринса-да, вужудидаги паришон безовталиқ ҳануз аримагани сезилиб турарди.

Буни пайқаган Манн кафтини унинг биллагига қўйиб, оҳиста деди:

— Кўп ташвиш қилаверманг, ҳаммаси жойида бўлади.

— А?.. Э, йўқ,— деди Қодирий, кейин, бир лаҳзадан сўнг ўртаниб шивирлади:— Лекин... алам қилади, биродар! Бойлар, уламолар, чўнтакчи хоин ва ўғрилар, умуман, Ўзбекистон тескаричилирига қарши матбуот майдонида ҳаёт-мамот жанги эълон қилиб, ўзига қарши ҳар бир бурчакдан тескаричи душманлар қаторлаштирган бир киши, шўролар ҳукуматининг айни гуллаган кезида зиёнли, деб топилса!..

— Бу бир англашилмовчилик бўлса керак,— деди рассом.

— Ким билсин...— Қодирий кўксини тўлдириб, оғир сўлиш олди, сигарета ёндирди.— Майли... Хўш, давом эттирамизми ёки?

— Менимча, бугунга кифоя қилар. Кейин, мен шаҳарга тушмоқчи эдим.

— Ҳозирми?

— Ҳа. Ташкилот бюросида озроқ ишим бор.

— Уста Мўминни кўрсангиз, салом денг. Лекин оқшом албатта қайтиб келинг, уч-тўртта меҳмон айтганман.

— Нима, бирор муносабат?..

— Йўқ, шунчаки ҳангома,— деди Қодирий.— Бир-икки шоир, ёзувчи ўртоқлар йўқлаб келишмоқчи эди. Машшоқлар ҳам бўлади. Тунов куни Шарқ мусиқаси ҳақида сўзлашганимизда, бир мақом тингласам, деган эдингиз.

— Ҳа, ҳа, ёдимда. Албатта келаман!— деди Манн.

Рассом, вақт ярим кечага яқинлашганда хийлагина сархуш, бироқ қаттиқ хижил кайфиятда қайтди. Дарвозахона йўлагидан кирган замони шоша-пиша Қодирийдан қайта-қайта уэр сўрамоққа тушди:

— Жуда-а хунук иш бўлди, иқрорман... Лекин, тушунасизми, ҳеч қўйишмади. Витька Елизаровнинг туғилган куни экан, бригадамиздаги...

— Ҳеч бокиси йўқ,— деди Қодирий кулимсираб ва уни ҳовли ўртасидаги шийпонга бошлади.

— Базў-ўр сирғалиб чиқдим. «Ваъда бериб қўйганман», десам ҳамки...

Гир атрофида раъногуллар лов-лов ёнган шийпон устунларида катта-катта фонуслар ёрқин порлаб турар, шафтолилар тагига жилдираб сув оқаётган ҳовуз бетида юлдузларнинг титроқ акси оҳиста мавж урар эди.

— Меҳмонлар ҳам кетиб бўлишгандир?— деди рассом энгашиб, қўлини чайркан.— Эҳ, аттанг!— У орқасига ўгирилиб, шийпон ўртасидаги узун хонтахтага қарадию «Ие!» деб юборди ва ялт этиб Қодирийга боқди, бир лаҳза ўтгач, яна ҳовузга энгашди, сувга чўккан юлдузлар безовта қалқиб бораётган мавжларга тикилиб, жим қолди.

Дастурхон устида — сўлқилдоқ ширмой нонлар, тиллодек товланган ҳусайни узумлар, астойдил ҳафсала билан каржланган обиновот қовунлар, мўъжаз пиёлаларда турли-туман қиёмлар мунтазир, уларнинг бирортасига қўл теккизилмаган эди!..

Орада кечган беш-ўн дақиқа рассомга абадиятдек узун туюлди. Тунги боғлар маъюс хўрсинарди.

— Туринг, биродар,— деди Қодирий унинг тирсагидан тутиб.— Қани, юқорига марҳамат қилинг. Мана, чой ичиб туринг, мен ҳозир...

Маннинг кайфидан асар ҳам қолмади.

Қўп ўтмай, Қодирий ичкаридан чинни лаган кўтариб чиқди.

— Таомга марҳамат қилсинлар,— деди у лаганни хонтахтага қўяр экан.— Жигар кабоб қилдирган эдим...

Сўнг синиққина жилмайиб қўйди.

Рассом кундалигидан

Индинга кўргазма очилади. Мен эса ҳамон устахонада, мольбертдаги тугалланмаган портрет қаршисида асабий ва тунд ўтирибман.

Бўлмади.

Ҳа, афсус ва надомат билан тан олмоқ керакки, газеталарда таърифланган «моҳир мўйқалам устаси Манн» бу сафар буюртмани эплай олмади...

Қодирийнинг уйидан кўчиб келганимга уч кун бўлди. Хайрлашар чоғимиз у портретга узоқ разм солди-да, безор табассум билан: «Ўзингизга маъқул бўлса, менинг эътирозим йўқ», деди.

Ҳамма гап ана шу «ўзим»да-да!

Ахир, унинг сиймоси бу тасвирдан қанчалар баланд, қанчалар ёрқин!

Нега бундай бўлди? Бор имконимни сарфлаган эдим-ку?

Биламанки, Қодирийнинг назокати, шарқона андишаси менга кўнглидаги баҳони рўйи рост айтишига ҳеч қачон йўл қўймайди.

Бироқ... «ҳар қандай мутахассиснинг ҳам афсона кўчасига кириши аниқ».

Фақат мана шунга чидаб бўлмайди.

Наҳотки, афсона кўчасидан чиқишнинг иложи йўқ?

Иқрор бўлмоғим керакки, кечган шу муддат мобайнида мен бу одамга кутилмаган бир меҳр билан қаттиқ боғланиб қолган эканман. Ундаги ботиний қудрат менинг журъатимни чеклаб қўйган экан.

Индинга кўргазма очилади, мен эса йўқ ердаги сабаб-баҳоналар билан ўзимни алдамоқчи бўлиб ўтирибман...

Мен, худога шукрки, ёмон рассом эмасман, лекин об-раз тасвирга сиғмаса, нима қилай, ахир?!

...Ушанда бари бир ихтиёримга қўйишмади: кўргазма гоят маъсулиятли руҳда ўтказилмоқда эди — Қодирийнинг мен чизган портрети ҳам намойиш этиладиган бўлди.

Жавобимни эшитган Уста Мўмин буюртмани олиб

кетгани устахонага ўзи келди. «Сурат бор, сийрат йўқ», деди у портретга қараб, лекин ночор, аянчли эътирозларинга қулоқ ҳам солиб ўтирмай портретни олиб кетди.

Мен кўргазмага бормадим.

Икки ҳафтадан сўнг Москвага отландим. Жўнар эканман; кўнглимдаги ният қатъий қарорга айланиб улгурган эди: мен «афсона кўчаси»дан албатта чиқиб оламан! Қодирийнинг мукамал портретини қачондир албатта яратаман! Оғринган нафсониятим ҳаққи, иззатталаблик ҳаққи эмас, азбаройи бу ажойиб инсонга бўлган ҳурматим, қайратим туфайли!

Бу суратдаги ҳар бир бўёқ, ҳар бир чизги тупроқдек хоксор, қуёшдек мулойим бу инсон руҳида тинимсиз гувлаган ғалаёнларни куйлаб тургусидир!

Кетар чоғи уни йўқлаб бориб, раъногуллар атрига чўмган ҳовлисидан топа олмадим — адиб сафарда экан. Кичик ўғилчасига рангли қаламлар совға қилиб қайтдим.

У пайтлар мен ёш эдим, ғўр эдим, Москвага, уйга қайтар эканман, ўйлаган нарсаларимнинг барчаси рўёбга чиқади, деб ўйлар эдим.

Бироқ, афсуски, олижаноб ниятларимнинг ниятлигича қолишини ўшанда хаёлимга ҳам келтирмаган эканман.

Дастлаб менга журъат етишмади. Журъат етишганда эса, ўша ўтли иштиёқдан негадир ном-нишон қолмаган эди.

Лекин нега энди сарғайган дафтардаги шу биргина жумла қалбимни бу қадар безовта қилаётир? Эҳ-ҳе, озмунча вақт ўтиб кетдими, ахир!

Аммо беозор ва сўнмас бир нигоҳ «афсона кўчаси»да адашиб-удуққан чоғларимда мени ҳамини таъқиб этиб келди, то ҳануз у мени таъқиб этади, ўша, ўталмаган бурч изтиробини баъзан эсимга тушганда ўзимни ўзимга номуносиб сезаман. Ўша закий зотнинг овозини, қуёшдек жозибасини, дилкаш суҳбатларини соғинаман, лоақал хаёлан ўтган кунларга қайтгим келади.

Бироқ, энди умрнинг ниҳоясида турибман: бармоқла-

рим титрайди, манзараларнинг барчаси якранг... Юракда эса — фақат иштиёқ, имконсиз иштиёқ...

Балки, ҳар қалай, уриниб кўрарман?

1981

БУНЧАЛАР ШИРИНСАН, АЧЧИҚ ҲАЕТ!

«Олой маликаси» — Қурбонжон додхоқ 1865 йилдан то 1890 йилгача Помирда бир саркарда сифатида халқни ўз атрофига тўплаб, қўлида яланг қилч билан фон Кауфманга қарши курашди. У шу даражада жасоратли бир хотин эдики, ўғли Қамчибек Кауфман томонидан асир қилиниб, дорга осилаётганда, дор тагига келиб, ўғлига хитобан:

— Хайр, ўғлим, ота-боболарнинг ҳам душман қўлида ҳалок бўлган. Шаҳид ўлмоқ бизга мерос. Сенга берган сутим оқ бўлсин! — дея олган ва отининг жилловини терс буриб, ўғлининг тортаётган азоб-уқубатларидан шартта юз ўгириб кета олган хотиндир».

Фафур Фулом

* * *

Минг саккиз юз етмиш олтинчи йил, йигирма олтинчи февраль. Марғилон.

Қаҳратон қаҳридаги рутубатли, ҳазин бу кун қишнинг одатий кунларидан деярли фарқ қилмай ниҳоясига етмоқда эди. Бу кун ҳам шаҳар одатдагидек тонг қоронғи-сида муаззинларининг овози билан уйғонди. Азонни эшитган аҳли муслим бу кун ҳам шоша-пиша таҳорат олиб, яхлаган йўлақлардаги қор-қировларни ғижирлатганча эрталабки изгиринда жунжика-жунжика масжид сари шошилди; бу кун ҳам паст-баланд томлар устида ҳар доимгидек заиф, беқарор кўкиш тутун хийла вақт муаллақ осилиб турди; бу кун ҳам қуёш худди совқотаётгандек осмонда бир муддат сийқа танга каби хира ялтираб, сўнг паға-паға кулранг булутлар остига кириб кўздан йўқол-

ди; тирикчилик ғамида яйдоқ кўчаларда сарсон суринган турфа одамлар бу кун ҳам шаҳарнинг руҳсиз қиёфасига маъюс бир жонланиш бергандек бўлдилар...

Хуллас, қаҳратон қишнинг бефайз, жимжит бу куни шу чоққача бу кўҳна шаҳар ўз бошидан ажирган минглаб кунлар сингари йўқлик сари ботиб бораётган бир палла, туйқусдан мисли кўрилмаган ола-тўполон бошланди. Бозор майдони тўрт томондан гурас-гурас оқиб келаётган одамлар билан тўлди.

Майдон шаҳар бунёд бўлгандан буён ҳали бу қадар тумонатни кўрмаган эди. Аччиқ изғирин юз-кўзга игнадек санчилади, суяк-суякларни зирқиратади, бўғотлардаги, томлар бошидаги сумалакларни қамчиси билан савалайди, бор тирик жонни ин-инига ҳайдайди, аммо молбозорга туташ яланг саҳнда чумолидек ғужғон ўйнаган оломон тинимсиз қайнаб-тошади. Шопмўйлов, кўзлари чақчайган казакларнинг важоҳатидан қути ўчиб дўконларини апилтапил тақа-тақ ёпиб чиққан баққол ва ҳунармандлар, бозиллаган танчалари олдидан ҳайдаб келтирилган, нима гаплигини аял-аялмай гаранг бўлиб, чиммат остидан саросима ва қўрқув билан мўралаб турган хотин-халаж, «Лоҳавло...» ни бир лаҳза тилидан қўймаган кампирлар, хўмрайган, ялангтўш чоллар, бурнининг суви оқиб йиғламсираган бола-бақралар...

Ҳамманинг оғзида бир гап, ҳамманинг юрагида бир ваҳима: «Қамчибек осилармиш!»

Майдонни отлик казаклар ҳалқа шаклида қуршаган. Минбарга ўшатиб тахтадан ясалган тўрдаги омонат шоҳсупадан Туркистон ўлкаси генерал-губернатори фон Кауфман, Фарғона жазо экспедициясининг бошлиғи, сочлари оппоқ, қош-кўзлари қоп-қора генерал-майор Троцкий, хушқомат, хушфёъл флигель-адъютант князь Боярский, пакана, оқсоқ полковник Лусаров, Фарғона ҳарбий губернаторлигининг амалдорлари, тулки тумоқ кийган Абдурахмон офтобачи ва совуқданми, қўрқувданми қунишган бир неча маҳаллий аёнлар бирин-кетин жой олдилар.

Шамол тобора кучлироқ эса бошлади.

Майдонга яна иккита пнеда аскарлар ротаси кириб келди-да, саф бошидаги яғриндор офицернинг командасига биноан тўрт томонга иккитадан тўп қўйилган дор атрофида жонли тўртбурчак ҳосил қилиб тўхтади.

Яғриндор офицер — Ляхов фамилияли майор шоҳсупага яқинлашиб, Кауфманга честь берди:

— Ҳамма нарса тайёр, зоти олийлари. Бошлашга ижозат этадиларми?

Кауфман соатига қаради:

— Бир минутга, майор. Менинг рафиқам ҳам келмоқчи эди. Бир оз кутсак. А, ана, ўзи ҳам келяпти шекилли.

Иккита йўрға тўриқ қўшилган зангори карета шалдираганча майдонга кириб келди. Шоҳсупа ёнида турган адъютантлардан бири шоша-пиша бориб карета эшигини очди. Барра қундуз мўйнали пўстинлари остидаги мовий кўйлаklarининг бурма этаklarини авайлаб кўтарганча иккита хоним олдинма-кейин каретадан тушди. Ёши ўтинқираброқ қолган, лекин ҳали расо қадди-қомати буни яшириб турган биринчи аёл шернига ниманидир уқтира-уқтира, шоҳсупа сари юраркан, Кауфман унинг истиқболига икки-уч қадам пешвоз чиқди. Губернаторни қуршаган аёнлар табассум билан унга эргашдилар.

— Аҳ, азизим, афв этасан, хиёл ушланиб қолдик. Аччиғнинг чиқмасин, биласан-ку биз аёлларни: кўзгу деган нарса шундай оҳанрабоки...— Олдинда келаётган хоним Кауфманга шундай дея, офицерларга навозиш ила жилмайди.— Салом, жаноблар!

Троцкий, Лусаров, Ляхов ва флигель-адъютант Боярский бир-бир келиб, унинг қордек оқ, нозик бармоқларидан ўпдилар.

— Оҳ, князь, князь!— дея бош чайқади Кауфман хоним Боярскийга қараб истиғно билан лабларини бураркан.— Бизни бутунлай унутиб юбордингиз. Яхши эмас, худо ҳаққи, яхши эмас. Ахир, бизнинг сафаримиз ҳам охирлаб қолди, ҳадемай... Танишинг, бу хоним полковник

Щчербаковнинг рафиқаси графиня Анна Ипполитовна.
«Биз танишимиз», дейсизми? Оҳ, князь, князь!

Флигель-адъютант хиёл қизариб, кулимсираб турарди,
— Мен бундай қўрқинчли томошаларга асло иштнёқ-
манд эмасман,— деди губернатор хоним Лусаровга муро-
жаат қилиб.— Кеча эримдан: «Бу исёнчилар қандай
одамлар?» деб сўрасам: «Эртага майдонга борсанг, ўз
кўзинг билан кўрасан», деди. Айтинг-чи, полковник, улар
ростдан ҳам шу қадар даҳшатлими?

Лусаров оғзини очмасдан кулди, кўзларини қисганча
жиддий қиёфада алланимани сўзлай кетди. Губернатор
хоним қулоқ солаётгандек кўринса-да, хаёли паришон
экани сезилиб турарди.

— Бошланг!— деди Кауфман Ляховга қараб.— Олиб
чиқинг!

Майдон ўртасида ивирсиб юрган қизил этикли, патак
соқол, қари солдат шинелини ечди, дор тагидаги тўнка-
ларни қимирлатиб кўрди, сиртмоқнинг тугунини синчик-
лаб текширди-да, қўнжига ёпишган қорни қоқиб, майдон-
нинг нариги бошига қараб кетди.

Оломон орасида бирдан шовур-шувур кўтарилди: тўрт
азамат казак одамлар ҳалқасини ёриб, кўк шоҳи тўни-
нинг пахтаси оқиб ётган, кулча юзлари моматалоқ, қўл-
лари кишанбанд бир йигитни ҳайдаб келарди.

— Шуми?— деб сўради графиня Щчербакова чиройли
мовий кўзларини ҳайрат ичра катта-катта очиб.

— Ҳа, графиня,— деди Боярский.

— Бечора!

— Оҳ, monsieur¹, мен чидаёлмайман шекилли,— деди
губернатор хоним уҳ тортиб.— Кун ҳам совиб кетдимми?

— Азизам, яхшиси уйга қайтақол,— деди Кауфман.—
Сенга шамол қаттиқ таъсир қилиши мумкин. Кеча «Бо-
шим оғрияпти», деган эдинг. Ҳар қалай, бу ер Санкт-Пе-
тербург эмас.

¹ А з и з м. (франц.)

— Майли, ҳечқиси йўқ, бир оз турай-чи,— дея оҳиста шивирлади губернатор хоним.

Полковник Лусаров қўлидаги қоғозни шоҳсупага чиқиб келган Ляховга узатди. Майор олдинга ўтиб қоғозни очди, баланд, тиниқ овоз билан дона-дона қилиб ҳукми ўқий бошлади:

— «...Фарғона губернаторлиги ҳарбий-дала суди айбланувчи — сартия миллатига мансуб, маҳаллий Олой бекларидан Қамчибек Олимбек ўғлининг император аъло ҳазратлари салтанатига қарши қаратилган фитнакорлик хатти-ҳаракатларидан иборат жинойи фаолиятини кўриб чиқди. Кўпдан-кўп ашёвий далиллар ва бевосита гувоҳларнинг шоҳидликлари асосида, чунончи, маҳаллий нуфузли боёнлардан Абдурахмон офтобачининг сидқидилдан берган кўргазмалари оқибатида, айбланувчи Қамчибек Олимбек ўғлининг чиндан ҳам император аъзамга, унинг салтанатига, ҳарбий губернаторлик вакиллари ўрнатган тартиботларга катта шикаст етказувчи йирик зараркунанда шахс эканлиги аниқланди. Айбланувчи Қамчибек Олимбек ўғли ака-укалари — қуролли тўдаларнинг бошлиқлари бўлмиш Абдуллабек, Маҳмудбек ва Ҳасанбек билан биргаликда Олой воҳасида бир қанча бузғунчилик ва қўпоровчилик ишларини амалга оширган, маҳаллий аҳолини губернаторлик томонидан қарор топдирилган турғун тартиботларга қарши оёқлантирган. Унинг қўл остида бўлган, давлат жинойятчиларидан иборат каллакесарлар шайкаси кейинги уч йил ичида айниқса фаоллаша бориб, ҳаракатдаги армия отрядларига, уларнинг жонли кучлари ва озиқ-овқат манбаларига сезиларли зарар етказган. Ҳарбий губернаторликнинг Қамчибек Олимбек ўғлига йўллаган бир қанча огоҳлантиришлари беписандлик билан рад этилган. Бу ёвуз шайкаларнинг саккиз йилдан ортиқ давом этган босқинчилик, хунрезликдан иборат фаолияти натижасида...»

Орқа томондан паст бўйли бир офицер шоҳсупага яқинлашиб, полковник Лусаровнинг қулоғига нимадир

деб шивирлади. Полковникнинг ранги оқарди, шоша-пиша Кауфманга юзланди:

— Зоти олийлари...— деб пичирлади у.— Зоти олийлари, Қурбонжон додхоқ келаётган эмиш!

Кауфман унга ялт этиб қаради:

— Яъни, қандай қилиб? Йўлларга соқчи қўйилмаган-миди?

— Қўйилган, зоти олийлари. Князь Боярскийнинг ўқчи дивизиони билан учинчи драгун полки барча дарвоза ва асосий йўлларни қўриқламоқда. Бироқ... додхоқ ёлғиз ўзи келаётган эмиш!

— Нима-а?

— Шундай, зоти олийлари.

Кауфман лабларини чимирди:

— Демак, у шаҳарда экан-да. Тушунолмайд қолдим. Нима, бу хотин ақлдан озганми? Боши учун ўн беш минг сўм ассигнация тикилганини билмайди шекилли?

— ...

— Яхши, полковник,— деди Кауфман ўзини босиб.— Давом этаверинг. Қани, воқеалар ривожини кўрайлик-чи.

— Демак, тутишга буйруқ берайми?

— Нега? Қуролсиз, яроғсиз, ожиз бир аёлни куппа-кундузи, шаҳар майдонида, оломон олдида... Йўқ, полковник, фақат кузатиб туришга буйруқ беринг. У, эҳтимол, ўғли билан видолашмоқчидир. Нега энди уни бундан маҳрум этмоқ керак? Гуманист бўлинг, полковник!

— Хўп бўлади, зоти олийлари!

— «...сартия миллатига мансуб, маҳаллий Олой бекларидан Қамчибек Олимбек ўғлининг император аъло ҳазратлари салтанатига қарши қаратилган жинной фаолиятини кўриб чиқиб, Фарғона губернаторлиги ҳарбий-дала суди уни ўлим жазосига — осиб ўлдиришга ҳукм қилади. Ҳукм қатъий, шикоят қабул этилмайди.

Ҳарбий-дала судининг раиси генерал-губернатор фон Кауфман. Янги Марғилон, 1876 йил, 26 февраль».

Майор Ляхов ҳукмни ўқиб тугатди-да, Кауфман томонга ўгирилиб, бош силкиб қўйди.

Соқчи казаклар Қамчибекни дор остига олиб келдилар. Кауфман поручик формасидаги тилмоч Сибгатуллинни чақириб, буюрди:

— Сўранг-чи, маҳкумнинг сўнгги истаги бормикан?

Тилмоч сўрашга улгурмади — панг товуши бирдан кўтарилган олағовур ичида кўмилиб кетди: кўк бахмал пешмат кийиб, оқ дакана ўраган Қурбонжон додхоқ рўпарадан шитоб билан от ўйнатиб келар эди!

Орада ўттиз одим чамаси масофа, барчанинг юзида ҳайрат, таажжуб, тараддуд, қўрқув...

— Полковник! — Кауфман оқ қўлқопли қўли билан Лусаровни имлади. — Мана, қаранг-а, додхоқ тап тортмай келяпти. Сизнинг кўлгина офицерларингиз жасорат бобида шу аёлдан ибрат олсалар чакки бўлмас эди. Бирор бурчакдан дайди ўқ отилиб, уни ҳалок қилиши мумкин-а, тўғри эмасми?

Лусаров унга тикилиб қолди.

— Қаранг-а, мутлақо қўрқмаётганга ўхшайди-я! — дея Кауфман мийгида кулиб қўйди. — Ваҳоланки, дайди ўқ — дайди-да. Нима дейсиз, Лусаров?

— Тушундим, зоти олийлари, — деди Лусаров шивирлаб. — Менинг полкимда бир моҳир мерган бор. Урядник Епифанов.

— Яхши, полковник. Фақат, додхоқ майдондан соғсаломат чиқиб кетиши керак. Дайди ўқ унга истаган муюлишда ҳам тегиши мумкин, уқдингизми?

— Тушунарли, зоти олийлари.

Тилмоч мингиллаб, саволни учинчи бор такрорлади. Қамчибек жавоб бермади, кўзларини — ҳасрат, алам ва соғинчдан қовжираб ёнган кўзларини онасининг йўлига ўртаниб тикди, жисми жаҳони ўртаб:

— Эна-ей-й! — деб ҳайқирди. — Жоним энам!..

Оломон ялписига гувлаб юборди.

Сувори эса ўктам матонат билан тобора яқинлашиб келар, тўриқ бедов бир текис йўрғалар, додхоқнинг юзларида, маҳкам қимтилган лабларида сокин, хотиржам, ҳатто улуғвср бир ифода акс этар эди. Гўё у ўлим чангали

даги ўглини кўрмаётгандек, унинг ситамкор ноласини эшитмаётгандек, оппоқ сочлари тўзғинган бошини баланд кўтарганча мағрур от йўрттириб келарди.

Халойиқ тўлқин уриб денгиздек чайқалди, ғазабнок гувиллади. Солдату офицерлар ҳам тош қотган. Бирор нимса нима қиларини, нима деярини билмас эди. Ҳатто Қауфман ҳам саросима аралаш ваҳшат билан қовоқ уйиб турган ҳайкалга ўхшарди.

Додхоҳ солдатлар ҳалқасига яқинлашди, беш қадамлар нарида жиловни тортиди. Тошдек оғир, тошдек қаттиқ сукунат чўкди.

— Болам!— деди додхоҳ. Овози бир лаҳза титраб кетди-ю, шу ондаёқ мардона, қаҳрли тус олди.— Болам! Шаҳид ўлмоқ бизга мерос! Ота-боболаринг ҳам душман қўлида шаҳид ўлган! Алвидо, болам! Берган сутим оқ бўлсин!— У шундай дея оёғини узангига тираб, отнинг сағрисиغا зарб билан қамчи урди. Бедов осмонга сапчиб, суворини кўтара кетди.

— Рози бўлинг, эна!— Қамчибек ўпкаси тўлиб хирқираб қолди.— Рози бўлинг!

— Мингдан-минг розиман!— Додхоҳ қўлини фотиҳага очди.— Дийдор қиёматга қолди, болам!— Сўнг илкис орақасига қайрилиб, кунчиқар томон от қўйди.

От ёлига икки томчи қайноқ ёш томди. Икки томчи ёш араби бедовнинг вужуд-вужудини куйдириб юборгандек бўлди...

Оломон ҳамон ғалаён солиб гувидлар, тўлғаниб-тошар эди.

— Ҳа... Қизиқ.— Кауфман ўйга толган эди.

— «Олой маликаси» деганлари шуми?— деб сўради хотини.— Ахир, уни жуда кекса дейишарди-ку? Бу эса бемалол от чоптириб юрибди. Айт-чи, нега уни тутишмади?

— Ҳожати йўқ эди, азизам,— дея кулимсиради Кауфман.— У... ўзи таслим бўлиб келади! Мен уни шунга мажбур этаман!

— Менга қара, monsieur, биламан, ишларингга арала-

шишларни ёқтирмайсан, лекин шу йиғитни ўлдирмай қўя қолишининг иложи йўқми?— деди Кауфман хоним пўстинининг ёқасини тузатаётиб.— Жудаям ёш экан, одам ачинади. Албатта, мен уни жазосиз қолдириш керак, демоқчи эмасман. Лекин бошқача чора кўрилса бўлмайди-ми? Масалан, сургун ёки каторгага...

— Йўқ!— деди Кауфман ва қатъий оҳангда таъкидлади.— Йўқ! Ҳукми эшитдинг-ку. Душманга ҳеч қачон шафқат йўқ. Лусаров!

— Эшитаман, зоти олийлари!

— Тезлатинг!

— Хўп бўлади!

— Урядник ким... Епифановмиди?

— Худди шундай, зоти олийлари, Епифанов!

— Яхши.

Лусаров Ляховга қараб имо қилди. Ляхов қўлидаги рўмолчасини силкиб, орқага четланди.

Барабанлар гумбуралади. Икки норғул, девқомат казак Қамчибекнинг бўйнига сиртмоқ солди. Юз-кўзини қора ниқоб билан тўсиб олган шинелсиз қари солдат тиз чўкиб чўқинди-да, ўрнидан туриб арқонга қўл чўзди...

— Ё раббий!— Графиня Шчербакова ранги бўздек оқариб, князь Боярскийнинг қўлини муздек бармоқлари билан маҳкам сиқди.— Ё раббий! Нақадар даҳшат!

— Қўрқманг, графиня, қўрқманг. Бу фақат бир лаҳза, холос,— деди Боярский унинг тирсагидан тутиб.

— Ach, mein Gott, das ist schlecht! Ach, mein Gott!¹— дея шивирлади қути ўчган губернатор хоним ва кўзларини чирт юмиб олди.

Қамчибек, оёғи ердан узилиб бораркан, кўксидан армон тўла хўрсиниқ отилиб чиқди:

— ...бандам дегайсан!

Оломон бирдан жунбушга келди. Кимдир ўкраб юборди. Ниқобдор солдат дор тагидаги тўнкани зарб билан тепди...

¹ Оҳ, худойим, нақадар ёмон! Оҳ, худойим! (нем.)

Навқирон, баҳодир вужуд бир лаҳза дорда тебранди, сўнг шу тебранган бўйи гурсиллаб ерга қулади!

Ляхов оний ҳайрат билан довдиради, кейин қилч яланғочлаганча дор тагига югуриб борди-да, маҳкумнинг тепасида ҳайкалдек қотди. Кауфман кўзлари чақчайиб, Лусаровга ўқрайди. Оломон сурони оламни бузди:

— Ё қудратингдан!

— Нима бўлди? Маткарим, нима бўлди?!

— Оллоҳга хуш келмагач...

— Халойиқ, нега қараб турибсиз?

— Э, ҳой, каллангни ол-э!

— Ўзинг қоч, хумса!

Шовқин-сурон орасидан Троцкийнинг гулдиреган йўгон овози янгради:

— Жим! Жим бўлларинг, дейман! Ҳаммангни тўпга туттираман, жим!

Тўпчилар бу гапни тасдиқлагандек, замбаракларнинг оғзини оломонга қараб тўғрилаб қўйдилар.

Кўзлари шилпиқ бир йигитнинг ингичка, асабий қичқирғи Троцкийнинг товушини босиб кетди:

— Э, белида белбоғи бор эркак борми ўзи бу ерда?!

Кауфман бежо кўзларини Лусаровга қаҳр билан қадади:

— Лусаров! Бу қандай гап?!

— Зоти олийлари...

— Бу қандай гап деяпман?!

— Ижозат этинг, зоти олийлари...

— Бас! Шармандалик! Хиёнат!

— Зоти олийлари, афв этсинлар, тасодиф...

— Тасодиф! Тасодиф эмиш! Бу дорга ҳозир ўзингиз ссилишингиз мумкин! Лекин унда тасодиф юз бермайди! Шармандалик! Муттаҳамлар! Боринг!

— Нима бўлди? Оҳ, айтсаларингиз-чи, нима бўлди? Менга қаранг, князь, нима бўлди, ахир?— деди губернатор хоним атрофга олазарак аланглаб.

Боярскийнинг энсаси қотди, назокатни йиғиштириб:

— Нима бўларди, арқон узилиб кетди!— деди.

— Оҳ, ана, мен айтмадимми ахир! Кўрдингизми, унинг ўлми ҳатто худога ҳам ёқмаяпти!— дея губернатор хоним эрига қаради.

— Чарчаган кўринасан, азизам,— деди Кауфман ижирганиб.— Яхшиси, уйга борақол. Князь, илтимос, хонимларни кузатиб қўйсагиз.

— Йўқ, йўқ! Биз энди охиригача кўрмасдан кетмаймиз, тўғрими, Анна Ипполитовна?

Ранги бўздек оқариб кетган графиня дастрўмоли билан юз-кўзи, пешонасини артди.

Қамчибек дор тагида ҳануз беҳуш ётарди. Солдатлардан бири унинг юзини қор билан ишқай бошлади. У кўзларини очди, атрофига жавдираб, бир зум гарангсиб турди-да, қаддини ростлашга уринаркан, кўкариб кетган лабларининг бурчидан силқиб тушаётган қонни кафти билан артиб:

— Чириб кетган экан!— деб шивирлади. Сўнг яғринини илкис кўтариб ўрнидан тураркан, ниҳосисиз бир ғурур билан ҳайқирди.— Чириб кетган экан!

Афт-башараси қўрқув ва газабдан буришиб, мудҳиш тусга кирган қари солдат қалт-қалт қалтираганча унинг моматалоқ бўйнига яна сиртмоқ ташлади...

Барабанлар еру кўкни зириллатиб гумбурлади.

Қамчибек қулт этиб ютирди, энтикиб-энтикиб нафас олди. Пешонасида марвариддек реза тер томчилари пайдо бўлди.

Сўнгги нафас!

Сўнгги лаҳза!

Сўнгги азоб!

Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт!..

Осмонда оппоқ булутлар кўпириб тошар, Аравон тоғлари томондан эсаётган покиза насим она юртининг армон тўла сўнгги бўйларини олиб келар эди.

Кейин... на булутлар, на шамол, на осмон қолди...

Кауфман шоҳсупадан тушиб, хотинини кузатиб қўйиш

учун бир зум тўхтади. Баронесса тирсагигача чиқадиган қўлқопини кияркан, тинмай сўзлаб борар эди:

— Оҳ, нақадар ачинарли! Ахир, бари бир одам-ку! Одам-а!— Кейин Боярскийга ўгирилиб, давом этди.— Хўп, ҳозирча хайр, князь. Дарвоқе, айтинг-чи, кечқурун бизникига преферанс ўйнагани келасиз-а? Албатта келинг, кутамиз. Айбга буюрмайсиз, князь, ягона кўнгилочар эрмагимиз шу. Бу ёввойи ўлкада биз ҳам ҳадемай буткул ёввойи бўлиб кетамиз шекилли. На музика, на театр... Лоақал, тезроқ Тошкентга қайтсак ҳам майли эди. Оҳ, князь, нимасини айтасиз! Хўп, демак, сизни кутамиз, албатта келинг. Графиня Шчербакова билан яқиндан танишиб оласизлар. О, сиз жуда ҳам учарсиз, князь! Хўп, майли! Ogevoir, monsieur!¹

Карета жўнади. Кауфман офицерлар ҳамроҳлигида бозор дарвозаси томон юрди. Ешгина адъютант қора туркман отни рўпара қилган эди, бош чайқаб: «Йўқ!» деди-да, майдон этагидан тор кўчага қараб бурилди.

Ҳеч кимдан садо чиқмас, Лусаров ҳам ерга тикилган кўйи чурқ этмай борар эди.

Уттиз одимлар шу тахлит юрилгач, Кауфман полковникка савол назари билан қаради:

— Полковник Лусаров?

— Эшнтаман, зоти олийлари?

— Урядник?..

— Ҳозир, зоти олийлари. Мана шу муюлишдан кейин, ҳозир...

Ун беш қадам наридаги жинкўча муюлишида хомуш судралиб келадиган урядник Епифановнинг дароз гавдаси кўринди. У бошлиқларга кўзи тушдию жойида тек қотди.

— Хўш, Епифанов?— деди Лусаров унга яқинлашиб.

Епифановнинг қоп-қора соқолли узун няги титраб кетгандек бўлди-ю, чурқ этмай тураверди.

— Нега индамайсан, Епифанов?— дея мулоим, ҳомий

¹ Хайр, жаноблар! (фр.)

оҳангда сўради Кауфман урядникнинг кенг елкасига кафтини қўйиб.

— Зоти олийлари...— Епифанов тили оғзига сиғмаётгандек базўр ғўлдиради.— Зоти олийлари...

— Тегизолмадингми?!— Лусаровнинг кўзларига қон тўлди.

Епифанов милтиқ қўндоғини шу қадар маҳкам сиқдики, тирноқларининг остига зирқираб оғриқ кирди.

— Отолмадим, зоти олийлари...— У қалин, дўрдоқ лабларини аранг қимирлатиб, эшитилар-эшитилмас шивирлади.— Отолмадим...

— Нега отолмадинг, Епифанов?— Кауфманнинг овози ҳамон боягидек муруват тўла оҳангда янгради эди.

— Зоти олийлари... Худо ҳаққи, афв этинг, зоти олийлари...— Епифанов чағир кўзларини катта очганча губернаторга ёлвориб қаради.— Ўзим ҳам билмай қолдим, зоти олийлари. Анали томдан ҳаммасини кўриб турган эдим... Қўлим бормади, зоти олийлари... Онам эсимга тушиб кетди...

Бир лаҳза оғир, асабий жимлик чўкди, сўнгра Лусаровнинг ваҳшатли бақирғи эшитилди:

— Э, ўша онангни...— У мислсиз қаҳрдан кўкариб сўкинганча ваҳшат билан урядникка ташланган эди, Кауфман кўрсатғич бармоғини кўтариб, полковникни тўхтади, сўнг Епифановга яқинлашиб, унга бошдан-оёқ синчиклаб разм солди.

— Епифанов,— деди у ниҳоят, баланд товуш билан,— баракалла! Сен ҳақиқий солдатнинг ишини қилгансан, баракалла!— Анграйиб қолган урядникнинг елкасига яна бир бор қоқиб қўйди-да, орқасига қайрилиб, адъютант жиловидан тутиб турган отга илдам минди.

Отлиқлар Епифановни қор тўзони ичра қолдириб жўнадилар.

— Лусаров!— деди Кауфман гарнизон казармаси олдига отдан тушаётиб.— Урядник Епифановнинг бу хизматларини тақдирлаш лозим, деб ҳисоблайман. Уқдингиз-

ми?— У маънодор чимирилиб қўйди.— Албатта, тақдир-
лаш керак!

— Тушунарли, зоти олийлари!— Лусаров итоаткорона
бош эгди.

Орадан икки ой ўтгач, почта аравасида чайқалиб ўтир-
ган маст ямшич Орлов губернясига қарашли жимжит,
мудроқ Грибозов қишлоғидаги кулбалардан бирининг эши-
гини қоқиб, минглаб чақиримлар оша адашиб-улоқиб етиб
келган бир парча қоғозни қора рўмол ўраган, кўзлари
нурсиз кампирга топширди.

Кампир хатни ўқиб, шилқ этиб йиқилди. Кулба осто-
насини изиллаб ялаётган изғирин шамол мактубни ва-
рақлади:

«...чуқур қайғу билан маълум қиламизки, ўғлингиз —
урядник Ефим Епифанов подшо ва ватан хизматида қаҳ-
рамонларча ҳалок бўлди.

Полк командири полковник Лусаров».

Шамол ув тортиб юборди.

1979

ОЙ БОТГАН ПАЛЛАДА

Ҳижрий тўққиз юз еттинчи йил¹ кеч кузида тожу тах-
тидан маҳрум этилган Заҳириддин Муҳаммад Бобир Мир-
зо кўҳна ва азим Шошнинг устки тарафида, Чир воҳаси-
нинг тоғли кентларида яқин бир ой ўттиз чоғли йиғити
билан сарсон-саргардон кезиб юарди.

Манглайдан мангу қор аримас Чотқол бағрида яш-
наб ётган Фаркат номли сўлим, мўъжазгина бу кент Бо-
бир Мирзонинг кўнглига хилий маъқул тушиб, икки ҳаф-
тадан буён шу ерда хиргоҳ² тикиб, турғун бўлиб қолган
эди.

¹ Мелодий 1501 йил.

² Хиргоҳ — чодир.

...Тун бўйи шаррос қўйган ёмғир куни билан тинмади. Осмони фалакни тўлдириб юборган қора булутлар қаҳр билан тўлғаниб, савалаб сел қуярди.

Бобир елкасига чакмон ташлаб, тойғана-тойғана соя бўйига тушиб борди. Таҳорат олгач, чакиллаб сув томиб ётган хиргоҳга қайтди-да, бомдод намозидан сўнг беклар, ишончли йигитлар ва ичкиларни кенгашга чорлади. Хиргоҳга бирин-кетин энгил-бошлари шалаббо Хожа Хусайн, Қаро барлос, Султон Хусайн аргун, Қўчбек, Нўён кўкалтош, Банда Али, Ғулда Қосимбек, Холдор ва энг сўнггида мўғул башара, суяги бузуқ Миршоҳ қавчин жам бўлдилар.

— Шайбонийхон Хўжанд сувини кечиб ўтиб, Шоҳруҳияни эгаллабдур, Пискент вилоятини қамал қилмишдир,— деди Бобир.— Биз бўлак бирор кентга кўчгали қарор бердик. Барча анжомларни тахт қилинг, ёмғир тўхтагач, дарҳол йўлга отланмоқ лозим.

Бир зумда ҳамманинг юзига ташвиш пардаси соя солди, аммо бирор нима деб эътироз билдиргувчи кимса бўлмади. Фақат Қаро барлосгина хирқироқ товуш билан сўради:

— Қайси манзилга кўчмоқни қарор қилдингиз, амир-водам?

— Бундан икки йиғоч¹ нари Сомсарак отлиғ бир кент бор. Ушал ерга қароргоҳ қурурмиз. Йўл тадоригини кўрингиз. Сиз, Ғулда Қосимбек...

Ингилганлар тегишли амр-фармонлар олиб, олдинмакейин тарқалишди.

Хиргоҳда алланечук тараддудланиб, Нўён кўкалтош қолди. Бобир қошини чимириб, унга юзланди:

— Сўйланг.

— Бегим... Ҳали хотирдан фаромуш бўлибдур... Мул-

¹ Йиғоч — 8 километр.

ла Ҳайдарнинг ўғли Мўмин Аҳмад Қосимни, каминани ва яна баъзиларни оғизлагони чорлаб эди. Агар жаноблари ижозат берсалар...

— Мўмин ким?

— Бегим, ул Пискент вилоят беги Мулла Абдулманноннинг иниси. Биз билан Самарқандда бир тавр ошнолиги бор эди.

Бобир бир зум ўйланиб қолди.

— Биламан, хабарим бор, мулла Ҳайдарнинг Мўмин отлиғ бир паришон ўғли Самарқандда эканимда қошимга келиб эди... Дарвоқе, у билан орангизда сўз қочган, деб эшитар эдим?

Нўён кўкалтош мийиғида кулди:

— Жилла аҳамиятли эмас, бегим.

Бобир Мирзо нима қилишини билмай қолди. Ҳавонинг авзойи бундай бир пайтда кўчилса, Нўён кўкалтош барча ишни ўз қўлига олиб, жонига ора кирган бўларди. Аммо ижозат этмаса, балки ранжиб, кўнгли оғринар... Ахир, Мирзо ундан кўп яхшиликлар кўрган, ҳар нима тилагини ўринлатса ҳам оз. Сарипул чопқинида кўкалтош уни икки марта муқаррар ўлим зарбидан асраб қолган эди.

Бобир ўз табиатига хилофан негадир иккиланарди. Ҳар нечук, Шайбоний яқин, хатар бор. Эҳтимол... Лекин шундай жўмард йигитнинг шаҳдини қайтаришга нима учундир раъйи бўлмади.

— Хўп, ёмғир тингач — ижозат. Бироқ шарт шулким, бу кун ўтиб, эрта тонгласи мен айтган манзилга етиб борурсиз. Биз тунда йўлга чиқамиз.

— Бош устига, бегим.

Нўён кўкалтош таъзим қилиб, ташқарига чиқди. Ёмғир ҳамон шовиллар, аммо шашти бир оз сусайган, қадам ташлаган сайин оёққа чилп-чилп лой ёпишар эди.

* * *

Пешиндан кейин ҳаво чарақлаб очилиб кетди. Тўда-тўда увада булутлар орасидан қуёш хижолатомуз мўралади. Қароргоҳда яна одамлар ғимирлаб қолди.

Бобир яланг оёқ, яланг бош, селгий бошлаган нам ерни бир-бир босиб, майдондан ўтди. Қайрағоч тагидаги кигиз хиргоҳ ёнида севикли навкари Банда Алнинг иниси — ўн тўққиз ёшлар чамасидаги, хушрўй, хушқад йигит Қўчбек икки қадам нарида қулоғини чимириб ўт чимдиб юрган жийроннинг узилган абзалларини улаб ўтирар, паст, тиниқ бир овозда хиргойи қилар эди:

Сочининг савдоси тушди бошима бошдин яна...

Бобир таққа тўхтаб қолди. Ё оллоҳ, ахир бу бир пайтлар ўзи битган ғазалнинг матлаи-ку!

Кўнглини маҳзун бир хушнудлик чулғади.

Ҳа, бир вақтлар, умрининг масъуд онларида, у ҳам назмга ихлос қўйиб, туркийда байт айтар эди. Девон тартиб этмак орзуси — дилига чўғ ташлаган ўт — ҳали-ҳануз юрагини ўртайди. Тақдир азал бу тахлит тожу тахт миннатини бўйнига ортмаганида, шубҳа йўқким, ўзини буткул ашъор ва илм заҳматига бахш этган бўларди.

Бу саргардон хилватда садоқатли навкари тилидан ўз байтини тинглар экан, вужудига титроқ тушиб, алланечук ғалати тортиб кетди. Ҳеч нарсадан хабари йўқ Қўчбек унга тескари ўтирганча аста чайқалиб, иштиёқ билан астойдил берилиб куйлар эди:

Тийра бўлди рўзгорим ул қаро қошдин яна...

Бобир аста назмга қайтаркан, кўзларига беихтиёр ёш келди. Ёнида, Самарқандни иккинчи бор олганида Алишербек ҳали ҳаёт эди. Ҳатто, бир гал журъат қилиб, туркий байт айтиб битган китобатини Ҳиротга, ул ҳазратга юборган эди. Мусаннафоти¹ етти иқлимга машҳур ва манзур дебишпанеҳ шоир аҳли фазл, аҳли ҳунарга чин мураббий, тенгсиз ҳомий эди. Муқаррар, ул зот унинг жасоратига лойиқ бир савъин ҳаракат кўрсатган, марҳаматини

¹ Мусаннафоти — асарлари.

дарир тутмаган бўларди. Ким билсин, аҳтимол, мавлоно унинг таъби назмини, машқ йўсин абётини муборакбод этармиди? Ёхуд, ул фурсатларда аҳён-аҳён айтиб юрган байтларини «Адо — дуруст, вале аксар суст», дея баҳолаб, қаттиққўл устоз дастхати билан мактуб йўллаган бўлармиди? Ҳар нечук, Бобир унинг бир оғиз мўътабар каломига илҳақлик ила кўз тутган эди. Таассуф, минг таассуфки, бундай бахт унга насиб этмаган экан. Тақдирда бу ёзуқликлар бор экан, то жавоб келгунча мана шу балоларга мубтало бўлиб ўтирибди...

Мана энди, бугун ўз аҳволига йиғлай деса — кулгилик, кулай деса — йиғлагулик. Андижонга бўла Самарқандни қўлдан берган эди. Хайр, яратганнинг иродаси шундайдир, балким? Аммо Андижондан, киндик қони тўкилмиш, ўн икки яшарлигида тахтини тутган Андижондан, тангри омонатини оладиган кун баҳузур узаниб, мангуга кўз юмишни ният қилиб қўйгани Андижондан тирик айрилганига Мирзо сира-сира тоқат қила олмас, ҳасратга тўлган вужуди шу икки ўт орасида туну кун қовриллар эди. Кечалари гўё кнпригига қадоқ-қадоқ тош осиб қўйилгандек, кўз юма олмас, қулоғи остида аллакминнинг масхараомуз маккор товуши ўрмалар эди:

Гофил аз инжо ронда ва аз инжо монда...¹

Бундай пайтларда Бобир ўрнидан туриб кетар, сутдай ойдинда шарқираб ётган сой бўйига тушиб борар ва субқидамгача соҳил ёқалаб гоҳ асабий, гоҳ паришон кезиб юрар эди.

Буқун ҳам, кейинги вақтларда муттасил яланг юришни одат қилиб, тоғу тошни мутлақо тафовут этмайдиган бўлиб кетган оёқлари ихтиёрсиз суратда яна хилват гўшага етаклади. Бир қизғиш тус харсанг устига чиқиб, бешик уриб келаётган қоп-қора, лойқа тўлқинлардан нигоҳини узмай, сувга тикилиб қолди.

¹ Гофил бу ердан қувилган, у ердан айрилган.

Наҳот, толе ҳақиқатан ҳам ундан буткул юз ўғирган бўлса? Наҳотки, бир пайтлар унинг болалик осмонида жуда эрта балқиган шамси саодат энди шу қадар эрта ботса? Бу беш кунлик ўтар дунё учун жамъу жам бебақолиги аён, аммо ҳали унинг дунёдан умидворлиги битган эмас. Беайб — парвардигор, лекин ундан қайси бир гуноҳи азим содир бўлдики, халлсқи олам уни бунчалар қаҳрига олмаса?!

Йўқ, бу бандан ношукурлик эмас, бу — жалойи ватан бўлиб, саргардон сарғайган кимсанинг яратганга мунглуғ истидъоси¹, холос. Балки, бу унинг гоҳи ҳақ, гоҳи ноҳақ оқизган дарё-дарё қонлари, кўз ёшлари баробарида муяссар бўлиб турган эҳсонларидир?..

Валнаҳд тариқатида тожу тахт, салтанатни қўлга киритганига муқим етти йил бўлибди. Бироқ шу кечган фурсат ичида бирор кун йўқки, ўзи ҳарбу зарбдан, даст қилич бандидан бўшаган бўлсин! Ун бир ёшидан то ҳануз букунгача икки рамазон ийдини² асло бир ерда қилолган эмас. Мана, неча-неча йилларким, умри соҳибқирон ажодди Темурбекнинг таназзулга юз тутган ўлкаси Мовароуннаҳрда бир-бири билан қирпичоқ бўлиб ётган чиғатой, темурий, ўзбек султонлари, беклари ва ҳокимларига қарши жангу жадал билан ўтиб бормоқда.

Баъзан енгиб, баъзан енгилиб, ғанимлар устига черик³ тортиб, қочиб-қувиб ўтқарган мутлаъқ ул-инон⁴ кунларида, алҳақ, кўп хатоликлар, кўп гуноҳларга йўл қўйди. Иродасига итоат этмаганларни сўзсиз қатли ом қилди, умрига муттасил қутқу солиб, ниҳоний найза санчгувчи оғанини, биродарларининг ҳолини ҳам кўп бор забун этди, шафқат тилаб, кўзда ёш билан титраб-қақшаган душманларига раҳм нималигини... билмади. «Ўзларининг бек-

¹ Истидъо — илтижо.

² Ийд — ҳайит.

³ Черик — қўшин.

⁴ Мутлаъқ ул-инон — ўз эрки қўлида.

ларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилгайлар?» қабалида ҳукм юртди...

Пойида сурон солиб гувиллаётган сойга маҳзун термилганча тангри инояти билан рўзъи зафар қозониб, шаъну шавкатга ботиб юрган кезлари кўз ўнгидан бир-бир ўтаркан, Бобир Мирзониинг аламзада юраги тутдай тўкилар эди.

Падари бузруквор Мирзо Умаршайх вафотидан сўнг эришган галабалари ҳали-ҳануз уни масрур этиб келади. Самарқандни олганида саноғлиқ икки юз қирқ киши билан бу хатарли жасоратга қўл урган эди. Шу жасорат далдаси ва йигитларининг садоқатига таяниб, Сарипулда Шайбонийхонга қарши қўшин тортди. Шайбонийдек пуртажриба лашкарбоши шу урушда уни не-не улуғ бекларидан, не-не содиқ навқиронларидан жудо қилмади? Иброҳим отлиғ ишонган уч мардона беклари — Иброҳим тархон, Иброҳим жоний, Иброҳим сору ўша жангда унинг учун жон бердилар...

Тирик қолган ўн-ўн икки йигити қанотига кириб, не машаққатлар билан Самарқанд қалъасига чекингани ҳамон кўз олдида... Бунда тўрт ой мобайнида бошига тушган қисматнинг қаро кунлари, чеккан хорлик ва азиятлари... Наҳот, шулар хотирдан кўтарилса? Очликдан ит этини, эшак этини еган фақир ва мискинлар-чи? Наҳотки, уларни ҳаргиз унута олса?

Уни толе ёрлақамасди, ҳеч кимдан кўмак етмади. Ҳатто Султон Ҳусайн Мирзо... Шундай соҳибтажриба подшоҳ ҳам унга мадад қилмай, Шайбонийхонга элчи юборди...

Қамал сўнгида зарурият мажбур этдиким, мағрур бошини эгиб, сулҳи мураса қилишга мажбур бўлди. Кўнглидек сим-сиёҳ бир тунда Шайхзода дарвозасидан ўғринча чиқиб кетарканлар, суюкли эгачиси Хонзода бегим ғаним қўлига тушиб қолди...

Мирзо ҳануз ўша мудҳиш тунни эсларкан, аъзойи бадани музлаб кетар, яраланган арслондек ўзини қаерга

уришни билмай қолар эди. Ҳозир ҳам аччиқ бир ўт кўк-сини тиғи паррондек тилиб ўтди.

Самарқанддан қувилиб, бор дунёси қоронғи бўлиб юрганида Андижондан келган машъум хабар то сўнгги дам ёдидан ўчмаса керак. Ушанда иниси Жаҳонгир Мирзо тахт ҳокими қилиб кўтарилган эди.

Ё раббий, нечун бу чархи гардуннинг ишлари бунчалар тескари! Бу қандай чарх кажрафторки, яни ўз оғасининг кўзига чўп солса, тоға туққан жиянини сарсари ҳижрон этса, фарзанд ўз падарининг бошини узса! Буларнинг барчаси, эҳтимол, рўйи заминни зир титратган шавкатли Темурбекнинг хоки пойнда гард бўлиб кетган эллар ва улусларнинг унга, унинг бадбахт сулоласига ёғдирган тавқи лаънат самаридир? Уларнинг бутун жаҳонни тутган нола-фиғонлари арзи самога ҳам етган бўлса... не тонг?

Қуёш уфқни қизартириб ботиб бормоқда. Ёмғирдан кейин қорайиб ётган адир этагидаги анғиздан аллаким от етаклаб ўтди. Заиф, беқарор шамол қароргоҳ тарафдан тутун исси ва намхуш тупроқ ҳидини олиб келди. Бобир сув ёқалаб ҳорғин кезишга тушди. Уни яна хаёл олиб қочди.

Бу оламда қайси бир бандага ишониб бўлади? Қимия кўнгилга маҳрами асрор этса бўлади? Қаён боқма — хиёнат, макр, найранг... Сўнгги пайтларда, не боиским, бу ҳазин, нолакор байтлар тез-тез хотирига келадиган, бир зум ҳофизасини тарк этмайдиган бўлиб қолди?

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?

Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ...

Не-не мардумлар билан садоқат умидида ҳамжиҳатлик орзу қилди. Аммо уларнинг макридан ҳар вақт ғофил қолди. Али Дўст ва Қамбар Алидек улуғ беклари, Муҳаммад Дўст сингари суянган тоғлари унга панд етказдилар, шу тариқа униг инсон фарзандига бўлган эъти-модини синдирдилар.

Йўқ, қодири худо барчасидан бохабар экан, ёмонларнинг жазосини ўзи берди. Ота-бола Али Дўст ва Муҳаммад Дўст унга неча бор фириб бериб, амакиси Султон Аҳмад Танбал томонига буткул ўтиб кетган эдилар. Бирикки йилдан сўнг Али Дўстни қўлига яра чиқиб ўлди, деб эшитди. Қисик кўз, имони ҳам ҳаракатлари сингари султ Муҳаммад Дўстни яхши хотирлайди. Бу доғули Танбални ҳам найранг билан лақиллатиб, Шайбонийга ўтиб кетган эди. Асли ҳаромнамак экан, ундан ҳам қочиб, Андижон кентларида фитна-ғавғолар қилиб юрганида яна Шайбоний қўлига тушдию кўзларини ўйиб олдилар.

«Кўзларини туз тутти», деган гапнинг маънисини шу эркан-да», дея кўнглидан ўтказди Бобир ва оёғи остидан муштумдек бир чағир тош олиб, сувга ирғитди. Тош шаллоп этиб чўкиб кетди. Бобир яна сўнгсиз хаёлларга берилди.

Наҳотки, ўзи ҳам шу тош сингари беному нишон йўқ бўлиб кетса? Юрагида қайнаб тошган интиқом, ҳали юздан бири рўёб кўрмаган ниятлари, наҳот, шу гадоё топмас хилватда буткул битса? Ахир, оғир кунда қора тортиб келганида тошкандлик хон додаси ҳам, тоғалари ҳам: «Ҳолинг не?» деб бир қайрилиб боқмадилар-ку... Хон дода июнат йўсинида Уратепани ваъда қилган эдилар, Муҳаммад Ҳусайн Мирзо бермади. Қим билсин, ўзи бермадимми ё юқоридан бир ишорат бўлдимми, ёлғиз оллоҳга аён...

Бобирга алам қилар эди. Бу қандай бедодликки, кунини кеча бутун Мовароуннаҳрга ўзлигини танитиб, наъра тортган амирзода бу кунга келиб, шу кимсасиз Фаркатда, тоғу тошлар орасида дарбадардек пусиб юрса!..

Тортаётган бу хор-зорликлари бадалида подшоҳ деган ном кўтариб юргунча боши оққан томонга кетгани афзал эмасми? Бу шармисорликда нимага кўз тутмоғи мумкин? Вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар пароканда...

Баъзан унинг хаёлини сарҳад сари от суриш фикри қамраб олар, шунда йўлга чорловчи товушларни эшит-

гандек бўлар, томирларида қон жўшиб, юраги гупуриб кетар эди.

Сарҳадга! Сарҳадга! Эҳтимол, ўзга юртларда толе унга яна илтифот айлар? Мусофир бўлмаган — мусулмон бўлмас. Балки, бегона заминда бу кунлар тушдек унутилиб кетар? Аммо Андижон...

Кўнглига шу фикр келиши билан Бобир Мирзониинг қизиган асов қони сув сепгандек бирдан совиб, шириин хаёллари чилпарчин бўлар эди.

Гурбат қайси бир кимсаниннг умрини шодмон этибди? Ёт элларда жисмидан жон чиққунча аччиқ армон юрагини тош каби эзмаслигига ким кафолат бера олади?

Йўқ, ватандан айру тушган қисмат, сўзсиз, кишини тириклайин қабрга элтгай. Ахир, тирик жонга ёлғиз мазор учун тўрт газ қаро ер эмас, балки ҳамдаму ҳамнишин элу юрт керак. Ва лекин, тангри таоло агар ризқи рўзини ўша ёқларга сочган бўлса... унда не илож?

Аммо мамлакатдорликда гарчи баъзи ишлар зоҳиран маъқул кўринса-да, ҳар бир ишнинг заминиде юз минг мулоҳаза... Бир бемулоҳаза ҳукм туфайли не миқдор фитналарга дучор бўлди, энди кўзни очмоқ лозим...

Ўркач-ўркач сув узра Бобир Мирзониинг хаёллари ҳамон чайқалар эди. Ложувард осмоннинг Сувқоқ кенти устидаги бурчида само белига белбоғ тортиди — турфа рангда ял-ял товланган камалак оқшомни нурга беледи. Этни жунжиқтириб, захкаш шабада турди. Бобир Мирзо оёғидан зах ўтиб увишиб қолганини энди пайқади-да, аста қароргоҳига қараб йўл олди.

Тепада навкарлар шовқин-сурон билан хиргоҳларни бузиб, анжомларни йиғиштирмоққа киришдилар.

* * *

Шу кеча тун қоронғиси билан йўл босиб, кун анча ёйилиб қолганида кафтдек текис бир мавзеъда ўрнашган Сомсарак деган икки юз уйлик кичкина кентга етиб келинди. Бобир теваракни кўздан кечириб, тақир ўриб олин-

ган бедапоя этагидаги баланд адирга қароргоҳ тикишга фармон берди.

Кечга томон бир зумда чанг-тўзон, қуюн кўтарилиб; гўё чақирилмаган меҳмонларни хушламагандек, осмон яна бурканиб, қовоғини солди. Бир неча муддат секин-секин томчилаб турган ёмғирли ҳаво ярим соатлардан сўнг кучайиб шиддатли довулга айланди. Шамол кўз очирмай қўйди, аҳён-аҳёнда Чотқол тоғ устини бир лаҳза ёритиб чақмоқ чақнар, кейин еру кўкни ваҳимали гулдурак товуши тутиб кетар эди. Жами хиргоҳлар қулаб, сув босиб кетгач, раоёнинг¹ уйларидан бошпана топишди...

Эғнидаги бўркигача ивиб кетган Бобир Мирзо туя кигиз тўшалган танобий хонада даричадан ташқарига хо-муш тикилиб ўтирар, уйнинг ўртасида эса хуш бўй тара-тиб, қуруқ арча шохлари чирсиллаб ёнар эди.

«Куз оёқлаганда қалдироқлар!— дея ўйлар эди у.— Бу не аломат?»

Гулханнинг нариги тарафида уй хўжаси бўлмиш Абдулкарим исмли қоп-қора соқолли, бақувват йигит қўлидаги чўп билан ўтни титиб қўяркан, рўпарасидаги одамга ер остидан қизиқсиниш ва ошкора ҳадик билан боқарди. Йигитнинг ёнида ранги хазондек заъфарон кекса бир кампир кўзларини юмганча муштдай бўлиб жим ўтирар эди.

— Волидангизми?— дея сўради Бобир секин.

Абдулкарим бош чайқади:

— Йўқ, тақсир... Бу киши менинг бувимга ҳам волида бўладилар. Мучалим бақар², дер эдилар, бу йил бир юзу ўн олтига кирдилар, чоғи.

— Бир юз ўн олтига?! Оллоҳ умр берсин, кўп умр топқон табаррук аёл эканлар.

— Мундан икки ой муқаддам бунда Тошкандан чиққан мўғул черики тўхтаб эди,— деди Абдулкарим гулханга шох ташлаб.— Элни талаб, бемиқдор ёмонликлар ет-

¹ Раоё — маҳаллий аҳоли.

² Бақар — сизир.

курдилар. Энам шу важдан таъблари паришон, маъзур тутгайсиз, тақсир.

Бобир таассуф билан сўзлади:

— Бир бу эмас, ҳаминша бадбахт мўғулнинг одати шул. Босса ҳам ўлжа олур, бостирса ҳам талаб-тушириб ўз элидан ўлжа олур...

Шу вақтгача сўзсиз ўтирган кампир туйқусдан қонсиз лабларини қимтиб тилга кирди.

— Оҳ, бўтам-а, энди менга оллоҳдан умр тилаб нетасан... Азроилни сўрасанг-чи... «Омонатингни олиб қўя қол», деб уззу кун яратганга илтижо қиламан. Йўқ, мени ёдидан чиқариб юборганми...

Бобир бўркини оловда қуритатуриб, таскин оҳангида:

— Ундоқ ношукур сўз айтманг, момо,— деди,— ҳарна бўлса тангри суйган банда экансиз, дам ўтганига шукур қилинг.

Кампирнинг чўпдек ингичка, буришиқ бармоқлари ориқ тиззаларига ёпиб қўйилган қора капанак¹ устида гўё алланарса ахтарган каби тимирскиланар эди.

— Шукур қиламан, бўтам, шукур қилмаганимда не илож? Бу дунёга келиб, икки ўлиб бир тирилмадим, холос, ундан бошқа неки кўргилик бўлса, ҳаммасини тортдим. Йигирма уч йилдан буён кўзларим ожиз... Худои таоло суйган қулига дард берар, деб ўзимни овутдим. Оллои карим тўққиз фарзанд берди, тагин ўзи олди, шукур қилдим. Фарзандларим барчаси қаро тупроқда ётибди, мен бўлсам... э воҳ!— Кампир ич-ичидан тошиб келган дардли хўрсиниқдан оғир энтиқди.

Бир муддат тек қолдилар. Сўнгра Бобир орага чўккан нохуш сукунатни бир оз кўтариш ниятида товушига атай бардам тус бериб:

— Қўйинг, момо, кўп қайғурманг,— деди.— Жаннат макон Амир Темур даври давронидаги ишлар хотирингизда Сордир? Ушал вақтда кўрган-билганларингиздан сўйланг.

¹ Капанак — жун чакмон.

Кампирнинг бир бурда заъфарон юзи буришиб, ажинлар гужгон ўйнади.

— О-о, бўтам-а, биз ул пайтлар ёш эдик... Элас-элас хотиримда: соҳибқирон Темурбек замонасида Малик Убайдулло отлиқ бир хушсурат оғам черикка кириб эди. Нақ қарчиғайдай йигит эди. Не вақтгача бадгумон кетди. Олти йилдан сўнг Ҳиндистондами, аллақайда ўлибди, деган хабари келган эди. Уша йили пушти паноҳ Хожа Абдурасулнинг кичик иниси ўғли билан Сувқоқда кўчки босиб...

Кимдир дарвозани жон-жаҳди билан тақ-тақ урди, шу зумда момақалдироқ гумбурлаб, атроф бир лаҳза ёришиб кетди. Абдулкарим сапчиб ўрнидан турди-да, дарвозага қараб югурди.

— Ким?

— Очинг!— деган кескин фармойиш янгради.

Ўстидаги энгил-боши ивиб, баданига чиппа ёпишиб қолган Аҳмад Қосим бежо аланглаб ичкари кирди.

— Не гап?

Аҳмад Қосим таъзим қилди:

— Гуноҳкор қулингизни афв этинг, амирзодам... Фалокат, фалокат рўй берди... Нўён кўкалтош мастлиқта жардан йиқирилиб...

Бобирнинг борлиғи бир қалқиб тушди.

— Нима-нима?! Қачон? Қачон?.. Нечун?! Улдими? Сиз... сиз қайда эдингиз, ахир?

Аҳмад Қосим гуноҳқорона бош эгди:

— Иқрорман, амирзодам, мендан улуғ хатолиқ ўтди. Фафлат босиб тунда бир уйда ухлаб қолибман. Тонгласи шу хабарни еткурдилар...

— Эҳ, бад амал! Мўмин! Эҳ, ит эмган ваҳшзод! Самарқанддаги эски кийнани² ҳануз сақлаб эркан-да!— Бобир аламдан лабини тишлаб, инграб юборди.— Уҳ, малъун!.. Жасад... жасадни не қилдингиз?

— Амирзодам, биз суҳбат тутқон ердан ўттиз одим

¹ Бад амал — ёвуз ниятли.

² Кийна — гина, адоват.

нари бир жарнинг остида кўкалтошнинг ўлигини топдик. Аъзойи бадан ва бошқа кўз тушар ерида ҳеч бир шикаст учрамади. Тафсиллини билгувчи бирор кимса бўлмай... Пискентда туфроққа топшириб келдик... Буюринг, ҳар не жазога мустаҳиқман!¹...

Елғиз ўртанган юраккина идрок қила олувчи навҳа кўки² вужудини зир титратган Бобир унга ғамгин назар ташлади. Бу оламда ягона садоқатли дўсти, ҳамдами муниси елғиз бир шу кўкалтош эди. Тақдир уни ҳам кўп кўрибди-да!.. У, қисмат! Наҳотки, сенинг Бобир Мирзони мангу синамоқдан бўлак эрмагинг бўлмаса!

У гўё ўзига ўзи сўзлагандек, аллансчук ғалати товушда:

— Энди дардманлиг беҳуда!— деди сепки.— Аввало, манглайи шўр экан... Макр қурбони бўлди, гофил қолдик... Гофил...

Кейин юз-кўзини аёвсиз савалдётган ёмғирга ҳам нарво қилмай, балчиқ кечганча шаҳд билан юриб кетди. Аҳмад Қосим эс-ҳушидан айрилгандек, бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, сўнг соя каби изма-из эргашди. Бобир бўтана сув тошиб ётган ариқдан ўтиб, жер этагига қараб юрди. Шамолдан пана бир жойга мук тушиб, муздек ҳўл тошга юзини босган кўйи узоқ жим қотди. Аҳмад Қосим сал нарида нафасини ютиб, хилий вақт шарпасиз турди, ниҳоят, хавотирланиб, ёнига келди:

— Бегим...— деди бўғиқ овозда.

Бобир Мирзо индамади... Навкарлари орасида фақат Нўён кўкалтошгина уни шундай деб аташини эслади.

Ялт этиб чақнаган чақмоқ ёруғида Аҳмад Қосим унинг титраётган елкаларини кўрдию ботиндан бўзлаб йиғлаётганини англади.

— Кун бемаҳал бўлиб кетди, амирзодам...

Бобир бошини кўтарди. Ҳоргин юзини ёмғир томчила-

¹ М у с т а ҳ и қ — лойиқ.

² Н а в ҳ а к ў к и — мотам куйи.

рими, кўз ёшими... алланарса ювиб тушар эди. Уксик товуш билан эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Кам кишининг вафотидан мунча мутаассир бўлиб эдим...

Унинг заиф овозини теварак-атрофни ларзага келтириб янграган гулдирак қаҳқаҳаси босиб кетди.

* * *

Бобир неча вақтлардан буён қоғоз-давотни йиғиштириб қўйган, ғашлик қоплаб ётган кўнглига нафақат назми абёт, балки қил ҳам сиғмас эди.

Лекин ҳозир ич-ичидан тўлқинланиб келаётган шиддатли титроқни енгишга Бобир Мирзо қодир эмасди. Бармоқлар беихтиёр қаламга югурди, қулоғи остида олис, жуда олислардан танбурнинг сўнган навоси янглиғ тиниқ, ҳазин бир нола янграб кетгандек бўлди-да, Мирзони бу ғира-шира дунёдан буткул суғуриб, йироқ-йироқларга, шамси талъатнинг мунаввар нурлари билан чулганган илоҳий, соҳир бир оламга олиб кетди. Оппоқ қоғоз бетида тўфонларида унинг жони пажмонини омонсиз қалқитган ғам-андуҳ денгизининг асов мавжлари тўлқин уриб, намён бўла бошлади:

Бир кеча хотирим мушавваш эди,

Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эди...

Чиропоядаги сўник шам ўқтин-ўқтин лип-лип соя ташлаб қолар, бедапояда чигирткалар тинимсиз чириллар, кишанлаб қўйилган отлар гоҳ-гоҳ бошини кўтариб пишқириб қўяр, аммо хиргоҳда, ожиз шуъла ёруғида бағрини қоғозга бериб ўтирган ўн тўққиз яшар, бодом қовоқ навқирон йигит буларнинг бпрортасини на эшитар, на сезар, жисми жаҳони хиёл титраб равон йўрғалаётган мўъжазгина қаламда эди.

Ашъор мисралари билан бирга шоирнинг юрагида қайнаб тошган аччиқ-аччиқ кўз ёшлари ҳам сатрларга қуйи-

ларди. Ениб тугаёзган шамнинг хира нурида буюк инсоннинг буюк ғуссасидан воқиф бўлган оқ қоғознинг тусга гўё янада оқариб-бўзариб кетгандек...

Бобир кўксини тўлдириб беомон қийнаган ҳасратларини тўкиб солмоқчидек, бор дунёни унутиб ёзар, ёзган сайин қалбида сарин бир енгиллик сезар эди.

Гоҳ бир қулни подшоҳ қилур,
Шоҳни банда гоҳ-гоҳ қилур.

Гоҳ жоҳилни сарбаланд айлар,
Гоҳ оқилни пойбанд айлар.

Жону кўнглида жуз жаҳолат йўқ,
Ҳеч ишида анинг адолат йўқ.

Не вафо қилганини билса бўлур,
Не жафосига сабр қилса бўлур...

...Хиргоҳнинг яқингинасида от бетоқат кишнаб, депсинди. Аллаким отдан сакраб тушди-да, шитоб билан хиргоҳга қараб юрди. Қизил сахтиён этиги, кўк мовут чакмони ва қош-кўзини тўрт энлик чанг босган алп келбат, қисқ кўз Ғулда Қосимбек эгилиб таъзим қилди:

— Тошкандин хабар, амирзодам!

Бобир Мирзо ҳамон ўша тахлит қоғозга қадалиб ўтирар эди — англамади. Ғулда Қосимбек иккинчи бор такорлаганида, ҳуши ўзига келиб, шошиб унга тикилди:

— Не гап?

— Амирзодам, Султон Аҳмад Танбал Уратепа устига келмиш. Бул кеча хон Тошкандин черик отланди...

Бобирнинг кўзлари чақнаб кетди. Демак, ҳали буткул имконият битмаган экан-да! Демак, ҳали ноумид васвасага берилмаслик лозим экан-да! Ким билсин, эҳтимол, худди шу сафар унга уйқудаги бахтини уйғотиш насиб бўлар? Нечун толеини яна бир бор синаб кўрмасин?

Туйқусдан томирларига қон каби қўйилиб келаётган

аллақандай ғайритабий куч-қудратни ҳис қилди-да, юраги энтикиб кетди. У илдам кийинди, белига Самарқандда ясадтирган ясси қиличини тақаркан:

— Қани, юринг, Ғулда Қосимбек, — деди фавқулодда ўктам товуш билан. — Бор қўшинни жамланг, майли, хон кўрсинлар. Агар... агар черик берсалар!.. Буронғор ва жувонғорни!... ясол ясаймиз!

Олдинма-кейин хиргоҳдан чиқдилар. Атроф сув қуйгандек жимжит. Бор тирик жонни маст саҳар уйқуси таслим этган, юлдузлар ҳам мудроқ босгандек хира милтиллар, чигирткалар чарчаб, ниҳоят, тинган — ой ботган өди...

1977

¹ Буронғор ва жувонғор — қўшиннинг ўнг ва чап қанотлари.

САОДАТ СОҲИЛИ

Қисса

— Уста Биноқул, қани туринг, шом тушмай ҳув до-
вонга етиб олайлик! Уша довонга етайлик, у ёғи — ё раз-
зоқ!

— Уҳ, тақсир, оёқ босгулик ҳолим қолмади. Юролмай-
ман, тақсир, юролмайман!

— Андак бардош қилинг, уста Биноқул! Чеккан ма-
шаққатларимиз, иншооллоҳ, бесамар кетмас! Ажаб эмас-
ки, довон ортида бирор қўналға бўлса... Шу манзилга
етиб олсак бас, жароҳатингизга ҳам бир даво топармиз.
Қани, қўлингизни беринг, уста Биноқул!

— Эҳ-ҳ, тақсир...

Уч кундан буён аҳвол шу: уста Биноқул шишиб кетган
оёқларини судраб босганча зорланиб инқиллайди, ҳар
қадамни минг бир азоб билан қўяди. Ҳофиз Кўйкий эса
лабларини маҳкам қимтиганча кўпроқ ўз юрагидаги ваҳм-
ни энгиш учун унга тинимсиз таскин-тасалли беради, сабр-
бардош сари даъват этади. Биноқул инграйди, оғриққа
чидаёлмай йиғлагудек ёлворади, Ҳофиз Кўйкий гўдакни
алдаган каби уни юпатмоққа тиришади, «кўпи кетиб, ози
қолгани»ни айтиб ишонтирмоқчи, ишонмоқчи бўлади, ле-
кин бундан на йўл қисқаради, на йўл азоби камаяди.

Улар ўн етти кун азият нима, машаққат нима билмай,
вақтичоғлик билан йўл босдилар. Тағларида ўйноқлаган
дулдулдек отлар, хуржунларнинг кўзига тўлдирилган лаз-
затли озуқалар белга қувват, дилга мадор бўлиб келди.
Карвондаги дунё кезган савдогарларнинг вазмин, мароқ-
ли гурунглари йўл танобини тортар, ҳувиллаган, файзсиз

чулнинг ўлик манзарасига бир қадар жонланиш бағишлагандек бўлар эди.

Ун саккизинчи куни саҳар чоғи кимсасиз биёбонда ҳали маст уйқуда ётган карвонни қароқчи босди.

Улар олатасир тўполонда тоғ унгури ёқалаб қочишга муваффақ бўлдилар. Биноқул қўлига илинган кичкина бир тугунчагини олишга улгурди, холос.

— Тақси-ир, — деди Биноқул йиғламсираб, — ҳеч вақомиз қолмади-ку, тақсир?!

— Биноқул, — деди Ҳофиз Қўйкий, — жон қолди, жон!

У — дунёнинг қарийб ярмини кезган жаҳонгашта одам эди, ҳаёт қадрини, тирикликнинг нечоғли улуғ неъмат эканини теран англади, кечагина сафар-саёҳат завқи, сирли, номаълум манзиллар иштиёқи билан сармаст Биноқулнинг мусичадек жовдираб турганини кўриб кулгисч қистади, соддадил йигитнинг юрагига мадор бўладиган бирор оғиз сўз айтгиси келди. Ҳали олдинда жазирама иссиқ, очлик, ташналик, тушкунлик сингари мислсиз уқубатлар кутаётган, истиқболда ажал совуқ қучоғини очиб турган бир пайтда бу сўзнинг маҳзун кўнгилга нақадар улкан қувонч ва қувват бағишлашини у яхши биларди.

— Куйинманг, Биноқул, — деди у жилмайиб, — падари бузрукворингиз Ҳинд сори айни шу йўлдан ўтган бўлса, не ажаб!

Биноқулнинг юзи ёришди. Ҳофиз Қўйкий йигитнинг дилида пинҳон муқаддас сирдан воқиф: Биноқул ҳали гўдак экан, Бобир Мирзо Фаркатда бир муддат тўхтаган кезлар отаси черикка кирган, амирзода Ҳиндистонга отланганда бирга жўнаган.

Биноқул отасини энасининг сўзларидан таниб улғайди. Дом-дараксиз кетган отасининг йўлига кўз тика-тика энаси бултур оламдан ўтди.

Биноқул — қадди-қомати келишган, пишиқ-пухта, чайир йигит, кулганда кулдиргичли юзларида ажиб бир жозиба пайдо бўлади — чин дилдан яйраб кулади. У ҳар ишга тиришқоқ, ҳавасманд; узун қиш кечалари кулбасида этик, маҳси тикади, ёзда икки таноб ерида тер тўкади,

китобга, илмга чексиз ихлос қўйганидан ҳаммаҳалласи — Мозори Ҳожи масжидининг имоми Ҳофиз Қўйкийни ўзига устоз деб билади, унинг кечмиш воқеалар, айниқса, жангномаю жаҳонгирлар тарихига доир дилкаш суҳбатларини соатлаб жон қулоғи билан тинглайди. Ҳофиз Қўйкий сафарга кетган пайтларда Биноқул уни интизор кутади.

Устози сўққабош, вораства¹ кўнгил одам бўлиб, умри муттасил сафарларда ўтарди. У баъзан икки-уч йиллаб беному нишон кетар, сафардан қайтгач, масжид хонақосига туташ ҳужрасида мутолаадан бош кўтармай, аллаларсалар ёзгани ёзган эди. Биноқул бу битикларининг нималигини билмас, сўрагани ботинолмас, аммо устозининг ёш бўлса-да, улур одам эканини сезарди: масжид эшигига Тошканд, Самарқанд ва бошқа шаҳру кентлардан отлиқлар, ҳашаматли соябон аравалар тез-тез келиб турар — зарбоф тўн кийиб, симобий салла ўраган турли-туман басавлат кишилар Ҳофиз Қўйкийни зиёрат қилиб чиқар эдилар...

Бир ой муқаддам у устозининг Ҳиндистон сафарига ҳозирланаётганини эшитиб қолди. Эшитдию юрагига гулгула тушди, оромидан айрилди.

Отаси бундан йигирма етти йил аввал — йигирма ёшида хонадонини тарк этган экан. Ушанда Биноқул уч яшар гўдак бўлган. У отасининг тириклигига, қирғинбарот жанглардан омон чиққанига, ёт элларда соғ-саломат юрганига сўнмас ишонч билан инонар, назарида, падари бузруквори она юртда қолган мурғак зурёдининг дийдорини интиқлик билан кутаётгандек туюлар эди.

Биноқул чидаб туrolмади, устозининг оёғига бош уриб, бирга олиб кетишини сўради.

Ҳофиз Қўйкий рози бўлди.

Улар ўн етти кун азият нима, машаққат нима билмай, вақтичоғлик билан йўл юрдилар...

Карвонни қароқчи босган ўша машъум жума оқшомида улар яна бир фалокатга йўлиқдилар; тошдан тошга

¹ Вораства — озод, эркин.

сакраб, тоғ ёнбағридан писиб борарканлар, Бинокул оёғи тойиб, етти-саккиз газ пастдағи ҳандақсимон унгурга — қиррадор харсанг устига йиқилиб тушди. Бели шилиниб моматалоқ бўлди, тўпиғи ҳандалакдек шишиб, қадам бо-солмай қолди. Ҳофиз Кўйкий йигитнинг белини, болдири-ни силаб, чиққан суякни солган бўлди, бироқ эртаси оғриқ баттар зўрайиб, Бинокулнинг ўрнидан қўзғалишга ҳам мажолли келмади...

Ҳофиз Кўйкий Бинокулнинг умуртқаси қаттиқ шикаст еганини пайқади, лабини тишлади-ю, индамади. У ҳамроҳини гоҳ опичиб, гоҳ суяб, шу куни ярим йиғоч ҳам йўл юролмади. Эртаси куни очлик ва оғриқдан силласи қуриган Бинокул устозидан ўтиниб илтижо қилди:

— Тақсир, энди менга озор берманг! Сезиб турибман, куним битгаън кўринади. Узингизни ҳам, мени ҳам қийнаманг. Мени шунда қўйиб, йўлингиздан қолманг, тақсир, уҳ-ҳ...

— Ундай деманг, Бинокул, айб эмасми? Қани, менга маҳкамроқ суянинг, ҳа!

Тоғ йўли, соқов харсанглар. Яланғоч товоонларнинг қони томган чағир тошлар. Уфқ қадар чўзилган кимсасиз йўл.

— Уҳ, тақсир, энди мадорим қолмади... Оҳ, сув, бир қултумгина сув беринг!

— Бинокул...— Ҳофиз Кўйкий атрофга ночор алағлади.— Бинокул, бир оз сабр қилинг, хув кўкаламзорни кўр-ятсизми? Шояд ўша ялангликдан сув топилса...

— Сув... Су-у-в... Тақсиржон, бир қултумгина сув, умримни берай, тақсиржон, бу азобдан қутқаринг!

— Э оллоҳ! Узингдан бўлак мадакорим йўқ, шафқат қилгайсен!

Сел босиб келмоқда, сел — олов сели. Ҳўл-қуруққа ба-робар ўт қўйиб қуёш ёнаётир, қуёш!

— Оҳ... Мени ерга қўйинг, тақсир, оҳ-ҳ! Тақсир, мен ўламан. Эй оллои бераҳм, муродимга етказмадинг-а!

— Бинокул, тавба денг, куфрга ботманг!

— Э, яратган эгам, майли, бу кўрсатган кунишга ҳам

шукур. Армоним ичимда қолди, тақсир. Падаримнинг дарагини билсам эди. Бобир шоҳни бир кўрсам...— Биноқул жим бўлиб қолди, сўнг мажолсиз бармоқлари билан тугунчагини еча бошлади.— Тақсир, мана шу китобни мен унга ихлос билан тортиқ этмоқчи эдим. Ўзим китобат қилиб эдим... Билмайсиз, тақсир, ўзим ҳам билмайман, лекин нечундир худо менинг меҳримни ул зотга туширган...

— Кўнгилни бузманг, Биноқул...— Ҳофиз Кўйкий титраб кетди.— Ҳали тортиғингизни, иншооллоҳ, ўз қўлингиз билан топширурсиз. Фақат ниятни бардам қилмоқ керак.

— Йўқ, тақсир, ҳол-қуни аён-ку...— Биноқул унга қараб маъюс бош чайқади.— Сўнгги тилагим ҳам, васиятим ҳам шу: бу китобни Бобир ҳазратларига элтиб, дуои саломимни етказгайсиз.

— Биноқул, иним...

— Айтгайсизки: «Ғариб дунёда оллоҳнинг Биноқул деган ғариб бир қули бор эди, отаси навқарингиз эди, у ҳам сизга дилдан ихлос қўйиб, хизматингизга ўзини чоғлаган эди. Етиб келолмади — йўлда тангри раҳматига борди», дегайсиз.

— Қўйинг, Биноқул...— Ҳофиз Кўйкий унинг чўр каби ёнаётган юз-кўзларини, пешанасини силади.— Кўнгилни эзмоқ нечун? Қўйинг...

— Мана, тақсир... Оҳ-ҳ!— Биноқул тугунчагидан китобни олиб узатди, миждаларида ёш йилтиради.

— «Насойим ул-муҳаббат»?

— Ҳа, тақсир.

— Шошманг, ахир бу... Навоий ҳазратларининг..

— Ўзим китобат қилиб эдим. Бу энди сизга қиёматли қарз, тақсир.

— Иншооллоҳ...

— Уҳ-ҳ! Тақсир, сўнгги ўтинчим: имкон топсангиз, отамнинг дарагини сўроқлаб кўрарсиз. Ёдингизда бўлсин, тақсир, отамнинг исми Бобоқул, отасининг оти Уринқул. Хотирингиздан чиқмас, тақсир?

— Биноқул...

— Ҳа-аҳ! Тақсир, рози.: мendan рози бўлинг...

— Мингдан-минг розиман, иним, сиз ҳам рози бўлинг...
Биноқул! Биноқул!.. Э, оллоҳ, во дариг!

Уч кундан сўнг тоғдан ўтин териб қайтаётган ўтинчилар беҳуш ётган Ҳофиз Кўйкийни дара этагидаги нураган қоя тагидан топиб олдилар...

Агра бозорининг этак томонида жойлашган, одатда йўловчилар кўпда бош суқавермайдиган пастқам карвонсарой бу оқшом ҳар қачонгидан кўра сершовқин: турли ўлкалардан келган ажнабий савдогарлар, туя, филларга ортилган юкларни бақириб-чақириб тушираётган ярим яланғоч ҳаммоллар, тиланчилар, саёқ созандалар...

Ҳофиз Кўйкий икки кундан буёқ шу карвонсаройда муқим эди. Бу кун эрта тонгдан шаҳарни кезиб, қош қорайганда қўналғасига қайтаркан, дарвоза олдида ўтирган турқ-таровати ғалати бир кимса туйқусдан эътиборни тортди. Пахмоқ соч-соқоли патила-патила бўлиб елкасию кўксини қоплаган, эгнидаги жулдур ридосига сон-саноқсиз тумор-кўзмунчоқлар тақилган қария чарм тасмали пешанабоғини қўлида тутамлаганча девор тагидаги туятошда мудраб ўтирарди. У аҳён-аҳён қиснқ, чағир кўзларини ярим очарди-да, телба бир ҳайқириқ билан бақириб кўяр эди:

Моли вофир-р¹, эли кофир-р, йўл ёвуқ²...

Сўнг дунёни унутгандек, яна кўзларини юмиб пинакка кетарди.

Ҳофиз Кўйкий уни бир дам кузатиб турди, ниҳоят, қизиқиши ғолиб чиқиб, аста яқин борди. Чолнинг яланғоч,

¹ Вофир — кўп, мўл.

² Евуқ — яқин.

қоқсуяк ўнг елкасида аллақандай эски жароҳат нзи бўлиб, чап қоши узра бадбуруш чандиқ қорайиб кўринар эди. У шундоққина олдида ҳайкалдек қотиб турган одамга парво ҳам қилмай:

— Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ!— дея оғзидан туфук сочиб вишиллади-да, бирдан жимиб қолди.

Олаговур шовқин ичида туйқусдан янграган бу туркий калом Ҳофиз Кўйкийнинг қулоғига иссиқ чалиниб, дарҳол сергакланди, эҳтиёткорлик билан салом берди. Чолдан садо чиқмагач, бир оз тараддудланиб:

— Маъзур тутгайсиз, сиз турк эмасми?— деб сўради.

Чол чурқ этмади, гўё бўшлиққа тикилган каби маъносиз кўзларини бақрайтирганча чайқалиб ўтираверди. Хиёл ўтгач, зерикди шекилли, ридосининг ёқасидан учбурчак туморини узиб олиб ўйнай бошлади.

Ҳофиз Кўйкий савдогардан форсчалаб сўради:
лим чекиб ўтирган қизил юзли, улугсифат савдогар оҳиста сўз қотди:

— У як одами девона. Ҳамо ўро Бахшитурк меномиданд!

Ҳофиз Кўйкий савдогардан форсчалаб сўради:

— Шу ерда истиқомат қиладими?

— Йўқ, унинг маконини ҳеч кимса билмайди. Бу ерга баъзан боши оғиб келиб қолади. Ўзи беозор, ҳеч кимсага зиёни йўқ. Фақат гоҳ-гоҳ жазаваси кўзийди, холос. Ана, ана, тагин бошланди!

Бахшитурк уйқудан чўчиб уйғонгандек, сапчиб ўрнидан турди, қўлларини тўрт томонга тўлғаганча тасаввураридаги ғанимга ваҳшат билан ўшқира кетди:

— Бари бир охири вой бўлур, ҳа! Билиб қўй, ҳа, охири вой! Умринг ўтиб кетар, тонгла маҳшарда юзинг қаро, ҳа! Мана, бу ой жумадул аввал, сўгин жумадул охир, сўгин ражаб, сўгин шаъбон, ундан сўгин рамазон, ундан сўгин шаввол! Ҳа, бари бир охири вой! Валлоҳу аълам биссаваб, тўқсон тўрт кундан сўгин рамазон ийди, бир

¹ Бу бир девона одам. Ҳамма уни Бахшитурк дейди.

юзу эллик тўрт кундан сўгин кичик ийд, ҳа! Яна олтмиш уч кунда рўза келур, ҳа! Закот бердингми? Закот бермадингми? Бари бир охири вой! Яна саккиз ҳафтадан сўгин қиш, яна ўн уч ҳафтадан сўгин кўклам, йигирма етти ҳафтадан сўгин тагин ёзи! Э ғофил банда, умринг ҳам ўтар, совуқ гўрга кирарсан, илон-чаёнга емиш бўлиб, туфроққа қоришгайсан! Кулма, кулма, бир пул сўгин! Бир пул, ҳа, бари бир охири вой!.. Йўқол, дейман, йўқол, нега закот бердинг?!

Чол бақира-бақира дарвозадан узоқлашди. Хирқироқ овози энди олислардан эшитилар эди.

Ҳофиз Қўйкий девонанинг пойинтар-сойинтар сўзлари замиридаги оддий, аммо шафқатсиз ҳақиқатдан бениҳоя ҳайратга тушган эди. Унинг ҳисоб-китобларини хаёлан текшириб кўраркан, бу қадар аниқлигидан гоят таажжубланди.

«Девона эмас,— деб ўйлади у.— Ҳаққа етган, холос...»

Бахштурк саройдан анча узоқлаб кетди. Кетди-ю, ажабтовур сўзлари, ғалати байтининг акс садоси Ҳофиз Қўйкий қулоғида қолди:

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ...

Девони Бузург эрталабдан гавжум эди. Йўлакларда ясовул ва чопарлар, турли-туман арэгўйлар уймалашар, мулозимлар, мирзолар найча қилиб ўралган қоғозларни кўтарганча у ёқдан-бу ёққа савлат тўкиб ўтишар эди.

Боғи Нурафшоннинг яшил қўйнида ярқираб турган оқ мрамар саройда Афғон, Ҳинд ва Бангола ўлкаларининг мутлақ ҳукмдори — кейинчалик европалик муаррихларнинг «фаромушхотирлиги» туфайли тарих саҳифаларига «Буюк Мўғул империяси» деган мубҳам ном билан битилгувчи улкан салтанат соҳиби Заҳриддин Муҳаммад Бобир Мирзо аркони давлат билан эрталабки машварат ўт-

казмоқда. У вилоятлардан келган турли номаларни кўздан кечириб, аъёнларга тегишли фармойишлар бериб бўлгач, мажлис аҳлидан мамлакатнинг ички аҳволига тааллуқли хабарларни тингламоққа киришди, сўнг Қобилдан келган чопар билан бир неча арзгўйларни қабул қилди.

Машварат ниҳоясига етай деб қолганда зарбоф тўня ёқасига заррин уқа тутилган барваста эшик оғаси кириб таъзим қилди:

— Олампаноҳ, Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий отлиғ бир зот ҳусни таважжуҳингизга мунтазир!

Бобир сергак тортиб, эшик оғасига қаради:

— Ким ул? Қайдин келибдир? -

— Тошканддин, олампаноҳ. Сиз зоти шарифларини зиёрат этмоқ орзусида келибдир!

«Тошканддин?..»

Энди фақат тушларида кўрадиган, олисларда армон бўлиб қолган юртдан Бобирни кўпдан буён бирор кимса йўқлаб келмаган эди. Кўнгли алланечук тўлиб:

— Айтинг, кирсин!— деди. Сўнг Кўҳистон ва ҳинд жавоҳирлари, асл афғон ёқутлари билан зийнатланган тахтдан туриб, ўз мавқеъларига кўра чизилишиб жой олган аркони давлатга бир-бир разм солди. Йўғон гавдали, сийрак мўй Абулвоҳид Фориғийга кўзи тушгач:— Мавлоно Фориғий,— деди оҳиста,— бу зот ким бўлса экан? Сизнинг ҳеч эшитганингиз борми?

Абулвоҳид Фориғий дамқисма касалига мубтало эди, ўрнидан қўзғалиб, ҳансираганча сўз бошлади:

— Олампаноҳ, сизни йўқлагувчи бу зот Мовароуннаҳрнинг машҳур алломаларидан бўлур. «Кўйкий» тахаллус қилибдур, деб эшитганим бор. Тошкандда эканимда бир китобатини мутолаа қилиб эдим. «Рисола фи фанн атафсир ва-л усул ва-л фуруъ ва-л мантиқ ва-л калом»¹ деб ном бермишлар экан, шоён таҳсинга сазовор эди. Яна

¹ «Тафсир, дин асослари, фикҳ, мантиқ ва дин ақидалари илми ҳақида рисола».

бир нима таснифлари ҳам бор, алалхусус, илми тарихда беназирдур.

— Сиз Тошкандда суҳбат қурибми эдингиз?

— Йўқ, олампаҳоқ, мен бисёр орумаид бўлиб эдим, лекин, таассуфки, ҳамсуҳбатлиқ насиб этмаган эди. Саббаки, ул зот Тошканддин ўн йиғоч нарида, Фаркат отлиғ бир кентда истиқомат тутган эканлар, фурсатим зиқ эди, мен у ерга боролмадим.

— Фаркатда?

— Ҳа, олампаҳоқ, тоғнинг остидаги бир кент у. Бу зот асли жаннатосо Али Қушчининг набираси Камолиддиннинг ўғли бўлур, алар азалдан шу манзилда муқим бўлиб келурлар...

Абулвоҳид Фориғий яна алланарсаларни гапирар, аммо Бобир энди эшитмас — теран хаёлга чўмган эди. «Фаркат» деган сўз унга совуқ ёмғир савалаб турган изғиринли кунларни, кузак осмонида фавқулодда чақнаган чақмоқларни эслатди, умрининг рутубатли, ҳазин онларини ёдига солди. Уша воқеаларга қанча бўлди экан? Ё раббий, йигирма етти йил! Қарчиғайдек бир йигит умри! Ушанда ёнида ҳамроҳу ҳамкор бўлганлардан кимлар бор? У турли-туман номларни эшлашга урнаркан, уларнинг бари бармоқ орасидан шувиллаб тўкилган қум сингари хотираси қатларидан бир-бир сирғалиб тушаётганини сезди: Нуён кўкалтош, Фулда Қосимбек, Холдор, Миршоҳ қавчин. Қўчбек... Эвоҳ, қайда улар? Қаерларда? Барчаси энди «рахматли»! Баъзилари шиддатли жангларда бошидан айрилди, баъзилари ганим найрангига дучор бўлди, айримларининг умри қисқа экан, айримлари эса... хиёнат қилди... Оқибат, ўша кунлардан бу кун фақат аччиқ, маҳвун хотиралар ёдгор, холос.

Бобир аламли ўйлардан эгилган бошини оҳиста кўтарди. Абулвоҳид Фориғий жимгина қўл қовуштириб турарди.

Эшик оғасининг ортидан адл, тик қоматли, одми тўн кийган, бодомқовоқ, юзлари шишинқираган, малла соқоли кўҳлик бир киши ичкари кириб, таъзим қилди:

— Етти иқлимнинг шамси анвори, зарофатлиқ подишоҳимиз Заҳрирдин Муҳаммад Бобир Мирзо ҳазрати олийларига дуою эҳтиромларимиз бўлгай! Ассалом алайкум, олампаноҳ!

— Ваалайкум ассалом, хуш келибсиз,— деди Бобир илтифот билан меҳмонга жой кўрсатаркан.— Марҳамат, ўлтиринг. Зиёратингиз оллоҳ даргоҳидан қабул бўлгай!

— Қуллуқ, олампаноҳ.

Бобирнинг илми ҳикмат устоди Шайх Зайн Садр фотиҳага қўл очди:

— Илоҳи омин, олампаноҳимизнинг умрларини узун, давлатларини зиёда қилсин, жумлан мўминнинг кўнглилари шод, охиратлари обод бўлсин!

Машварат аҳли «Омин!» дея гуриллаб фотиҳага қўшилди.

— Менинг бетакаллуф таърифим олампаноҳга ғалати туюлар,— дея сўз бошлади Ҳофиз Кўйкний.— Мен бир оллоҳ қули, ишим йўл юрмоқ, дунё кезмоқ. Кўп мамлакатларда бўлдим, Турк, Миср, Бағдод, Лубнон, Дамашқ, Қашқар диёрларини кўрдим, ундаги эл-элат, юрт-улуснинг турмуш-юмушлари ила ошно ўлдим. Бу сафар эса она ватанингиздан, кўз очиб кўрган вилоятларингиздан сизларга кўпдан-кўп дуои саломлар келтирдим. Ота юртимизнинг табаррук ёди муборак хотирларидан кўтарилмаган бўлса керак...

— Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутгай?— деди Бобир оҳиста. Овози титрар эди.— Унутган кишининг кўзларига тирикдагидек туфроқ тўлмасми?

Аҳли мажлис мутаассир бўлиб, ўртага хийла вақт сукут чўкди.

— Ҳақ сўзни айтдингиз, олампаноҳ,— деди Ҳофиз Кўйкний.— Комил инсон киндик қони тўкилмиш юртни ҳаргиз унутма. Хотирингиз жам бўлсин, олампаноҳ, ул диёрларда муборак номингизни ҳануз ёд этурлар. Инчунин, сизга аталмиш бир омонатни топширмоқ менга қиёматлик ҳарз эди.— У қўйнидан нафис сахтиён муқовали китобни олиб, Бобирга авайлаб узатди.

Бобир андак таажжубланиб ўрнидан турди, китобни олиб, илк саҳифасини очди.

— «Насойим ул-муҳаббат»!— Бобирнинг кўзлари чақнаб кетди.— Мир Алишербекнинг табаррук битиклари-ку!

— Ҳа, олампаноҳ.

— Не чоғ гўзал санъат!— Бобир китобни завқ ва ардоқ билан кўздан кечирарди.— Ўзингиз китобат этдингизми, мавлоно? Хатлари бу қадар равшан, нафис...

— Йўқ, олампаноҳ. Мен билан бирга оллоҳнинг ғариб бир қули ҳам дийдорингизга орзуманд бўлиб йўлга отланиб эди. Минг бор таассуфки, етиб келмоқлик насиб этмади — йўлда шикаст топиб қазо қилди. Шул тортиқни сизга ҳадея этмоқ умидида ихлос билан китобат қилган экан, етказмоқни мендан ўтиниб сўради.

— Э, оллои карим! Ким экан ул дўсти содиқ?— Бобир Мирзо олимнинг бу сўзларидан ғоят таъсирланган эди.

— Олампаноҳ, у йигитнинг номи Биноқул эди, диёнат ва идрокли бир муслим эди. Асли косиблик қиларди, каминадан бирмунча хат-савод ўрганиб эди. Балки хотирингизда бордир, отаси бир пайтлар черикингизга навқар бўлиб кирган экан?

Бобирнинг қошлари чимирилди:

— Қай вақт? Қайда?

— Бир муддат Фаркатда муқим турган экансиз, ўша кезларда чамаси.

— Ҳа-а... Ул кентда кўп мардона йигитлар черикка кўшилиб эди. Исми ким бўлса экан?

— Олампаноҳ, ҳамроҳим жон таслим қилаётиб отасининг исмини айтган эди: Бобоқул отлиғ бир одам экан, отасини Ўринқул дер эканлар.

— Эҳ-ҳа, Бобоқулми?— Бобир жонланиб бош ирғади.— Нечун хотиримда бўлмасин? Жасорати мумтоз навқарларимиздан эди. Ҳамроҳингиз шунинг зурёди эканми?

— Ҳа, олампаноҳ.

— Тангри раҳмат қилсин, падарига тортган экан-да. Бобоқул улуг юракли йигит эди.

— Олампаноҳ, у... қазо этганми?

— Йўқ.— Бобир ғамгин бош чайқади.— Биз Ҳиндни олганда Бобоқул кўп мардликлар кўрсатиб эди. Уч-тўрт йил чамаси ўтгач, юртига қайтмоқ бўлиб биздан изн сўради. Тилагини ўринлатдик, бироқ тонгласи Понипатда Иброҳим Лўдий юз минг қўшин билан бош кўтарди. Бизнинг навкар ўн мингнинг нари-берисида эди. Бизни бундоғ мушкул аҳволда қолдиргали кўзи қиймади чоғи, Бобоқул қанотимизга кириб Понипат сари юрди. Уша чопқинда бошидан зарб еб, хаёли хилий паришон бўлиб қолди. Не муолажа, дори-дармон бўлса, барини қилдирдик, ҳеч бир наф кўрмади. Сўнг саройдан бир ҳужра бериб, истиқоматидан хабардор бўлиб турадиган киши тайин этдик. Йўқ, бунда туropolмади, бир оқшом эшитдимки, чиқиб кетган эмиш. Эндиликда кўче-кўйларда ҳамду сано айтиб юради, деб қулоғимга чалинадир...

— Шу кунлар яна Ограда пайдо бўлган эмиш,— дея сўз қўшди пойгакда ўтирган Бобирнинг хос мулозими Юсуфий.

«Яратган эгам ярлақанган экан сени, боёқиш Биноқул!» деб надомат билан кўнглидан ўтказди Ҳофиз Кўйкий.

— Хайр, майли, оллоҳнинг иродаси...— деди Бобир суҳбатга яқун ясагандек.— Бизга эҳтироми шу қадар ус-тувор экан, энди биздан-ку қайтмас, халлоқи оламдан қайтсин. Мавлоно Абулбақо!

Кўркам соқолли, нуроний мўйсафид — шайхулислом Мавлоно Абулбақо ўрнидан турди:

— Лаббай, олампаҳо?

— Эртан жума намозига фатво берингким, салтанатдаги барча масжидларда банди мўмин Биноқулнинг ҳақиқа хатм бағишлансин. Биз ҳам, иншооллоҳ, ғойибона садоқати учун арвоҳи покига беш вақт намоз узра тиловат қилурмиз.

— Бош устига, олампаҳо!

Аъёнлар китобни навбатма-навбат ҳайрат ва завқ билан томоша қилиб бўлгач, Абулвоҳид Фориғий уни Бобирга узатди.

— «Насойим ул-муҳаббат!»— Бобир ҳамон китобга

термилиб тўймас эди.— Муҳаббат насими келган юртга
жон садқа бўлсин...

• • •

Ҳофиз Кўйкийни Боғи Нурафшоннинг кунчиқар тара-
фидаги хос ҳужралардан бирига жойлаштирдилар. Жази-
рама иссиқ ва қабул ташвишлари уни қаттиқ чарчатган
эди, тушгача донг қотиб ухлади. Пешин намозидан сўнг,
умрида илк дафъа кўриб тургани — нотаниш анвойи гул-
лар ял-ял ёнган салқин хиёбонда жаннатошиён қушлар-
нинг ҳур наволарини завқ-шавққа тўлиб тинглаганча
оҳиста кезиб юрди.

Оқшом тушиб, осмонда илк юлдузлар чарақлаган пал-
ла Юсуфий ҳужрага келиб, олампапоҳ уни йўқлаётгани-
ни хабар қилди.

Ҳофиз Кўйкий юз шамли муҳташам тилла қандиллар
ёғдусига чўмган бўм-бўш саломхонага кириб борганда
Бобир тўрдаги кумуш лавҳ ортида барқут болишларга
ёнбошлаганча мутолаага берилган эди. У Ҳофиз Кўйкий-
ни хуш кайфият билан қарши олди. Олим лавҳ устидаги
китобга аста разм соларкан, ўзи топширган тортиқни та-
ниди. Бу фавқулодда ҳадя туфайли Бобирнинг дилида
қўзғалган ўша ботиний ҳаяжон, ўша ўтли таассурот ҳануз
сўнмаган эди. У дўстона жилмайиб, сассиз бир ҳаракат
билан меҳмонга жой кўрсатди, сўнг яна «Насойим ул-му-
ҳаббат»нинг очиқ турган саҳифасига тикилди. Зум ўтмай,
жимжит саломхонада шоҳнинг ўйчан, тиниқ овози ян-
ради.

— «Биров алардин савол қилдиким, дарвишлик сизга
маврусдир¹ ёки муктасаб?² Алар дедилар: тангри ҳукми
била бу саодатқа мушарраф бўлдук,— дея кўнглига бе-
ҳад марғуб бўлган парчани ҳафти қироатнинг инжа тов-
ланишлари билан таъкидлади Бобир.— Дерларки, аларга

¹ М а в р у с — мерос.

² М у к т а с а б — касб.

ҳаргиз қул ва додак¹ бўлмас эрмиш. Алардин бу маънида сўрабтурлар. Алар дебтурларки, қачон бу бандалиғ хо- жалиғ била рост келур?!»

У китобдағ нигоҳини узиб, қад ростлаб ўтирди, кунгу- радор қандилга, унинг порлоқ ёғдусида зар сочиб ёнган нақшларга илк бор кўраётгандек хийла вақт термилиб қолди, ниҳоят, толғин бир товуш билан хаёлчан такрор- лади:

— «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!»

Ва ўз саволига жавоб ахтарган каби, нигоҳи янэ ча- роғон саҳифалар узра кеза кетди.

Ҳофиз Кўйкий ҳануз муптаазир қўл қовуштириб ўти- раркан, ҳамсуҳбатининг улуғвор чеҳрасида лаҳза сайини тажассум топаётган турфа ҳисларнинг оний жилвалари- ни, фикрнинг тутқич бермас шиддатини зўр диққат билан кузатар, улардан ўзинча маъно топмоққа тиришар эди.

— Алишербек беназир зот эрди,— деди Бобир китоб- дан бош кўтариб. Қийиқ кўзларида ҳорғин қувонч учқун- лари чақнар эди.— Ҳар дафъа ўқиб ҳайрат қиламенки, туркий тилда ҳеч ким ашъорни ул ҳазратдек кўп ва хўб айтқон эмас.

— Яхши китоб — киши руҳининг жон озиғи,— деди Ҳофиз Кўйкий уни қувватлаб.

— Ҳар қандай кишининг ҳам эмас,— дея бирдан эъти- роз билдирди Бобир.

— Албатта, олампаноҳ. Лекин яхши китобни ўқиган кишига ҳам яхшилик шарофати юқмоғи шубҳасиздир.

— Ўқиганга юқмайди, мавлоно!— Бобир Мирзонинг қайсар қошлари мардона чимирилди.— Уққанга юқадир.

— Ҳақ сўз, олампаноҳ.

Орага оғир дам жимлик кирди.

— Олампаноҳ...— Ҳофиз Кўйкий шоҳга қимтинибгина мурожаат қилди.— Менинг қутлуғ ҳузурингизга келмоқ- дан мақсадим, аввало, сиз зоти шарифларини зиёрат эт- моқ бўлса, сўнг шуҳрати етти иқлимга машҳур аллома-

¹ Д о д а к — чўри.

ларингиз билан таңишмоқ, кутубхонангиздаги ноёб дур-доналардан баҳраманд бўлмоқлик умиди ҳамдир. Камина кулингиз не вақтлардан буён илми тарихга доир бир рисола битмак орзусида юрадирман. Кутубхонангизда тил-лога топилмас мўътабар китоблар бисёр, деб эшитаман. Агар зоти муборақлари ижозат этсалар...

Бобирнинг чеҳрасига таажжуб ифодаси қалқиди:

— Мавлоно Абулвоҳид Форигий сизни кўп улур аллома деб таърифлаб эди, таассуф...

Ҳофиз Кўйкий кутилмаган бу гапдан гангида, каловланиб бошини кўтарди:

— Слампаноҳ...

— Ииятингиз холис эканига шубҳа йўқ, мавлоно, бироқ...— Бобир суҳбатдошини аягандек, бир зум тараддуланиб қолди,— бироқ, илм кўйида ўзларини бозордан олиб бозорга солгувчи алломаларнинг алломаликлари менга ҳар вақт кулгили ва қалбаки туюлур!

Олим дув қизарди, ўрнидан оғир қўзғалиб қўйди: ер ёрилса киргудек ҳоли бор эди, аммо ер ёрилмади!

У сўнги журъатини тўплаб, ҳаяжон ичра изоҳга оғиз чоғлади:

— Олампаноҳ менинг тилагимни янглиш англадилар чоғи...

— Сизни ранжитмоқ мақсадим йўқ эди,— деди Бобир кулимсираб.— Фақат сўз ўрни учун айтдим, холос. Зеро умрим мобайнида қалбаки тангалардан кўра қалбаки алломаларни кўпроқ учратдим. Аларнинг ҳақ ва маърифат номидан сўйлаган ёлғонлари мени муттасил ғазабга солди, имконим етган чоғларда ундай бетавфиқларнинг барчасини оғир жазоларга мустаҳиқ этдим. Имоним комилки, бу қилмишим қодирини ламязалга ҳам хуш келгай!— Бобир, товушининг алланечук кескин пардаларда янграб кетганини сезди шекилли, хиёл тин олиб, вазмин оҳангда сўзлай бошлади.— Раҳматли падари бузургворим айтур ёдилар: жаннатмакон имом Муҳаммад Ғаззолий ҳазратлари Бағдод мадрасасида таҳсилни тугаллаб, карвон билан ўз юртларига қайтар эканлар. Йўлда карвонни қароқ-

чи босибдир. Қароқчилар савдогарларнинг мол-мулкларини тортиб олибдилар. Ҳазрати имом қароқчибошига рўбарў бўлиб арз этибдилар: «Мен бир толиби илмман, на олтин, на кумушим бор. Бор буд-шудим икки сандиқ китоб эрди, одамларинг тортиб олдилар. Эй марҳаматли сардор, амр этким, китобларимни қайтариб берсинлар. Бари бир аларнинг сенга ҳам, йигитларингга ҳам ҳеч нафи йўқдир». Қароқчибоши қаҳрга миниб сўроққа тутибдир: «Хўш, алардин сенга не наф бор?» Имом ҳазратлари бениҳоя таажжубга қолиб: «Нечун наф етмасин?— деб жавоб берибдилар.— Ахир, бу менинг ўн йил мусофирликда риёзат чекиб орттирган илмларим-ку!» «Сен ўзингни олим санайсанми?» дебди қароқчибоши. «Оллоҳнинг инояти билан...» дебдилар имом ҳазратлари. «Йўқ, сен олим эмассан!— дебди қароқчибоши.— Чиндан ҳам фозил бир кимса бўлсанг эрди, китобларинг буткул йўқолса-да, парвойингга келтирмаган бўлур эрдинг. Чин олим кишининг илми сандиқда эмас, юрагида бўлур, уқдингми?» Қароқчибоши шундай дея имом ҳазратларига марҳамат кўрсатиб, сандиқларини қайтариб беришни амр этибдир. Ул зоти шарифга ваҳший бир қароқчининг бу янглиғ маломатминнатлари ғоят оғир ботибдир. Йўлнинг қоқ ўртасидан ортга — Бағдодга қараб қайтибдилар. Қайтадан мадрасага кириб, ўшал икки сандиқ китобни хатми кутуб қилиб чиқибдилар ва барча эгаллаган илмларини юрак ва кўнгилнинг қатларига жо қилиб олгунларига қадар мадраса остонасини тарк этмабдилар. Шундан сўнг имом ҳазратлари ҳаргиз китобга қарамабдилар: илм ул зоти бобаракотнинг қалб чаманида яшнаё бошлабдир.

Хофиз Кўйкий бутун вужуди қулоқ бўлиб тингларди.

— Оқибатда имом ҳазратлари илмда шундор улур мартабага етибдиларким, кишилар: «Агар бу ёруғ оламдан Қуръони шариф йўқолгудек бўлса, имом Муҳаммад Ғаззолий қайта тиклаб берадир», дейдиган бўлибдилар,— дея сўзини тугатди Бобир ва олимга синовчан тикилди.

Олим ич-ичидан изтироб чекар, унинг сўзлари ҳақ эканини чин дилдан эътироф этса-да, ўзга бир фикр хаё-

лидан кетмас эди: «Қилич сиққан қинга қалам сирмас экан-да...» Юрагининг тубидан эътироз галаёни тошиб келса ҳамки, бошини қуйи солиб, тасдиқ аломати билан чекланмоққа тиришди:

— Кўп ибратомуз ривоят экан, олампаноҳ.

Бобир шаҳодат бармоғи билан кумуш лавҳни аста чертганча ҳамон саволомуз тикилиб турарди:

— Хўш, мавлоно?

— Олампаноҳ...— Ҳофиз Қўйкийнинг манглайидаги чиқиқлар янада чуқур тортди, мулоҳаза юки елкаларидан харсангтош бўлиб босди, андиша тиғи тилига кўндаланг келди — қийналди, аммо бари бир... чидаёлмади:— Шаккок қулингизни маъзур тутинг, олампаноҳ, бироқ, таассуфки, сизни ҳам кўп донишпарвар зот, илм-маърифатнинг чин ҳомийси, деб таърифлаб эдилар!

Олимнинг кўксини тўлдирган безовта оғриқ бирдан тинди, сўнг ўртага чўмган қалтис сукунат ичра, бутун вужудини ларзага солиб гурсиллаётган юрагининг дупури яққол эшитила бошлади.

Ва баногоҳ... дарғазаб фармон ўрнига момақалди роқдек қаҳқаҳа янгради. Ҳофиз Қўйкий қулоқларига ишонмай бошини базўр кўтарди-ю, кўзларига ҳам ишонмай қолди: шоҳнинг юзида табассум балқирди!

— Боракалло, мавлоно!— деди Бобир кўзларига қалққан ёш томчиларини артиб.— Дов юракли кимса экансиз! Асли бу истеҳзоларни сизни бир синаб кўрмоқ йўлига айтиб эдик. Эътиқодингиз шаъни учун, анинг поклиги учун бизнинг на савлатимизни, на давлатимизни истиҳола этдингиз! Билсангиз, шу чоққа қадар камдан-кам одам бизнинг бу йўсин даъволаримизга эътироз айтган. Аксинча, бундай дамлар аксарият киши йўқ гуноҳларига ҳам иқрор бўлиб, тавба-тазарруга зўр берадур. Тасанно журъатингизга, мавлоно! Чин фозил инсон асли шундай бўлмоғи лозим. Зеро, одамизод иймонининг барқарорлиги аввало унинг не чоғ мард ва ҳақгўй экани билан ўлчанур. Бизни қора тортиб шундоғ жойлардан заҳмат чекиб келибсиз, наинки, мурувватимизни дариф тутсак!

Ҳофиз Кўйкий бори-борлиғи ҳаяжондан титраб, қул-луқ қилди.

— Бизнинг ҳузуримизга не-не муҳтарам зотлар ганжу давлат тилаб, рутбаю унвон тилаб қадамранжида қилдилар, — дея сўзида давом этди Бобир. — Лекин шу вақтгача китоб излаб, маърифат истаб келган бир кимсани кўрганимиз йўқ эди. Шукур тангригаким, алҳол иноят айлаб, зориқиб кўз тутган кишимизнинг дийдорига етиштирди. Ҳар қандоғ ноёб китобимиз бўлса, сиздан айлансин... Дарвоқе, рисолангиз нима хусусда?

— Олампаноҳ, не вақтларки Чингизхон ва унинг оли¹ ҳақида бир рисола билак орзуси кўнглимга ором бермай келадир. Маълумингизким, бу улуг салтанат эди, анинг такомил ва тараққиёти ҳам, таназзулу инқироzi ҳам мени бирдек ҳаяжонга соладир. Алалхусус, Чингизхон зурёдларининг тақдири, жорий этган тартиб ва қонунлари, давлатни идора этмак усуллари... Муқояса ибратига сизнинг мамлакатдорлик сиёсатингизни ҳам бир сидра назардан кечирмоқ умидидамен.

Бобир унинг сўзларини диққат бериб эшитди.

— Ғоят мушкул юмушга қўл урибсиз, мавлоно, — деди у. — Хайр, оллоҳ мадад берсин, йўлингиз оқ, йўлдошингиз ҳақ бўлсин. Илло бу бебақо дунёда фақат ҳақ сўз боқий қолур. Қасрлар емирилур, салтанатлар тўзар, асъасая дабдабалар йитар... Ёруғ жаҳонда қирқ саккиз йил умрғузаронлик қилиб англаган ягона ҳақиқатим шу, мавлоно. Шундай машаққатли бир ишни уҳдангизга олган экансиз, имконимиз етган кўмакни бермоқ биз учун фарзул вожибдур. Марҳамат, хонадонимизнинг ҳам, кутубхонамизнинг ҳам тўри сизники. Фаҳми ожизимча, мутолаани Баҳоваддин Муҳаммад Жувайнийнинг «Тарихи жаҳонгушой»² китобидан бошласангиз чакки бўлмас.

Ҳофиз Кўйкийнинг кўзлари чақнаб кетди:

¹ Оли — авлоди.

² «Тарихи жаҳонгушой» — «Жаҳонгирлар тарихи».

— Мен ул муборак зотнинг бу табаррук асарини не вақтлардан буён излайман, олампаҳо!

— Хайр, неки излаганингиз бўлса, топмоққа биз балогардон,— дея кулимиради Бобир.— Валекин, бизнинг салтанат хусусида бирор нима демоқдан ожизман. Мавлоно, бу сиз ҳавас қилгудек барқарор салтанат бўлмағига кўзим етмайди. Бу зарурат туфайлидин пароканда элатларининг боши қовуштирилган бир вилоят, холос. Умид қиламенки, сўзларимни камтарликка йўймағайсиз. Зеро, зукко муаррихсиз, барчага эрса-да, сизга махфий эмаским, қон дарёси узра қурилган салтанатнинг замини ҳамиша омонат бўлур!..

Улкан сарой сув қуйгандек жимжит эди.

— Сизни менга худо еткурди,— деди Бобир.— Мен ҳам бошимдан кечмиш воқеаларни қоғозга тушириб, тартиб бермак орзусида эдим. Баъзи ниҳояга етган саҳифалар бор, насиб этса, ўқиб кенгашурмиз.

— Бош устига, олампаҳо. Бу азиматингизни тангри таоло муборак қилсин!

— Иншооллоҳ.

— Шул олижаноб мақсаднингиз кўнгилдагидек ўринланса, кўп улуг иш бўлур эди. Қандоқ ном билан атамоққа қарор бердингиз, олампаҳо?

— Номи?— Бобир икки-уч дақиқа ўйланиб қолди, сўнг узил-кесил бир тарзда:— Номи «Воқеоти Бобир» бўлур,— деди.

— Маъқул, олампаҳо.

— Сиз йўлдан ҳориб келгансиз,— деди Бобир,— толиқмадингизми?

— Йўқ, йўқ, олампаҳо.

— Ҳа-а... Тошкандан қачон чиқиб эдингиз? Эл-улус, раиятнинг кайфияти исчук?— Бобир кутилмаганда суҳбат мавзуини ўзгартирди.— Фаркатда истиқомат қилурми эдингиз?

— Ҳа, олампаҳо.

— Самарқанддан қувилиб, Андижондан айрилган саргардон кунларим ул манзилда бир муддат туриб эдим,—

дея Бобир хаёлчан сўзларкан, туйқусдан товуши ҳайрат-омуз оҳанг касб этди.— Едимда, бир оқшом бир юзу ўн олтига кирган кампирнинг кулбасида ёмғирдан жон сақлаб эдим. Кўп умр топқон табаррук кампир эди. Бир оғаси соҳибқирон Темурбек замонасида черикка қўшилган экан, муттасил шуни айтиб сўйлар эди. Оғасини «Ҳиндистонда ўлган», деб эди. Манглаймга битмиш ғаройиб савдони кўрингким, бу кун ўшал кўҳна кампирнинг тилидан тушмаган етти ёт юртда ўлтириб уни эслаётгирман... Ҳа-а... Сиз бунга қай йўл билан келдингиз? Ҳўрмузданми?

— Йўқ, олампаоҳ. Олой ва Қоратегиндан ошиб, Масчоҳ кентига ўтдик, андин Обигарм ёқалаб, Ҳисор водийсига тушдик.

Бобир сергак тортди:

— Масчоҳ?! Ғалат! Йўқса, Обибурдондан ҳам ўтган чиқарсиз?

— Ҳа, олампаоҳ.

— Ё қудратингдан!— дея хитоб қилди Бобир.— Ахир, биз бир пайтлар Кобил сари отланганда худди шундоғ йўл тутмиш эдик! Сиз эса, букун гўё билгандек, ортимиздан изма-из юриб келибсиз. Во ажаб! Обибурдондан ошган чоғимиз бир чашма лабида тўхтаб эдик. Шу чашма ёқасида бир тошга байт ҳам ёздириб эдим. Баногоҳ кўзингиз тушгани йўқми?

Олим афсусланиб бош чайқади:

— Ҳеч, олампаоҳ... Не байт эди ўзи?

— Ҳануз хотиримдан ўчган эмас,— деди Бобир.— Жонфизо байтлар эди:

Шунидам ки, Жамшиди фаррух сиришт,

Ба сарчашмае бар санге навишт:

«Бар ин чашма чун мо баса дам заданд,

Бирафтанд чун чашм барҳам заданд...»¹

¹ Эшитдимки, қутлуғ табиатли Жамшид бир булоқ бошида тошга шундай деб ёздирибди: «Бу чашма қошига кўплар биз каби келиб ўлтирдилар, биз каби кетдилар ва йўқ бўлдилар».

Бобир Мирзо қаттиқ ҳайратга тушган эди. Аммо чинахам ҳайратангиз ишлар кейинчалик — орадан асрлар ўтгач содир бўлиб, орадан асрлар ўтгач ошкор бўлажagini у мутлақо билмас эди.

...Минг тўққиз юз эллик учинчи йили археологик экспедиция Обибурдон қишлоғидан Бобир байт ёздирган ўша харсангтошни топади. «Бобирнома»да қайд этилган тафсилот далили шу йўсин қўлга киритилади. Лекин энг ҳайратланарли нуқта шундаки, қиссамиз қаҳрамонидан уч аср муқаддам яшаб ўтган шоирлар шоҳи — Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг жонбаста каломидан вужудга келган ва хушнаво шоир Мирзо Бобир, кўнглигагина эмас, балки чўнг харсангга ҳам нақш эттириб абадиёт бағишлашга интилган бу байтлар, орадан уч аср ўтгач, яна бир буюк оташнафас шоир — «рус шеърятининг қуёши» Александр Пушкиннинг ҳам юрагига титратма солади: «Боқчасарой фаввораси»га айнан шу байтлар эпиграф қилиб олинади!

Бир-бирига ғойибона талпинган буюк қалблар ана шундай ғойибона дийдор кўришадилар. Бир-биридан асрлар оша, миллатлар, тил ва мазҳаблар оша айри яшаган уч даҳо шоирнинг сўнмас нафаси бу байтларнинг мўъжизавор қудрати туфайли шу тариқа улугвор сир, тенгсиз сеҳр касб этади. Вақтнинг қаттол, бешафқат еллари турфа замонлар қаърига совурган уларнинг жисму жони Шеърят диёрининг боқий бағрида ягона ватан топади...

Бу ҳаёт чашмаси қошига биз каби жуда кўп кишилар келдилар, тириклик нашъасига фарқ бўлиб ўлтирдилар. Сўнг бир-бир абадий йўқлик сари кетдилар.

Букун чашма лабида биз завқу сафога тўлиб ўлтирибмиз. Биздан аввал ўтганларнинг барчаси кетди. Биздан кейин келгувчиларнинг ҳам барчаси кетажак. Бизнинг ҳам азалий қисматимиз шу.

Ҳаммамиз кетурмиз — истисносиз, истиғносиз. Бу чашма қошида на жисмимиз, на руҳимиз собит қолур. Фақат,

қачондир, қайдадир ўртанган юракнинг ўртанган тили билан бир ҳақ сўз айта олган бўлсак, ёлғиз шу сўзгина замонлар суронига бўй бермай, асрлар оша, миллатлар, тил ва мазҳаблар оша ҳаққа ташна, ўртанган бир юракка етиб бормоғи эҳтимол...

.. Қайда у — ўша Улмас сўз?..

* * *

Ҳофиз Кўйкий Бобирнинг рағбати туфайли зўр ҳавас ва иштиёқ билан ишга киришди. Олимнинг бошдан кечирмиш уқубатлари шоҳ кутубхонасининг остонасидан ичкари ҳатлаши биланоқ буткул унут бўлди. У кўҳна қўлёмаларнинг сарғайган саҳифаларини кўз нури ва юрак қони билан мунаввар этиб, тарихнинг унутилган, чалкаш сўқмоқлари орасидан Ҳақиқат водийси сари элтувчи чағир тошли ягона йўлни излашга тушди...

Бобир илк учрашувдаёқ мусофир аллома сиймосида ота юртдан дуои салом келтирган меҳмонни эмас, балки улкан тафаккур соҳибини кўрди, аҳли дониш билан суҳбатни ҳар қандай вақтичоғлиқдан афзал билгани сабабли, уни ҳар оқшом ҳузурига чорлаб, дўстона иззат-икром ва лутф-карамлар кўрсата бошлади. Ҳофиз Кўйкий суҳбат асноси буюк ҳукмдор қаршисида ўтирганини деярли унутиб қўярди: Бобир Мирзонинг теран салоҳияти, фавқуллода тиниқ ҳофизаси, фикридаги мантиқ қудрати унга умрини ёлғиз илму фанга бахш этган, мубоҳасада беназир нуроний алломани эслатар эди...

* * *

Тун. Олам фароғат оғушига чўмган. Сарой этагидаги қатор хос ҳужралардан бирининг даричасида милтиллаётган танҳо чироқ шуъласигина поёнсиз зулмат салтанатига таҳдид солади.

Елкасига енгсиз жубба ташлаган Ҳофиз Кўйкий мутолаадан толган кўзларини бир зум қоғоздан узиб, аста де-

ворга суянди. Манглайини сийпаганча даричадан ташқарига тикилди. Осмоннинг кафтдек бурчи оқариб кўринарди.

Кеча оқшом суҳбат боқеъ бўлгач, Бобир унга бир жуъз қоғоз узатиб, секин кулимсиради.

— «Воқеот»ми, олампахоқ?

— «Воқеот».

«Воқеот»нинг қудратли сеҳри Ҳофиз Кўйкийнинг ақлу ҳушини тамоман мафтун этган эди. Бобирнинг улуғвор, шавкатли сиймоси олимнинг кўз ўнгида сатрма-сатр юксалиб борарди.

Унинг нигоҳи яна қоғоз бетида кезишга тушди.

«Фарғонанинг жануби тарафидағи қасабалардан бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур,— деб ёзарди Бобир соғинчдан ўртаниб.— Андижон эли турктур. Шаҳр ва бозорсида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур. Анинг учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибдур, бу тил биладур...»

Осуда, оромбахш тун. Бесар ой кўкдан маъюс термилди. Боғда мастона ҳидлар гуркирайди. Юрак аллақандай исмсиз туйғулардан оҳиста орзиқади. Олим миждаларини юмган кўйи ана шу исмсиз туйғуга исм топмоққа тиришади: нима бу — соғинчми, андуҳми, ҳасратми? Балки, ушбу гўзал лаҳзаларнинг энди асло такрор бўлмаслигини, дақиқалар ҳосиласи — умрнинг бебақолигини яна бир карра анлагани туфайли кўнгил пинҳоний изтиробда сирқираётгандир?

Олим хўрсиниб қўйди, қалам оқ қоғоз узра шодон югура бошлади:

«...Кўп вақт ҳазратнинг файзиёб суҳбатларидан баҳраманд бўлиб, ушмундоқ ғариб ҳолни фаҳм этдимки, ҳазрат соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний ва жаннатмакон Мир Алишерга бирдек улуғ эътимод боғлағон эдилар, аларнинг қутлуғ номларини ҳаргиз тилдан қўймасдилар. Ҳазрати Мир ҳаётлигида дийдор насиб этмаганини мутасил таассуф била сўйлар эдилар...»

У қаламни лавҳининг бир четига қўйиб, ўйга толди. Суронли замонларнинг шиддатвор тўлқинларида саросар суринган, ўз дилига беҳад яқин бу икки буюк зот — Мир Алишер Навоий ва Заҳриддин Муҳаммад Бобир ҳақида ўйлаб кетди.

...Ҳаёт уларнинг дийдор кўришувини хуш кўрмаган эди. Улар то тирик эканлар, бир-бирлари сари мислсиз ихлос ва иштиёқ билан талпиндилар. Иккисининг ҳам қалбида бир-бирига айтилиши шарт ва муқаррар бўлган жуда кўп гаплар пинҳон қолди.

Ва фақат ўлим, шафқатсиз, одил ўлимгина уларни дафъатан яқинлаштиради — улар ягона бир замин тупроғида, бир-бирларидан бор-йўғи юз эллик чақирим масофа нарида, бир-бирларидан буткул беҳабар мангу маскан ва фароғат топадилар, уларнинг боқий ва мардона руҳи юлдузларга тўлган ягона осмон остида беором кеза бошлайди.

Юз эллик чақирим!.. Ёвқур, ўктам чавандоз бу масофани учқур тулпорда икки кечаю кундузда босиб ўтмоғи тайин. Аммо орадан асрлар ўтса ҳамки, улар шу манзилга абадиян мутеъ бўлиб қолаверадилар, бир-бирларининг истиқболларига ҳеч вақт пешвоз чиқа олмайдилар ва қалбларидаги бир-бирларига айтилиши шарт ва муқаррар бўлган жуда кўп гапларни ҳеч қачон айта олмайдилар...

Бироқ Ҳофиз Қўйкий — Мовароуннаҳрнинг зукко алломаси, қисматнинг бу турфа савдоларидан ҳали мутлақ беҳабар эди. Ногаҳоний, нотаниш бир ғалаён олимнинг кўксини туйқусдан ҳаяжонга тўлдирди. Шу лаҳза Бобирни кўргиси, дилидаги ғаройиб туйғулар ҳақида унга сўзлагиси келди, қалбини чулғаган ва ўзи ҳам англаб етмаган бу ғалати ҳисларни фақат шу закий зотгина тушуни олишига чин юракдан ишонди.

Аммо бу айни пайтда рўёбга чиқмоғи мушкул бир истак эди. Бу вақтда Заҳриддин Муҳаммад Бобир Мирзо улкан салтанатнинг улкан ташвишлари билан мамлакат-

нинг жанубий вилоятларида икки кундирки, беҳаловат кезиб юрарди.

Олим ўрнидан енгил қўзғалиб ташқари чиқди, айвоннинг нақшинкор устунига суянганча нимтатир оқиш тусга кира бошлаган Машриқ томон тикилган кўйи сас-садосиз туриб қолди.

Тонг яқин эди. Ҳофиз Кўйкий Ҳиндистон тупроғида бедор қарши олаётган ўн иккинчи тонг ёришиб келарди.

* * *

Боғи Нурафшон — ер юзининг жаннати — сирли фароғат ва шукуҳга тўлиб шовиллайди.

Ҳофиз Кўйкий бу дилкаш масканга биринчи кунданоқ қизгин меҳр қўйди. У кун бўйи гоҳ кутубхонада, гоҳ ҳужрасида мутолаадан бош кўтармай ўтиради, оқшом тушиб, қош қорая бошлагач, адоқсиз боғ саҳнида хаёлкаш кезиб, ҳорғинликни буткул унутади.

Шундай оқшомларнинг бирида у Бобир Мирзога дуч келиб қолди.

Боғ этагида, азим шамшод ва дафна дарахтлари орасида қад кўтарган муаззам тоқи равоқда Бобир ёлғиз ўтирар эди. Умрининг сўнгги йилларида у саройдаги хушчақчақ сурон билан тўла базму томошалардан совиган, жон олгувчи ҳинд раққосаларнинг ситамкор ишвалари ҳам, булбулигўё шоирларнинг шон-шуҳрат кўйида ўртаниб айтгувчи дилрабо байтлари ҳам энди кўнглига завқ бағишламас эди. У кўп вақтини кўздан йироқ, хилват шу тоқи равоқда танҳо ўтказар, аҳён-аҳён, ҳуши келган чоғлардагина Юсуфийни чақириб, чоғир буюрар эди. Бундай пайтларда Боғи Нурафшонга теран сукунат чўкар, олампапоҳнинг дардманд, мискин кайфиятини сезган сарой аҳли, мулозимлар ун чиқармасликка тиришар эдилар.

Ҳофиз Кўйкий Бобирни қаттиқ хаёл оғушида кўриб, секин изига қайтмоқчи бўлди. У қизғиш қум сепилган йўлқадан муъжаз хиёбонга бурилганида, ортидан Бобирнинг:

— Мавлоно, марҳамат қилгайлар!— деган сархуш овози эшитилди.

Тоқи равоқда, қизил сандал оғочидан ишланган пастак хонтахта устидаги олтин баркашда мунаққаш кўзачалар, нафис чинни пиёлалар тизилиб турар эди. Ҳофиз Кўйкий оҳиста таъзим қилиб, пойгакка тиз чўкди.

— Истироҳатму?— Бобир кўзларини қисганча кулимсираб унга қаради.

— Ҳа, олампаноҳ, бу кун оқшом ғоят латиф...

— Ҳа-ҳа...— Бобир бош ирғади.— Латиф, латиф...

Хийла вақт сўзсиз-садосиз қолдилар. Қуёш боғ ортида жимирлаб оқаётган Жамна сувига зар кокилларини ювмоқда эди. Ниҳоят, Бобир интиҳосиздек туюлган жимликни бузиб:

— Ушнинг оқшомлари ҳам кўп сўлим, тароватли бўлур,— деди.

Ҳофиз Кўйкий бош ирғаб қўйди.

— Бу оламда мен кезмаган юрт кам қолди,— деб давом этди Бобир ўйчан оҳангда.— Не-не гўзал масканларни забт этмадим! Лекин ҳеч қайда Ушдек латофатлиғ бир вилоятни кўрмадим...

У хаёлга чўмганча тағин жим бўлиб қолди.

— У ерда бир устувор тоғ бор, Бароққўҳ дерлар. Мен Ушни олганимда — тарих тўқиз юз иккида — тангри таоло инояти билан ушбу тоғнинг тумшугида бир айвонлиқ ҳужра солдим... Тамом шаҳр ва маҳаллот оёқ остида эди. Ҳануз ўша ҳужра кўз ўнгимдан кетмайдир. Айниқса, шу кунлар... Қани эди, инон-ихтиёрим ўзимда бўлсаю беш кунлик гуноҳкор умрнинг қолганини ўша ҳужрада ўтқарсам!— дея туйқусдан шивирлади Бобир.

Ҳофиз Кўйкий унга ҳайроналик билан қаради. Бобир гўё сухбатдошини унутгандек паришон ўлтирар эди.

— Минг таассуфки, дард бор, дармон йўқ.— У оғир тин олди.— Салтанат шундай бир тилсим эканки, мавлоно, уни қўлда тутмоқ учун киши аввало қўлидаги инон-ихтиёридан халос бўлмоғи лозим экан...

Ҳофиз Кўйкий нима деярини билмай қолди.

— Мени «соҳибқирон», «сетти иқлимнинг шамси анвори», «шаҳаншоҳи олам», деб кўкларга кўтардилар,— дея ҳасратли товуш билан сўзларди Бобир.— Лекин бирор кимса билмайдики, мен ҳам асли шу ёғоч тахтга қараман, мана шу ялтироқ тожга қулман.. Илло, ҳар бир банда фақат оллоҳгагина қул эмас.

Олим бирдан қизариди. Ахир, у ҳам Бобирни неча дафъа такрор ва такрор айни ўша сўзлар билан мадҳ этмаганидди? Лекин азал-абад шундай бўлгач, унда не ихтиёр? Чиндан-да, мушкул муаммо бу: ахир ҳукмдорни инсон инсонни атаганидек, «биродар» ёхуд «оға», ёхуд «ини» деб атаб бўлмасал..

Демак, бу сўзларни у ҳар сафар ботиний истеҳзо ва ижирганиш билан тинглар экан-да...

Ҳофиз Кўйкий ҳиндлар Бобирга «қаландар шоҳ» дея ном берганликлари бежиз эмаслигини дафъатан англади.

— У юртлар энди бизга ҳаром...— Бобир қўлидаги пиёладан пайдарпай бода сипқарарди.— Олманинг сарҳилини қурт ермиш. Юрт бузғувчи, бадфеъл, бойқуш шоҳларга қолди у вилоятлар... Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмағай. Йўқса, бирининг этини бири еб, юртини ғанимга берармиди?

Олимнинг вужудига симобдек титроқ югурди. «Аларнинг ақли бошидаги тожидан ҳаргиз ташқари чиқмағай...» Бобирнинг сармаст, аммо маънодор бу сўзлари унинг юрагида илҳом ўтини ёқди — шу бир жумла не вақтдаё буён тўхтаб ётган асарига нажотбахш кўприк бўлиб тушуви муқаррар эди...

У олампаноҳдан тезроқ ижозат олиб қўзғалиш истагида ўртана бошлади.

Яна сукунат чўкди. Ҳофиз Кўйкий на бу осойишта, дилбар сукунатни, на ўйга толган Бобирнинг хаёлини бузишга журъат этарди.

Бобир ботиб бораётган қуёшдан кўз узмай ўтираркан, бир пайт алланарса ёдига тушган каби эшитилар-эшитилмас шивирлади:

— Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ...

Ҳофиз Кўйкнй бирдан сергак тортиб, Бобирга ялт этиб боқди.

— Шарқ сорн гар йироқтур, ул ёвуқ,— дея бош чайқади Бобир ва жимиб қолди.

Ҳофиз Кўйкнй лол қотган эди: карвонсарой, Бахшитурк, чоғир...

У фикрини йиғиб, нимадир дейишга оғиз чоғлади-ю, ботинолмади: суҳбатдошининг қиёфасидаги ҳорғин изтиробни кўриб, ҳозир ҳар қандай сўз ортиқча эканини пайқади.

— Мавлоно...— Бобир туйқусдан унга ўгирилди.— Сиз кўп мушкулотларни кечирган соҳиби ақлсиз. Мен сиздан яна бир сўроқ сўрасам майлими?

— Бош устига...— Олимнинг бирдан тили тутилди, сўнг журъатсизгина:— Бош устига, олампаҳоқ,— деди.

— Мана, сиз... Йўқ, оллоҳнинг ҳар бандаси гоҳ худ, гоҳ беҳуд тушлар кўрур. Тушда кишига кўп билкисиз нарсалар аён бўлғусидир. Шундай эмасми, мавлоно? Аммо меннинг... Не вақтларким, мен муттасил бир туш кўриб мазмунини англамоқдин ожизман. Тунлар баъзан яккаш бир йўсин манзара намоён бўлур, ўша Фаркатда кўрганим — тошқин сой ҳудудсиз бир денгиз каби айқириб ётади. Сув бетини юпқа муз босган. Қўлимда асо, муз узрашитиб ила қайгадир елиб бораман. Ҳар қадам қўйганимда оёғим остида муз қирс-қирс ушалар, муз ҳар қисирлаганда юрагим қалқиб-қалқиб кетар... На денгизнинг поёни бор, на йўлимнинг, ваҳм ичра қаро терга ботиб тентиб юраман. Саҳар чоғи ҳушим бошимдан учиб, не вақт ҳайрону паришон ўлтираман. Сўнг арконн давлат, мунажжимлардан таъбир сўрайман. «Олампаҳоқ, муборак назарингиз тушган ул канора, иншооллоҳ, саодат соҳили бўлур», дейдилар...

Мағрибдан шамол турди. Гулларнинг боши эгилди. Қуёшнинг сўнгги жилваси тоқи равоқнинг гулгун нақшларини яллиғлантирди.

— Саодат соҳили!— Бобир ённқ бир хўрсиниш билан

хитоб қилди.— Қайда у? Қай бахтиёр кимса унга етиб-дир?

Ҳофиз Кўйкий ҳануз сомеъ бўлиб ўтираркан, лаблари беихтиёр шивирлади: «Дарҳақиқат, қайда у? Бу рубъи маскунда саодат истаган банда ҳеч вақт унинг чин дийдорига эришурмикан? Дунёни зир титратган жаҳонғирки унга етмаган экан...»

— Кўп алломалардан, уломои киромлардан сўроқладим: «Қайда у?» Кўнгил тингудек бир жавоб топмадим,— дея давом этди Бобир.— Гоҳ айтдиларки, у чоғир денгизнинг қирғоғида, гоҳ дедиларки, маърифат дарёсининг канорасида... Гоҳ эса уқтирдиларки, савоб уммонининг сарҳадларида...

Ҳофиз Кўйкий дилидаги гап тилига қай йўсин қалқиб чиққанини билмай қолди:

— Саодат соҳили — ватанда, олампаҳоқ...

Бобир бирдан ялт этиб қаради. Шоҳнинг сархуш кўзларида ногоҳ ўкинч кўланкаси пайдо бўлганини кўриб, Ҳофиз Кўйкий ғайришуурий тарзда унинг дилидаги битмас жароҳатга тиғ тортганини пайқади-ю, хижолат чекиб, ерга тикилди.

Уфқ қуёшни ўз бағрига дафн этди. Булутларнинг кўкси қонга тўлди. Олисдаги тоғлар унсиз фарёд чекди.

Ёруғ оламда бу фарёдни муаззам тоқи равоқда ўз хаёлларига фарқ бўлиб ўтирган икки кишидан бўлак бирор кимса эшитмади...

* * *

Эртаси оқшом Бобир уни одатдагидек яна ҳузурига чорлади. Бу кун унинг кайфи чоғ кўринар, кечаги маҳзун ўйларидан асар ҳам сезилмас эди. У фикҳнинг баъзи бир масалалари юзасидан олимдан фикр сўради, сўнг «Воқеоти Бобир»нинг янги саҳифалари хусусида сўз очди.

Вақт шомга яқинлашганда, йирик лашкарбошилари-дан бири — амир Султон Муҳаммад Дўлдой кириб бош элди:

— Олампаноҳ, шаҳнатун нажаф Ҳумоюн Мирзодин чопар келди!

— Ҳўш?— Бобир ўткир кўзларини амирга қадади.

— Ҳумоюн Мирзо кеча оқшом муборак ҳузурингиз сари отланган экан. Бироқ тонгласи Жунпурда боши бузуғ ҳиндулар яна исён кўтармишлар. Ҳумоюн Мирзо зудлик билан мадад тилайдир.

Бобир бир зум ўйланиб қолди:

— Ҳа... Хожа Қалон қайда?

— Хожа Қалон ҳали Банголадан қайтгани йўқ эди. Олампаноҳ ижозат этсалар, туркман навкарини олиб, ҳозирроқ йўлга чиқур эдим.

Бобир бош ирғади:

— Маъқул. Отланинг. Фақат Гиёсиддин кўрчига етказинг: Қандаҳор йўлига киши чиқарсин. Ҳасан Алининг бир тўп йигитларини андин олиб Лоҳурга юбормоқ даркор.

— Лоҳурга?

— Жунпур рожаси Лоҳур бегининг қайинниси бўлур. Мақол борким, ўзингга эҳтиёт бўл-у, қўшнингни ўғри тутма. Бас, эҳтиёткорлик ҳеч кимсага зиён келтирган эмас.

— Бошим билан, олампаноҳ!

— Оллоҳ ёр бўлсин.— Бобир кафтларини фотиҳага очди.— Омин ё раббил оламин!

Султон Муҳаммад Дўлдой юзига фотиҳа тортди-да, эшикка йўналди. У бўсағага етганда Бобир:

— Амир Султон Муҳаммад!— деб чақирди янгроқ товуш билан.— Бир лаҳза сабр этинг! Ҳумоюн Мирзога амримизни етказингким, токи фақат ақл ва тадбир билан иш кўргай. Уқдингизми? Сиздек соҳибтажриба кишига ҳеч бир ўргатгулик ери йўқтур.

Султон Муҳаммад Дўлдой таажжуб билан остонада қотиб қолди.

— Нечун тагофилланасиз? Англамадингизму? Бу сафар ҳам Балодардагидек қирғин-қиёмат қўпмасин, дейман!

Амирнинг силлиқ мийиқлари асабий пирпиради:

— Амрингиз вожиб, олампаноҳ, аммо бу содиқ қулин-
гизнинг фикри ожизига ҳам қулоқ берсангиз: бузуқбош-
ларнинг давоси ёлғиз қилич!

Бобир кескин бош чайқади:

— Ғалат сўйлайсиз, амир Дўлдой! Мамлакатдорлик-
да ҳар бир ишнинг ўз мавриди бордир. Сиз бу юртда бу-
гун бир бошни узсангиз, эрта сизга қарши иккиси бош
кўтаради. Сўнг унутмангким...— У бир лаҳза тин олиб,
таъкидлади:— «Мурувват ва марди пеши холиқ ва хало-
йиқ маҳмуд аст»¹. Бу ҳикматни ким лутф этган, билур-
мисиз?

— Олампаноҳ...

— Соҳибқирон Амир Темур Кўрагоний!— деди Бобир
ўктам бир ғурур билан ва суҳбатга яқун ясагандек, ўрни-
дан турди.— Хўп, ижозат, боринг. Сўзларим қулоғингиз-
да бўлсин!

* * *

Орадан уч ҳафта ўтди. Ҳумоюн Жунпурдан зафар қо-
зониб қайтди. Агра шавкатли бир руҳга чулғанди.

Бир тонг Ҳофиз Кўйкий дилғаш бўлиб уйғонди. Бом-
дод намозидан сўнг ҳам кўнгли ёришмади. Тунда кўрган
аллақандай алоқ-чалоқ тушини эслади, жойнамоз устида
ўтирган кўйи таъбир излади.

Тушига раҳматли Биноқул кирибди: қўлларини фоти-
ҳага очиб турган эмиш.

«Арвоҳи чирқиллаб юрибдимикин?— дея эзилди Ҳофиз
Кўйкий.— Балки, ҳақиқа дуон фотиҳа лозимдир... Умид-
вор-умсинганлар озмиди, ахир?»

Шу ўй баробари қалбида соғинч туйди, салдан кейин
соғинч туйғуси айбдорлик ҳисси билан алмашди.

Биноқулнинг бевақт ўлимига у ҳам беихтиёр сабабкор
эмасми? Нега худонинг бир мўмин бандасини йўлдан оз-
дирди? Ахир, ўшанда йигитни бу хатарли орзусидан қай-

¹ «Инсонпарварлик ва мардликни оллоҳ ҳам, халқ ҳам улуғлайди».

тарса бўлмасмиди? Ушанда бир муслимнинг падари билан дийдор топишувига кўмаклашай, ҳарна савоб деб, ўйлаган эди. Энди батафсилроқ мулоҳаза қилиб қараса, ота дийдори Биноқулга бир баҳона экан, холос. Ахир, у бедарак отасидан кўра кўпроқ Бобиршоҳ ҳақида ёниб сўзламасмиди? Бобир Мирзонинг жонбаста ғазалларида кўра кўпроқ жангу жадаллари тарихию музаффар жаҳонгирлик таърифини сўраб-суриштирмасмиди? Нега ўшанда манглайи қора бу гофил йиғитни ўзининг уқубатли йўлига ҳамроҳ, чигал қисматига ҳамдам этди? Чин саодат олис тоғу тошлар ортидаги бегона юртда эмас, балки илгидаги икки таноб ерию косиблик дўконида эканини у гумроҳ кимсага уқтирмади? Не боиским, Биноқул Бобиршоҳга бу қадар ихлос қўйган эди?..

Нонушта чоғи ҳам шу андишалар хаёлидан нари кетмади. У ҳужрасидан чиқиб, аста кундалик машғулотларига отланганида, мулозим келиб ҳузури муборакка — шоҳ қабулига таклиф этди.

Бобир уни шу пайтгача ҳали бирор марта эрталабдан йўқламаган — оқшомларигина суҳбатга чорлар эди. Олим кутилмаган таклифдан таажжубланиб, сарой сари йўл олди.

Девонда Бобир негадир ёлғиз, арқони давлатдан ҳеч бир кимса кўринмас эди, Ҳофиз Кўйкий таъзим адо қилиб, кўрсатилган жойга ўлтираркан, Бобир унга синчков назар солиб:

— Устингиздан шикоятлар бор, мавлоно,— деди.

Ҳофиз Кўйкий азбаройи гангиганидан талай вақт тиля калмага келмай қолди.

«Ё раббано! Қуруқ тухматдан ўзинг асра!»

Ниҳоят, юрак ютиб, бўғиқ овоз чиқарди:

— Гофил қулингиздан не гуноҳ содир бўлибдир, олам-паноҳ?

— Гуноҳ шулким,— деди Бобир қатъий оҳангда,— баковулларимиз сиздан қаттиқ ранжибдирлар: тортган таомларидан лоақал бир луқма танаввул этмас эмншсиз. Шу гап чинми, мавлоно?

Ҳофиз Кўйкийнинг вужуди зирллаб бўшашди,
«Хайрият!»

— Ҳа, олампаноҳ,— деди у бош ирғаб.

— Сабаб?— деб сўради Бобир чимирилиб.

— Сабаб... Олампаноҳ, хотирингизга бад гумонлар келмасин, баковулларингизда ҳам, таомларда ҳам ҳеч бир айб йўқтур,— деди олим оҳиста тин олиб.— Алардин танавул этмаслигимнинг боиси шундаким, мен тутмиш тариқат йўли бунга имкон бермайдир. Маълумингизким, мақомати нақшбандияга биноан, ўзганинг миннатисиз, ўзганинг меҳнатисиз, ўз меҳнати билан топилган нарасагина кишига ҳалол саналур...

Бобир бирдан сўзсиз қолди, сукутга чўмди.

— Хўп, бу узрингизни ишобатга олайлик,— деди у ниҳоят, ҳамдардона бир йўсинда.— Лекин сизнинг кўча-кўйларда сув ташиб, ер супуриб юришингиз ўз шаънингизга ҳам, бизнинг шаънимизга ҳам ярашмас. Оғзига кучи етмаган мардум айтмасмики, мусофир меҳмонини сиғдирмабдир, деб?

Ҳофиз Кўйкий хижолат чекиб кулимсиради:

— Кўнгил тўғри бўлгач, мардумнинг ҳар не гап-сўзи ҳеч эмасми, олампаноҳ?

Бобир яна узоқ ўйга толди.

— Хайр, майли, бироқ хизматингизга берилган мулозимларни жўнатиб юбормоқ на ҳожат эрди?

— Олампаноҳ...— деди олим қўлини кўксига қўйиб.— Утиниб сўрайдирмен, бу ҳаракатларим зинҳор ношукурлик деб баҳоланмаса... Начора, бу нотавон банда мулозим сақламоққа қодир эмас. Мен — бир оллоҳ қули, бас, ўзим қул бўлганим ҳолда, яна қай йўсин қул сақламоққа ҳаддим сиғсин?

— Нечук хотиримдан фаромуш бўлубтур?— дея бош тебратди Бобир.— Ахир: «Қачон бу бандалиғ хожалиғ била рост келур?!» Шундай эмасми, мавлоно?

— Ҳаққаста рост, олампаноҳ.

Гап-сўз тугагандек, ҳар ким ўз фикр-ўйларига фарқ

бўлгандек эди. Бир пайт Ҳофиз Кўйкийнинг қулоғига аллақандай ҳасратли, шиквакор шивир чалинди:

— Унда бизнинг аҳволимиз не кечур, мавлоно?

Олим бошини кўтариб, Бобирнинг мубҳам изтироб чўккан кўзларини кўрди, кўрди-ю, ботиниб қараёлмади.

— Лаббай, олампаноҳ?

— Бизнинг аҳволимиз не кечур?— Шоҳнинг сезилар-сезилмас таассуф оҳанги зоҳир овози аста титраб кетди.

Ҳофиз Кўйкий шошиб:

— Сизнинг йўриғингиз бўлак, олампаноҳ,— деди.

— Нечун, мавлоно? Ёинким, тангрига бандаликни бизга раво кўрмайсизми?!

Яна эзгин жимлик, яна безовта сукут...

— Гоҳи дамлар озодаваш дарвиш бўлгим келади,— дея ногоҳ тилга кирди Бобир.— Барчасига этак силкиб, «Ҳайё ҳуйт!» деб оёқ етгунча кетсам, дейман... Мундин икки йил муқаддам Чандара отлиғ бир вилоятда бўлгон қаттиқ чопқиндан сўнг шу хаёл хотиримга бот-бот келадиган бўлиб қолди. Ул қаттол бир жанг эдиким, тўкилган қон дарё бўлиб, мурдалар эса ўшал дарёда хас-чўп бўлиб оққан эдилар. Тангри бизга яна бир бор иноят қилиб, кўлимиз баланд келган эди. Чопқиндан сўнг барча беклар базмга йиғилиб, зафар нашъасидан тўлиб-тошиб сўйландилар: ким филлар подасини талотўп этган, ким зарбзан палақмонларни ғанимнинг ўзига қараб ўқ отмоққа мажбур қилган... Мен эса бир сўз демай ўтирардим, паришон, афтодаҳол. Кўз ўнгимда содир бўлмиш қўрқинч бир жасорат ақлу ҳушдан тамом айирган эди: жувонғир қуршо-вида қолган қалъа девори остида ҳинду аскарлари навкарларимиз зарбидан бир-бир қирилиб битдилар, ахири, ўн беш нафар ёв аскарни муқаррар бандилик хавфида қолди. Шу чоғ алардин бири ағдарилиб ётган ароба узра чиқиб, қилич яланғочлади, бошқа ўн тўрт нафари бир-бир келиб қилич тигига бошларини тутиб бердилар... Ниҳоят, қилич тутқон навкар қўйнидан дудама ханжар чиқариб,

ўз кўксига санчди... Аларнинг жасоратиға сидқидилдан тонг қолдим. Ва сўнгроқ гуноҳкор дилмга ситам кирди.

Ҳофиз Кўйкий, қаршисида кўнгил ёриб истиғфор келтираётган музтариб бу кимсага ич-ичида оллоҳдан шафқат ва мурувват тилар эди.

— Англадимки, бу ўлкада аларнинг ёлғиз жисмларини бўйсундира олур эканман, руҳларини итоат эттирмакка ҳаргиз қудратим етмас экан... Ва яна англадимки, алар ўз юртларидан тириклайин жудо бўлмоқдин кўра ўлимни афзал кўрдилар. Мен эса, не юз қаролиғким, ўзга юртни ўз юртимдан афзал билдим...

Бобирнинг мискин кайфияти олимга ҳам юқди. Тўсатдан олис тоғ этагидаги қишлоғини, китобларга тўла ҳужрасини бениҳоя соғинганини ҳис этди, ҳозироқ йўлга отлангисн келди.

— Қайтгим келадир, мавлоно!— деди Бобир тўлиқиб.— Аммо имкон қайда?.. Сиз билан кўришганимдан буён ғариб бир хаёл туну кун тиним бермайдир: ул вилоятларни энди зўру зарб билан ола билмасмен. Хайр, олайин ҳам. Лекин дастимдан шунча ситам кўрган она юртимга яна ситам ўтказаманми?.. Йўқ, балки ўзга чора излаб кўрмоқ даркордир. Розимен, киндик қоним тўкилмиш юртга шоҳлик миннатидан халос бўлиб, қаландар либосида қайтай...

Яна дилгир сукунат ҳукм сурди. Бобир туйқусдан қуйи эгилиб, сирли товуш билан шивирлади:

— Мавлоно... Йўлга бирга отлансак, не дейсиз?

Ҳофиз Кўйкий Бобирдан ҳар не сўз кутса кутган, бироқ унинг бундай ногаҳоний кенгаш тилашни ҳаргиз хаёлига келтирмаган эди — эс-ҳушидан айрилгандек ангайиб қолди.

— Нечун жимсиз, мавлоно?— деди Бобир ўртаниб.— Сўйланг, бир сўз денг!

— Олампаҳоқ...— Олим ночор тин олди.— Салтанат не бўлур?

Бобир паришон қўл силтади:

— Эҳ, салтанат... Не бўлса — оллоҳдан! Шу салтанат

миннати умр бўйи оёғимга кишан бўлди, муродимга —
гов. Лекин...— У кучланиб, ўрнидан қўзғалиб қўйди.—
Лекин энди бир зўр билан жаҳд қилурмену бу кишанни
тилка-тилка этурмен!

Шу пайт хосхонага нафис шоҳи кўйлак устидан ёқут-
ранг зарбоф камзул кийган етти-саккиз ёшлар чамалир
дуркун қизалоқ — Гулбаданбегим югурганча кириб келди.
Отаси ҳузурда бегона киши борлигини кўриб, пойгакда
бир дам тўхтади, сўнг бошидаги нимпушти ҳарир рўмоли-
ни тузатиб, таъзим билан салом берди.

— Ваалайкум ассалом, она қизим,— деди Бобир чеҳ-
раси ёришиб.— Келинг?

— Бегимлар канизлар билан байт айтаётирлар, пада-
ри муборак,— деди Гулбаданбегим туйғун кўзлари чақ-
наб.— Соз чалиб ўйин қилаётирлар. Мен тинглаб ўтириб
эдим, ногоҳ бир рубойни ёд олдим.

— Боракалло зеҳнингизга, она қизим!— деди Бобир
жилмайиб ва Ҳофиз Кўйкийга қараб қўйди.— Қани, йўқ-
са эшитайлик, не рубойни ёд олдингиз экан?

— Сиз битмиш рубойни, падари муборак.

— Қани?

Гулбаданбегим бийрон тил билан, бурро-бурро ўқий
кетди:

Туз оҳ, Заҳрирдинни Муҳаммад Бобир,
Юз оҳ, Заҳрирдинни Муҳаммад Бобир,
Сирришган айшдин кўнгулни зинҳор
Уз оҳ, Заҳрирдинни Муҳаммад Бобир.

Бобир, кўнгли эриб, қизини бағрига босди, манглайи-
дан, юз-кўзларидан суйиб ўпди.

— Илоҳим, тангри ўз паноҳида асрасин сизни,— де-
ди.— Ҳофизангиз дуруст, она қизим. Фақат жузъий бир
саҳв қилдингиз, майли, ҳеч бокиси йўқтур.

Гулбаданбегим лоладек қизариб, отасига ҳайрон
боқди:

— Қай нуктада, падарн муборақ?

— «Сирриштан айш», деб ўқидингиз. Бу маъни форсӣда асли «сарриштан айш» бўлур, яъниким, «калаванинг учи» демақдир,— деди Бобир кулимсираб.

— Бегимлар ҳам, нозималар ҳам ҳали мен айтгандек ўқиб эдилар,— деди Гулбаданбегим хиёл тараддудланиб.

— Бегимлар ҳам, нозималар ҳам шундоғ ўқиган бўлсалар,— деб кулди Бобир,— у ҳолда, калаванинг учи хўб чувалган экан!

Ҳофиз Қўйкий беихтиёр кулгига қўшилди. Гулбаданбегим ҳам қўнғироқдек товуш билан кулиб юборди.

— Йўқ, мен бориб айтай, калаванинг учини топиб олсинлар,— деди у ва югурганча чиқиб кетди.

Бобир унинг ортидан термилиб қоларкан, лаҳза ўтмай, кўзларидаги меҳр ўрнини андуҳ эгаллади.

— Мана, мавлоно,— дея хўрсинди у олимга юзланиб,— ҳол-кунимни кўриб турибсиз. Дарвиш бўлиб ватанга қайтмоқ орзусини қилурмен-у, бироқ... бу донадек фарзандларимдан қандоқ кўнғил узармен? Йўқ, мавлоно, менинг имконим етмас мушкул савдо кўринадир бу... Дарвиш шоҳ бўлмоғи мумкиндир, аммо шоҳнинг дарвиш бўлмоғи...

Остона ортида бетоқат қадам шарпаси, ивир-шивир товушлар эшитилди. Бобир сергак тортиб, эшик томон қаради. Ранг-қути қум ўчган, фавқулодда бесар-безовта сарой муҳрдори Кичик Хожа эшик оғасининг ортидан шошиб ичкари кирди.

— Не гап?— Бобир унинг бежо авзойини кўриб, илкис ўрнидан қўзғалди.

— Нохуш хабар, олампаноҳ!— деди муҳрдор нафаси тиқилиб.— Афғон амирлари Бибан ва Боязид Қануждан қочиб, Шамснобод қалъасини ишғол этмишлар, Абул Муҳаммад найзодор ожиз қолибдур. Фитнакорлар Гангдан ўтиб, Сарвар сари жадал босиб келмоқда эмсинлар. Фо-

тиҳон Сарбоний ҳам аларнинг ҳимоятига таяниб, қайта бош кўтармиш. Банорасдан ҳам чопар келди: Шерхон Сурнинг чериги шаҳарни тамом қуршов тутмишдир. Бангола ҳукмдори Нусратшоҳ ҳам алар билан иттифоқ тузган эмиш!..

Кичик Хожа, келтирган бу хабарлари учун ёлғиз ўзи айбдордек, бошини қуйи солган кўйи тош қотди.

Бобирнинг маҳкам қимтилган юпқа лаблари сезиларсезилмас пириллаб уча бошлади, бодом қовоқлари остидаги қийиқ кўзларида Ҳофиз Кўйкийга бегона бир шикдат ва қаҳр алангаси ёнди.

— Уҳ, малъунлар!— деди у тишларини қисиб.— Қасам кўр қилгур муртадлар! Неча дафъа аларнинг сулҳ ва итоат бобида берган пуч ваъдаларига инондим, бироқ ҳар сафар ҳам мана шундоғ ғофил қолдим. Бу хаёли бузуғлар салтанатни эгасиз деб, Бобир Мирзони ўлган деб гумон қиладилар, чамаси. Хайр, майли, ўзларидан ўтди — ўзларидан кўрсинлар! Лафзни унутқонларга шафқатни унутмоқ керак!

У кескин юриб эшик олдига борди, ҳануз музтар турган Кичик Хожага шижоатли нигоҳини тикди:

— Хўш, Кичик Хожа?

— Лаббай, олампаноҳ?— Кичик Хожа кўзлари жавдираб унга юзланди.

— Ранг-рўйингиз бир ҳолат?

— Олампаноҳ...

— Нечун абдирайсиз? Бундоғ қаро кунларни ҳеч кўрмабмидингиз? Сиздек суянган тоғимизки шумхабар шабадасига тебранса, хўб бўлғон экан! Тагин ўзгалардан негина қилайлик!

— Олампаноҳ...— Кичик Хожа[†] бемажол титраб, тилга кирди:— Камина қулингизнинг садоқати ҳам, жасорати ҳам зоти муборақларига кундек равшандур. Давлатингиз соясида кўп марҳаматлар кўрдим, шавкатли кунларингиз саодатига шерик бўлдим, энди жаҳаннам комиға йўллсангиз ҳам бош тортмай бормоқ мен учун фарздур. Фақат, кўнглингизга келмасин, паришонлигим боиси бўлак:

мундин ярим соат бурун Шамсибод қалъасидан фарзанди аржумандим Малик Хожанинг ўлигини келтирдилар...

Тош қотмоқ навбати энди Бобир Мирзога етган эди. У бир сўз дея олмай, жойида туриб қолди.

Барлос бекларидек алпкелбат, мутаассир чеҳрали Малик Хожага уч ҳафта муқаддам ўз қўли билан исфаҳоний қилнч тортиқ этган, мўйлаби эндигина сабза ура бошлаган бу баҳодир йигитни юзбошлик мартабаси билан қутлаб, лутфу карамлар кўрсатган эди. Мана, букун энди у йўқ. Унинг ўша лутфу карамларини деб шаҳид бўлибди!

«Ё раб! Қандоғ навқирон эди!»

— Оллоҳ сабр берсин, ҳабибим,— деди у кўкси хўрсиниққа тўлиб ва муҳрдорнинг ғам букиб қўйган жуссасини бағрига босди.— Бошингизга шундоғ мусибат тушибди-ю, сиз нечун бунда юрибсиз?

— Олампаноҳдан ижозат...

— Ижозати не!— деди Бобир койиниб.— Боринг, маърака тадоригини кўринг. Тўхтанг! Раҳматлининг ёши ўн саккизмиди, ўн тўққиз?

— Ҳамал келса, ўн тўққизга чиқур эрди,— деди Кичик Хожа ўзини базўр тутиб.

— Во дариг! Жувонмарг кетибди...— Бобир Мирзо сўз тополмай қолди, ҳозир ҳар не таскин-тасалли айтмасин, жабрдийда отанинг мискин кўнглини кўтармоққа ҳарчанд тиришмасин, барча ҳаракатлари зое, барча маҳрами асрорлиги сохта бўлиб чиқадигандек туюлди — эзилди, ўртанди...

Хуфтон намози ўқилгач, Заҳириддин Муҳаммад Бобир Мирзо бошчилигидаги йигирма минг отлиқ-яёв қўшин шаҳар дарвозасидан гурас-гурас чиқиб, Агра сари мўр-малаҳдай бостириб келаётган душман қаршисига — ҳаётмамот жангига жўнади.

...Малик Хожанинг жанозасида Бобир Ҳофиз Қўйқийга тасодифан кўзи тушиб: «Ҳали учрашурмиз, мавло-

но», деган эди, аммо оқшом олим у билан хайрлаша олмади.

Шу бўйи улар олти ойдан сўнг — Бобир Шимолий Ҳиндистонда тинчлик ва осойишталик ўрнатиб қайтганда кейингина кўришдилар.

* * *

Ҳофиз Кўйкий эрталабдан буён кутубхонада мутолаа билан машғул эди. У не вақтларки бир китобни излаб юрар, уни Техронда ҳам, Истамбулда ҳам, Қоҳирада ҳам ахтариб тополмаган эди. Бобирнинг кутубхонасидаги дунёнинг жамки тафаккур хазиналаридан келтирилган қимматбаҳо қўлёзмалар орасида бу нодир асарнинг нафис настаълиқ хат билан кўчирилган нусхасини кўриб, шўҳлик теккан гадодек қувониб кетди. Бу — Муҳаммад ибн Инъомнинг «Тарихи Туркистон» асари эди. Олим китобни зўр иштиёқ билан мутолаа қилди, сон-саноксиз ис-тило ва босқинлар, мислсиз кулфатларда топталиб, вайрона култепалар узра Қақнус сингари қайта мағрур қад тиклаган, асрлар бўйи кимсага бўйин эгмаган она халқи, она юртининг шонли тарихи қалбига ларза солди, шу ажойиб асар юрагида кўзгаган ҳайрат ва ҳаяжон тўлқинлари тинмасдан туриб, уни она тилига ўтирмаққа киришди. Шу тариқа бор оламни унутиб ўтираркан, китобдор келиб елкасига маъста кафтини кўйди:

— Маъзур тутгайсиз, мавлоно, сизни шўҳлаб келмишлар.

Ҳофиз Кўйкий остонада хомуш қиёфада турган Юсуфийни кўриб, шоша-пиша ўрнидан қўзғалди:

— Не гап?

— Олампаноҳ сизни кўрмоқ тилайдилар,— деди Юсуфий ғамгин товуш билан.

— Тинчликму?— Ҳофиз Кўйкийнинг кўнглида безовга бир ҳадик пайдо бўлди.— Не гап?

Юсуфий ердан кўз узмай жимгина борар эди. Қорон-

ғилик қўйнида ҳайҳотдек бўлиб турган Боғи Нурафшонга бурилиб, саройнинг оқ мармар зиналаридан кўтарилганда паришон оҳангда шивирлади:

— Олампаҳо бетоб... Оғир ётибдилар...

Тўрдаги хосхонада беш-ўн чоғли одам тўпланган, ҳамма ташвишманд қиёфада, шивирлашиб сўзлашадилар.

Ҳофиз Қўйкий юраги увишиб ичкарига қадам қўяркан, остонада кўзлари қизарган, чеҳраси паришон Ҳумоюнга дуч келди. Четланиб йўл бераркан, енгил таъзим билан сўради:

— Қиблагоҳингизнинг сиҳатлари нечук?

Ҳумоюн ғамли кўзларини ерга тикди.

— Шукур,— деди бўғиқ овоз билан. Кейин ипак салласининг печи билан кўзларини артаркан:— Қиринг,— деди.

Ўртадаги баланд ўринда Бобир Мирзо ётарди. Ранглари синиққан, киртайган кўзларида интиҳосиз бир андуҳ...

— Саломатмисиз, олампаҳо?

Бемор сезилар-сезилмас бош ирғади, кўзларини шифтдан узиб, олимга қаради. Мавлоно Абулбақо унинг ёстиғини тўғрилаб қўйди-да, Ҳофиз Қўйкийнинг пойқадамига фотиҳа ўқиди:

— Омин, дард берган тангрим ўзи шифо берсин!

Хобгоҳ жимжит бўлиб қолди. Ҳофиз Қўйкий икки кун муқаддам Бобирнинг ҳузурини Тошкандга қайтиш учун ижозат сўраганини эслади.

«Бемаврид бўлган экан», дея кўнглидан ўтказди афсусланиб.

Бобир бошини болишдан куч билан узиб, унга юзланди-да:

— Аҳволингиз нечук, мавлоно?— деб сўради.

— Оллоҳга минг қатла шукур, олампаҳо.

— Сафарингиз қарибди-да?

Олим қўлини кўксига қўйди:

— Зоти шарифлари ижозат этсалар...

— Ижозат этурмиз!— деди Бобир ички бир зўриқиш билан, сўнг мушкул бир вазиятда қолгандек, бошини ёстиққа ташлади.— Мавлоно, менинг сизни бунга чорламоқдин мақсадим...— Уни бирдан йўтал тутиб, сўзи бўлинди.— Мақсадим шулки, битмак орзусида юрган таснифларингизга ривож тиламақдир, холос. Биздан не кўмак лозим бўлса, зинҳор тортинмангиз.

— Қуллуқ, олампаноҳ.

— Хотирингиздан фаромуш бўлмоғон эрса, илк бор суҳбат қурганимизда қалбаки алломалар хусусида сўзлаб, сизга ноҳақ ранж еткурган эдим,— деди Бобир.— Азбаройи ўшал кўзи очиқ, қалби басирларга қаҳрим туфайлидан... Аларнинг китоб кемиргувчи сичқонлардан не фарқи бор? Маърифат хазинасининг чин қадрига ёлғиз сиздек аҳли фазлларгина ета олур. Бизни ҳам ўзингизга тенг кўриб, кўп мутаассир этиб эдингиз, билмам, не йўсин ташаккур айтурмиз... Китобдорга фармойиш берилур; кўнглингиз тилаган исмики китобни ўзингиз билан олмоғингиз мумкин.

Борлиғи ҳаяжондан титраган Ҳофиз Кўйкний қайта-қайта қуллуқ қилди.

— Бирор «сичқон»га емиш бўлгандан кўра, сиздек заршунос қўлига тушса, одамизодга кўпроқ нафи тегур...

Оғир жимлик чўкди. Муҳташам тилла қандиллардаги шамларнинг липиллаб ёнишигина сукунатга рахна соларди. Анчагача ҳеч кимдан садо чиқмади. Бу ўнғайсизликдан яна Бобирнинг ўзи қутқазди.

— Кеча оқшом ғариб хаёлимга бир нимарсалар келиб, қоғоз қоралаб эдим,— дея заиф жилмайди у.

Барчада алланечук бир жонланиш содир бўлди:

— Олампаноҳ марҳамат этсалар...

— Табаррук битиклари номуборак қулоқларимизга сазовор кўрилса, бошимиз кўкка етурди...

Бобир бир зум ўйланиб қолди, сўнг ҳорғин кўзларини ёнидаги лавҳага тикди. Юсуфий ўрнидан илдам турди-да, лавҳа устидаги сахтиён муқовали китобни Бобирга узатди.

ди. Бобир китоб қатидан букланган юпқа қоғоз олиб, тиз-
засига қўйди, бемажол лабларига нимпушти қизиллик
югургандек бўлди:

Е қаҳру ғазаб бирла мени туфроқ қил,
Е баҳри июятингда мустағроқ қил.
Е раб, сенгадур юзим, қаро, хоҳ, оқ қил...

Бобирни тағин қуруқ, қаттиқ йўтал тутди, нафаси бў-
ғилиб, сўнгги мисрани куч билан базўр шивирлади:

Ҳар нав сенинг ризонг эрур, андоқ қил...

Рубойининг ажиб оҳангига сеҳрлангандек, ҳамма бир
лаҳза тек қолди. Ниҳоят, бирин-кетин аёнларнинг ол-
қишлари эшитила бошлади:

- Хўп айтибдурсиз, олампаҳо, бисёр гўзал!
- Ҳақ сўз, ғоят хуштакаллум байтлар...
- Ошиқона гўзал лутф бўлибдир, олампаҳо...

Бобир Мирзо оҳиста бош чайқади, ҳазин жилмайган-
дек бўлди. Синиққан чеҳрасида бир лаҳза аламнок таас-
суф ифодаси кўринди...

Бу дардли мисраларининг «ошиқона гўзал лутф» эмас,
балки суронли умри сўнгги манзил сари бораётган улкан
музтариб қалбнинг келгуси насллар олдида беражак из-
тиробли ҳисоби, даврон ҳукми қаршисидаги маъюс ўтинчи
эканини ёлғиз Ҳофиз Кўйкийгина ўз савқи табиийси би-
лан англади.

Бобир бунн сизди, миннатдор кўзлари олимга жавди-
раб боқди...

Оламининг қарийб ярминин қилич билан, қарийб ярми-
ни қалам билан забт этган, бир оғиз каломига минг-минг-
лаб одамларни мунтазир итоатда тутган, ҳаминша шаъну
шавкат оғушида музаффар яшаган бу улуғ заковат соҳи-
бини бундай маҳзун ва ғариб ҳолда кўрмоқлик ғоят оғир

эди — Ҳофиз Кўйкий мутаассир бўлиб, беихтиёр нигоҳини олиб қочди...

Эрталаб беморнинг аҳвол-руҳияси хилий енгиллашди, аммо ҳамон дармонсиз эди. Ҳофиз Кўйкий бомдод намозидан сўнг у билан хайр-хўшлашиб, барча яхшиликларни учун қайта-қайта ташаккур айтди, оллоҳдан шифо тилади. Хобгоҳда талай одам бор эди, бироқ Бобир мижджаларида йилтираган томчиларни ипак чорси билан артишдан истиҳола қилмади.

— Сизга нечоғли ҳавасим келишни билсангиз эди!

Унинг Ҳофиз Кўйкийга айтган сўнги сўзлари шу бўлди...

Карвон эндигина Ҳиндистон сарҳадидан чиққанида кўпириб кетган чавқар отда Қобил сари елиб бораётган чопар орқадан қувиб етди: «саодатманд» шоҳ — Заҳириддин Муҳаммад Бобир Мирзо оламдан ўтган эди...

* * *

Ҳофиз Кўйкий бир ҳафтагача Боғи Нурафшонда мотамдорлар билан бирга бўлди. Ногаҳоний бу мусибатдан дил-дилдан изтироб чекаркан, бутун қалби, борлиги Бобир Мирзо ёди билан боғланиб қолганини яна бир бор теран ҳис этди, ўзини бениҳоя ғариб, меҳрга зор сезди. Олимнинг назарида, буткул дунё ҳувиллаб қолгандек... Фақат Боғи Нурафшонгина ҳамон аввалгидек шуқуҳга тўлиб шовиллар эди.

Марҳумга етти ушатилагач, Ҳофиз Кўйкий Қобилга жўнайидиган бирор карвонни дарақлаб топмоқ мақсадида шаҳарга чиқди. Муддаоси битиб, дилгир саройга қайтаркан, кўнгли нечундир ўзи илк бор бош қўйган карвонсарой ёнидан ўтишни истади. Дарвоза олдида бехос Бахши-туркка кўзи тушиб қолди. У ғайринисоний жазавада, оғзидан тупук сочганча ўткинчиларга қўлларини тўлгайтўлгай хирқироқ товуш билан қичқирар эди. Олим унга

яқинлашаркан, ўша таниш байт қулоғига узуқ-юлуқ ча-
лингандек бўлди:

—...сори гар йироқтур, ул ёвуқ...

Бахшитурк бирдан унга қарадию худди не вақтлардан
буён излаб юрган одамини кўриб қолгандек, ҳайқира
кетди:

— Бунн қаландар шоҳ битган, ҳа! Чоғир ичган пайт-
ларида айтар эди, ҳа! Ҳа-ҳа, чоғир ичдингми? Бўзлама,
бўзлама! Нега чоғир ичасан? Бари бир охири вой, ҳа! Бу
кун одина, тонгласи шанба, индини душанба, ундан сўгин
сешанба, чаҳоршанба, ундан сўгин панжшанбаи мурод-
бахш! Сўгин яна одина, э бари бир охир вой, ҳа! Валлоҳу
аълам, охири вой!

Ҳофиз Кўйкий турган жойида ҳанг-манг бўлиб қотиб
қолди. Ё оллоҳ! Бу нолакор байтни Бобир Мирзо битган
экан-да!

Юраги қалқиб кетди.

«Кўнглим сезган эди,— деб пичирлади у,— сезган
эди...»

Қаршисида Бахшитурк ҳамон жунуни жўшиб вай-
сарди.

Ҳофиз Кўйкий бошини кўтариб унинг юзига тикилди.
Ва бирдан сесканиб кетди: рўпарасида ўттиз ёшлар ча-
маси қариган Биноқул турарди!..

* * *

Эртаси кунн мурч, долчин, зайтун мойи ортилган ки-
чик бир карвон тонг саҳарда шаҳар дарвозасидан чиқиб.
Шарқ сари йўл олди. Карвон сўнггида кўримсизгина от
минган Ҳофиз Кўйкий хомуш борар эди.

...Бепоен саҳро. Қуёш олов сели пуркайди. Уфқ қадар
ястанган сарҳадсиз қумликда қилт этган тирик жон кў-
ринмайди. Аҳён-аҳён кўҳна сардобалар учрайди. Карвон

қўнғироғидан атрофга сароб ҳалқалари сингари ҳазин са-
долар таралади:

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ...

Бу мунгли садолар оғушида ҳорғин кўзларини юмган-
ча тебраниб бораётган Ҳофиз Кўйкий маҳзун шодумоң-
лик билан оҳиста шивирлайди:

Шарқ сори гар йироқтур...

1981

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар

Дунёнинг сир	9
Томоша	18
Бир оқшом эртаги	30
Чоллар палатаси	38
Қоғоз гуллар , ,	55
Чайладаги тўрт эркак	76
«Е, Жамшид!»	89

Тарихий этюдлар

Раъно гулининг суви	107
Бунчалар ширинсан, аччиқ ҳаёт!	129
Ой ботган паллада	142

Қисса

Саодат соҳили	159
-------------------------	-----

На узбекском языке

Хайридин Султанов

СКАЗКА ОДНОГО ВЕЧЕРА

Рассказы, этюды, повесть

Редактор *Т. Ҳобилов*

Рисом *В. Будаев*

Расмлар редактори *А. Кива*

Техн. редактор *Е. Поталова*

Корректор *Ш. Соатова*

ИБ № 2573

Босмахонага берилди 23.12.82 й. Босишга рухсат этилди 17.02.83 й. Р 04827.
Формати 70×108^{1/2}т. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура. Юқори босма.
Шартли босма л. 9,10. Нашр. л. 9,73. Тиражи 30000. Заказ № 20. Баҳоси 60 ₸.

Ғафур Ғулсам номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент,
Навоий кўчаси. 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат
Комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг
2-Босмахонаси. Янгийўл шаҳар, Самарқанд кўчаси, 44.

Султонов Хайридин.

Бир оқшом эртаги: Ҳикоялар. Тарихий этюдлар. Қисса.— Т.: Адабиёт ва санъат, 1983.— 208 б.

«Саодат соҳили! Қайда у? Қай бахтиёр кимса унга етибдур?..»
«Саодат соҳили» қиссасининг қаҳрамони тераи руҳий тўғроқлар чоғида ана шундай изтироб билан хитоб қилади.

Дарҳақиқат, нисои умр бўйи саодат сари талпинади, бахтга интилади, нурафшон манзилларнинг чағир тошли йўлларида гоҳ зафар нашъасини суради, гоҳ мағлубият аламини чекади.

Хайридин Султоновнинг «Бир оқшом эртаги» китобига киритилган асарларда саодат йўлининг машаққатлари, бахт излаган нисои бардошининг побисизлиги ҳақида баҳс боради.

Султанов Хайридин. Сказка одного вечера.
Рассказы, этюды, повесть.